

RAAP-RAPPORT 3307

**'... over de toppen der heuvels,
langs den zoom van het bosch,
door diepe holle wegen ...'**

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente
Lochem

Archeologie | Cultuurhistorie | Erfgoed

Colofon

Titel: '... over de toppen der heuvels, langs den zoom van het bosch, door diepe holle wegen ...'. Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Lochem

Versie: 15-10-2018

Auteur: ir. L.J. Keunen (RAAP), drs. C.J. Frank (MAB), L. Alflen (RAAP) & S. van der Veen MA (RAAP)

Projectcode: LOCU

Bestandsnaam: RAAPrap_3307_LOCU_20181015

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500

E-mail: raap@raap.nl

Website: www.raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2018

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Lochem hebben RAAP (Zutphen) en het Monumenten Advies Bureau (Nijmegen) in de periode april 2017 – juli 2018 een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Lochem op schaal 1:10.000 opgesteld.

De cultuurhistorische waardenkaart is geschikt om de basis te gaan vormen voor toekomstig cultuurhistorisch beleid (o.a. planologische borging). Daarnaast kan het inspiratie bieden voor recreatie, erfgoededucatie en PR-marketingstrategieën of ruimtelijk ontwerp (inrichting en beheer). In deze studie besteden we vooral aandacht aan het zichtbare, landschappelijke en gebouwde erfgoed.

De cultuurhistorische waardenkaart bestaat uit een tweetal kenmerkenkaarten (landschap en bouwkunst/stedenbouw), twee waarderingskaarten (landschap en bouwkunst/stedenbouw), zes themakaarten en een integrale ensemblekaart waarop de cultuurhistorische 'toppers' van Lochem zijn weergegeven.

In deze rapportage worden alle kaarten uitgebreid toegelicht. Verder is het erfgoed-GIS van de gemeente Lochem als digitaal eindproduct opgeleverd. Samen geven al deze documenten een overzicht op gemeentelijk schaalniveau van het aanwezige cultuurhistorisch erfgoed.

Inhoud

Samenvatting	5
Inhoud.....	7
1 Inleiding	9
1.1 Kader	9
1.2 Situering van het onderzoeksgebied	12
1.3 Onderzoekopzet en taakverdeling	13
1.4 Dankwoord	14
2 Methoden en bronnen	15
2.1 Algemene uitgangspunten	15
2.2 Historisch cultuurlandschap	15
2.3 Landschapselementen.....	19
2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw	20
2.5 Themakaarten.....	29
2.6 Integrale ensembles.....	30
2.7 Gebruik	31
3 Historisch cultuurlandschap (kaartbijlagen 1a en 2a)	33
3.1 Inleiding	33
3.2 Kampontginningen met plaatselijk essen	35
3.3 Beekdalen en broeken.....	48
3.4 Oude bossen	54
3.5 Landgoederen en buitenplaatsen	58
3.6 Jonge heide- en broekontginningen	63
3.7 Niet-ontgonnen terreinen.....	72
3.8 Uiterwaarden	73
3.9 Sterk veranderde landschappen.....	74
3.10 Nederzettingen	75
3.11 Overig	76
3.12 Waardering (kaartbijlage 2a).....	76
4 Structurerende landschapselementen (kaartbijlage 1a).....	79
4.1 Inleiding	79
4.2 Infrastructuur	79
4.3 Waterstaat.....	85
4.4 Nederzettingslocaties.....	88
5 Historische bouwkunst en stedenbouw (kaartbijlagen 1b en 2b).....	89
5.1 Inleiding	89
5.2 De ontwikkeling van stad en dorpen.....	89
5.3 Historische bouwkunst	100
5.4 Stedenbouw.....	110
5.5 Toelichting op de waarderingskaart (kaartbijlage 2b)	130
6 Themakaarten (kaartbijlage 3a – 3f).....	135
6.1 Inleiding	135
6.2 Oorlog en defensie.....	135
6.3 Landgoederen en buitenplaatsen	147

6.4 Landbouwvernieuwing	162
6.5 Recreatie en toerisme	166
6.6 Gezondheidszorg	175
6.7 Ambacht, industrie en transport	180
7 Integrale ensembles (kaartbijlage 4)	191
7.1 Inleiding	191
7.2 De ensembles	191
Literatuur	195
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices	201

1 Inleiding

1.1 Kader

Er zijn weinig auteurs geweest die fraaier en beeldender het erfgoed in de gemeente Lochem en de daaraan verbonden volksverhalen hebben kunnen beschrijven dan Jacobus Craandijk, doopsgezind dominee uit de 19e eeuw, die wandelingen door Nederland maakte en daarvan in een reeks boeken getuigde. De omgeving van Lochem is één van de gebieden die hij zeer uitgebreid beschrijft, en we laten een deel van zijn tekst dan ook hier de revue passeren.¹ Merk op dat Craandijk de Lochemer als Twent aanduidt!

'Plaatsen, die in hun' naam de gedachtenis aan overoude tijden levendig houden, worden in Lochems omtrek veelvuldig aangetroffen. Aan sommigen verbindt zich eene legende. Van een tweetal poelen in de nabijheid der stad verhaalt de volksverlevering, dat de Booze er de klokken uit den toren in neêrsmeet, die geluid waren vóór dat zij waren gedoopt. De Duivelskolken worden die poelen genoemd, en men zegt dat zij, die het durven wagen in den Kerstnacht daar te vertoeven, het gelui der verzonken klokken hooren. Aan den naam van eene weide aan de Berkel, die 't in fatsoenlijk gezelschap niet oorbaar is uittespreken, maar dien de navorschende lezer in Starings gedichten kan vinden, hecht zich integendeel geenerlei overlevering, al laat zich vermoeden, dat zulk een benaming niet zonder eenige reden is gegeven. De Paeschberg, bij den Zutfenschen grindweg, was voor eeuwen wel eene gewijde offerplaats, en de Wittewijvenkuil bewaart de heugenis aan de geheimzinnige aardgeesten, die in het volksgeloof onzer voorvaderen zulk een belangrijke rol spelen. De vreemdeling, die zich eenigen tijd in Lochem ophoudt, verzuimt een bezoek aan deze laatste plaats althans niet. 't Is een diepe, trechervormige kuil, tegenwoordig geheel begroeid. Veel is er eigenlijk niet aan te zien, en ware 't niet, dat de wandeling er heen overvloed van schoone gezigtspunten aanbod, men zou zich ligt bij een bedevaart derwaarts teleurgesteld gevoelen. Wat zou men ook verwachten? Een kuil? Dien vindt gij. Maar ook witte wijven? Zij vertoonen zich sints lang niet meer aan wie de plaats bezoekt, die de overlevering als haar voormalige woonplaats noemt. Het schijnt trouwens ook niet juist, deze ruime kom in den berg voor een woonplaats van witte wijven te houden. Naar het oude volksgeloof woonden zij in de 'belter', - in de heuvels. Wèl komen zij somtijds voor als weldadige wezens, die de nijvere huisvrouw des nachts komen helpen door voor haar te spinnen of anderen arbeid te verrigten, maar in den regel treden zij als beschermsters der graven op. In de eenzame heiden moesten de grafheuvels heilig zijn, waarin de asch der dooden was neêrgelegd. Wee, wie ze durfde ontwijden! Hem vervolgden de witte wijven met onverbidde gestrengheid. Waar witte wijven zijn, daar zijn ook grafheuvels in den omtrek. Vraag den Twentschen boer, of ergens in zijn buurt ook grafheuvels zijn, en hij antwoordt: 'daor he'k nooit van heurd, bi mien weten neét.' Maar vraag hem, of ze daar ergens ook 'weêrgaon,' - of 't ook ergens spookt, - en als hij u dan zulk een plaats aanwijst, dan vindt ge er in den regel ook de overoude graven. Ook bij de wittewijvenkuil ontbreekt - of ontbrak althans nog voor eenigen tijd - de grafheuvel niet.'² Aan den rand der steilte ligt hij als een kleine, ronde

¹ Deze tekst wordt als voorbeeld aangehaald, waarbij we Lochem als *pars pro toto* hanteren. Craandijk bezocht ook het westelijke deel van de gemeente Lochem.

² Grafheuvels zijn niet op de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen, omdat zij niet altijd bovengronds meer zichtbaar zijn en qua periode van aanleg sterk afwijken van alle andere, vooral middeleeuwse en nieuwtijdse, structuren op de kaart. Zij zijn weergegeven op de archeologische waarden- en verwachtingskaart van de gemeente Lochem.

verhevenheid, en het volk noemt hem den Koerbelt. De kuil zelve kan tot volksvergaderingen hebben gediend, zooals de kuilen bij Rolde en Grollo in Drenthe. En wilde men gissen, dat in later tijd soms zwerfende benden van heidens en landloopers, die zoo vaak ook dezen omtrek onveilig maakten, zich gaarne hier hebben gelegerd; - wilde men vermoeden, dat zij het hunne er toe hebben bijgedragen om een voor hen heilzame vrees voor deze plek in het bijgeloovig landvolk levendig te houden, ik voor mij zou het niet tegenspreken.

't Is hier een heuvelachtige streek, rijk aan vergezigten. Niet ver van de wittewijvenkuil ligt een vrij hooge, kale berg, van wiens top het oog een panorama van verbazende uitgestrektheid overziet. Maar is van andere heuvels het uitzigt welligt minder ruim, minder rijk en afwisselend niet. Hier breiden langs de glooijingen groote velden zich uit, met de geele golvende korenaren en de witte bloesems der boekweit; daar klimt langs de hellingen het eiken hakhout; ginds schittert het witte grindzand nevens het roodbruine mos, dat over de heide ligt, en het ernstig groen der donkere dennen, nu eens in kleine groepjes vereenigd, dan in digte gelederen geschaard, elders als een keten van voorposten afdalend naar de vlakte. Klimmend en dalend gaat de togt, over de toppen der heuvels, langs den zoom van het bosch, door diepe holle wegen, onder krachtige stammen, langs de met zorg ontgonnen akkers, waar de roode klapproos en de blaauwe korenbloem tusschen de rogge schittert, voorbij het laaggelegen boerenerve, met zijn weide tusschen de met hakhout begroeide wallen en met zijn knoestige eiken, die hun breede takken beschermend uitbreiden over het bemoste dak. Nu eens zijn wij als ingesloten door het bosch, dan openen zich door lange lanen uitzigten op het verre verschiet. Daar rijst de boschrijke Lochemsche berg, in wiens schoot de kwartskristallen blinken, die, geslepen, als edelgesteenten fonkelen en als Lochemsche diamanten bekend zijn, en waar de witte glinsterende schubbetjes in het leem de verwachting hadden opgewekt dat er ook zilver in zijn wijduitgestrekte hellingen schuilde. Ginds is het de toren van Lochem, uitstekend boven het groen der eiken en met zijn' achtergrond van welige weiden en donkere bosschen, - daar is het de Berkel, kronkelend door de velden, die hij vruchtbaar maakt, - niet zelden is het het huis van het landgoed de Cloese, met zijn' vierkanten toren, waarop de openingen in het houtgewas het uitzigt geven. Onder dit landgoed behooren de meesten dezer heuvelen, en de eigenaar, Mr. C.J. Sickesz, brengt op zijn uitgestrekte bezittingen de houtteelt op groote schaal in toepassing.³

---

³ Craandijk, 1876, p. 157 e.v.

Figuur 1. De Wittewievenkuil in Barchem (bron: Collectie Gelderland, uit Regionaal Archief Zutphen, fotocollectie Lochem, nr. 1089).

Wat we hier lezen staat als reisverhaal niet op zichzelf, maar past in een bredere ontwikkeling in de late 19e eeuw. De opkomende Romantiek en de mogelijkheid tot het maken van reizen met nieuwe vervoersmiddelen, zoals de trein, komen hier bij elkaar (figuur 1). We herkennen ook de belangrijke rol van de elite in de bosbouw en de delfstoffenwinning in de tekst, onderwerpen waarop we in dit rapport nader zullen ingaan.

Toch was de aandacht voor cultureel erfgoed destijds nog vooral verbonden aan de elite, die tijd en middelen had om daaraan te besteden. Hierin schuilt ook één van de belangrijkste verschillen met de huidige situatie: door de toenemende welvaart is een bewuste omgang met cultureel erfgoed in de huidige tijd veel meer in de samenleving en ook in wet- en regelgeving ingebed. De waarde van cultureel erfgoed wordt tegenwoordig breed onderkend.

De zorg voor cultureel erfgoed is tegenwoordig professioneler en minder vrijblijvend geworden dan voorheen. Het zorgt voor sociale cohesie onder bewoners die zich 'thuis' voelen in hun regio, het is in Oost-Gelderland in toenemende mate een inkomstenbron vanwege het toerisme en het geeft handvatten voor een kwalitatief hoogwaardig ruimtelijk beleid. De gemeente Lochem is één van de Achterhoekse gemeenten met een goudmijn aan erfgoed, die blijvend positief kan worden ingezet voor neerzetten van het merk 'Lochem' op het vlak van economie, wonen, onderwijs, recreatie en toerisme. De economische waarde van erfgoed is wetenschappelijk onderbouwd⁴ en de rol ervan in lokaal niveau voor de eigen gemeenschap en bezoekers doorgaans onbetwist.

---

⁴ Zie onder meer: Van Dommelen & Pen, 2013; zie daarin ook de verwijzingen naar de publicaties van Ruijgrok.

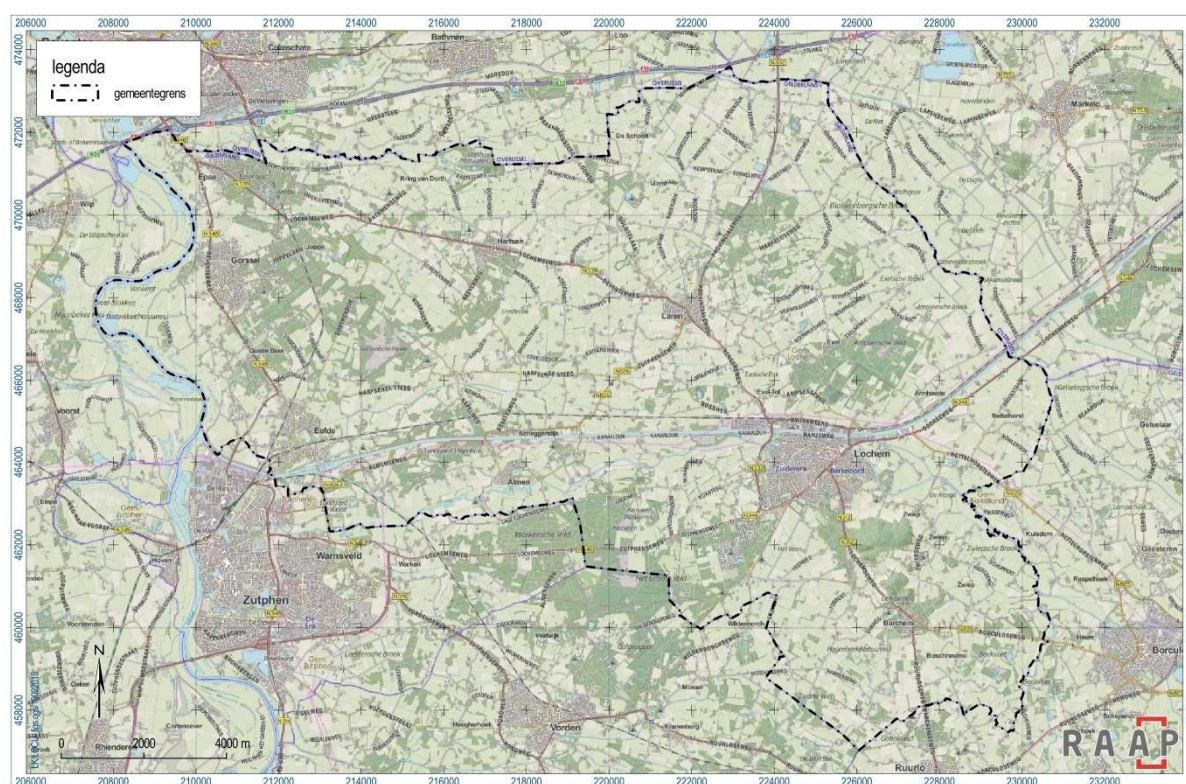
Wettelijk kader

Het is niet toevallig, gezien de ontwikkelingen van de afgelopen decennia, dat door wijziging van het Besluit ruimtelijke ordening en de Monumentenwet vanaf januari 2012 landelijk rekening dient te worden gehouden met cultuurhistorische (lees: cultuurlandschappelijke en historisch-(steden)bouwkundige) waarden in bestemmingsplannen. Eerder al had archeologie een wettelijke en/of planologische vertaling gekregen en konden bouwhistorische waarden via de monumentenverordening worden geborgd. Daarmee krijgen cultuurhistorische waarden een volwaardige plek binnen de ruimtelijke ordening.

In opdracht van de gemeente Lochem hebben RAAP (Zutphen) en het Monumenten Advies Bureau (Nijmegen) in de periode april 2017 – juli 2018 een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Lochem op schaal 1:10.000 opgesteld.

1.2 Situering van het onderzoeksgebied

De gemeente Lochem ligt in de Achterhoek en is op 1 januari 2005 ontstaan uit een fusie van de gemeenten Gorssel en Lochem (figuur 2). Daarbij werden naast de fusie ook kleine grensgebieden uitgewisseld met de oude gemeenten Borculo, Ruurlo en Vorden en met de tegelijk nieuw ontstane gemeenten Berkelland en Bronckhorst.

Figuur 2. Ligging en grenzen van de gemeente Lochem.

De voormalige gemeente Gorssel was op haar beurt per 1 juli 1831 ontstaan⁵ uit een fusie van de toenmalige gemeente Gorssel en de gemeente Dorth. In 1933 en 1950 werden kleine gebieden van de gemeente Gorssel afgestaan aan de gemeente Zutphen. De belangrijkste grenscorrectie vond echter in 2000 plaats, toen een gedeelte van de gemeente Gorssel naar Deventer overging ten behoeve van de ontwikkeling van het bedrijventerrein Epse-Noord. In totaal werd 11 hectare gewonnen en 176 hectare aan Deventer verloren. Per 1 januari 2005, tegelijk met de fusie van de oude gemeenten Gorssel en Lochem, werd een gebied nabij Eefde aan de gemeente Zutphen afgestaan.

De voormalige gemeente Lochem was ontstaan uit een fusie van de gemeenten Lochem en Laren in 1971, waarbij de gemeente Lochem al in 1953 een stukje Laren aan zijn eigen grondgebied had toegevoegd. Tegelijk met de fusie in 1971 werd ten westen van Borculo een stuk landelijk gebied aan Borculo afgestaan, waarbij de grens vanaf de Lebbinkbeek in westelijke richting werd verplaatst.⁶

De huidige gemeente heeft een oppervlakte van 216 km² en telde 33.569 inwoners op 1 januari 2017. De gemeente grenst in het zuiden aan de gemeenten Zutphen en Bronckhorst, in het oosten aan Berkelland, in het westen over de IJssel aan de gemeente Voorst en in het noorden aan de Overijsselse gemeenten Deventer, Rijssen-Holt en Hof van Twente.

In de gemeente liggen in alfabetische volgorde de volgende kernen: Almen, Barchem, Eefde, Epse, Gorssel, Harfsen, Joppe, Kring van Dorth, Laren en Lochem, waarvan de laatste naar inwonertal veruit de grootste is. Exel en Zwiep werden in het verleden ook als kernen aangeduid, maar hebben die status in de registratie van het Centraal Bureau voor Statistiek inmiddels verloren.

De belangrijkste bovenregionale ontsluitingsweg van de gemeente Lochem loopt net niet door de gemeente: zowel bij Epse als ten noordwesten van De Wippert nadert de gemeentegrens op enkele meters de berm van de autosnelweg A1. Vanaf de afslagen 23 (Deventer), 24 (Deventer-Oost), 25 (Bathmen) en 26 (Lochem) is het Lochems wegennetwerk echter met de A1 verbonden.

Daarnaast loopt er een groot aantal N-wegen door de gemeente. Het betreft de N348 (Deventer – Zutphen), de N339 (Epse – Laren), de N332 (Holt en – Lochem), de N346 (Zutphen – Goor), de N312 (Lochem – Ruurlo), de N821 (Barchem – Borculo) en de N825 (Lochem – Borculo).

De gemeente Lochem is daarnaast via de spoorlijnen Arnhem-Leeuwarden en Zutphen - Glanerbeek en over het water via de IJssel en het Twentekanaal ontsloten. Er bevinden zich evenwel geen overslagmogelijkheden langs de IJssel en geen stations meer aan de lijn Arnhem - Leeuwarden.

1.3 Onderzoekopzet en taakverdeling

Het opstellen van de cultuurhistorische waardenkaart is opgezet langs twee lijnen, namelijk enerzijds historisch cultuurlandschap en landschapselementen en anderzijds historische bouwkunst en stedenbouw. Deze aspecten zijn vertegenwoordigd op de kenmerken- en waarderingskaarten. Luuk Keunen (RAAP) was als projectleider verantwoordelijk voor de loop van het project en de communicatie. Hij nam tevens de landschapstypering en –waardering, de uitwerking van enkele thema's voor wat betreft landschap en de eindredactie van de rapportage voor zijn rekening. De inventarisatie van het merendeel van de landschapselementen werd uitgevoerd door Steven van der Veen (RAAP). De inventarisatie en waardering van bouwkunst en stedenbouw en de verslaglegging daarvan werden uitgevoerd door CeesJan Frank van het Monumenten Advies Bureau. Aan de

---

⁵ Staatsrechtelijk ontstaat een nieuwe gemeente wanneer twee oude gemeenten fuseren, los van de omvang van beide fusiepartners.

⁶ <http://users.bart.nl/~leenders/gemhist/>

uitwerking van het thema 'landbouwvernieuwing' werd meegewerkt door Lisa Alfien (stagiaire vanuit Hogeschool Saxion, Deventer).

1.4 Dankwoord

Aan de totstandkoming van de kaarten en het toelichtende rapport hebben meerdere personen binnen en buiten de gemeentelijke organisatie meegewerkt. Allereerst danken we Alexander de Bert (gemeente Lochem) en Nathalie Vossen (regioarcheoloog Stedendriehoek) voor de projectcoördinatie. Voor waardevolle aanvullingen spreken we verder onze dank uit aan Annemarie Geerts (gemeentearchivaris, gemeente Voorst ⁷), Joop Hekkelman, Henk Hietbrink en Mieke Geerlink-van der Gang (Historische Vereniging De Elf Marken, Gorssel), Paul Roodbol en Focko De Zee (Historisch Genootschap Lochem-Laren-Barchem), Gerard Derks (Gelders Genootschap, Arnhem), Ciska van der Genugten (Geldersch Landschap en Kasteelen) en Sandra van Lochem en Michiel Purmer (Natuurmonumenten).

---

⁷ Zij leverde input ten aanzien van gemeentee overstijgende structuren.

2 Methoden en bronnen

2.1 Algemene uitgangspunten

Voornaamste doel van dit rapport en de bijbehorende kaartbijlagen is het inzichtelijk maken van de aanwezige cultuurhistorische waarden op het grondgebied van de gemeente Lochem. Onder cultuurhistorische waarden verstaan we ruimtelijke structuren, sporen, objecten en relictten uit het verleden, bovengronds én ondergronds, waaraan een wetenschappelijke, politieke en/of maatschappelijke waarde wordt toegekend. In dit geval zonderen we daarvan de archeologische waarden uit, omdat die al afzonderlijk beschreven zijn in de archeologische waarden- en verwachtingskaart van de gemeente Lochem. De archeologische kaarten worden wel als brondocument voor de cultuurhistorische waardenkaart gebruikt.⁸

De kaartbeelden zijn gekoppeld aan een geografisch informatiesysteem (GIS met databases) met exacte gegevens over de geografische ligging en aard van waardevolle aardkundige, cultuurlandschappelijke en historisch-(steden)bouwkundige elementen. De presentatieschaal van de cultuurhistorische waardenkaart is 1:10.000.

Ten behoeve van de kartering zijn onder meer de volgende bronnen gebruikt:

- Kadastrale minuutplans, 1832;
- Topografisch-Militaire Kaart (TMK), 1850, als veldminuut, in nettekening en steendruk;
- Chromotopografische Kaart des Rijks (bonneblaadjes), ca. 1900, ca. 1935;
- Topografische Kaart van Nederland, ca. 1950-heden;
- Archeologische waarden- en verwachtingskaart van de gemeente Lochem;⁹
- Algemene en specifieke literatuur over de gemeente Lochem (zie literatuurlijst en bronnenverantwoording in GIS-databases);
- Landschapsontwikkelingsvisie Bronckhorst – Lochem – Zutphen;
- Websites met betrekking tot de gemeente Lochem, met name de informatieve sites van de diverse historische verenigingen;

Daarnaast werd inhoudelijke informatie verkregen van historische verenigingen in de gemeente Lochem, Geldersch Landschap & Kasteelen en Natuurmonumenten.

2.2 Historisch cultuurlandschap

2.2.1 *Achtergrond en uitgangspunten*

Het landschap van de gemeente Lochem is een complex geheel dat is ontstaan onder invloed van natuurlijke en menselijke factoren. Daarbij speelde allereerst de geologie, de grote aardkundige ontstaanswijze, een rol. Daarnaast zijn ook de geomorfologie (de aardkundige terreinvormen in het landschap) en de bodem (de opbouw van de bovenste anderhalve meter van de ondergrond) belangrijke aspecten van de ondergrond voor de landschapsgeschiedenis.

De mens heeft zich laten leiden door de aardkundige uitgangssituatie en deze door het gebruik ook deels zelf aangepast. Met name het afwateringspatroon is al zeker gedurende een millennium aan

---

⁸ Van Heeringen e.a., 2012

⁹ Van Heeringen e.a., 2012

grootschalige menselijke veranderingen onderhevig. Bovendien zijn talrijke venen ontgonnen.¹⁰ In § 3.1 gaan we nog wat uitgebreider in op de hoofdstructuur van het landschap, voor we in de daaropvolgende paragrafen de diepte ingaan.

Bij de typering van het historisch cultuurlandschap beschrijven we de wijze waarop de mens haar invloed heeft laten gelden in het landschap, daarmee het natuurlijk landschap geleidelijk heeft omgevormd, en welke elementen daarmee samenhangen.

Landschap in lagen

De genese van het landschap kan op verschillende manieren worden ontrafeld.¹¹ Eén van de manieren om inzicht te krijgen in deze complexe materie is de ontleding ervan middels een zogenaamd lagenmodel. Hierbij wordt inzichtelijk gemaakt hoe opeenvolgende fasen in de landschapontwikkeling zich ten opzichte van elkaar verhouden.¹² Het model biedt ruimte voor uiteenlopende invalshoeken, zoals infrastructuur, landgebruik, occupatie, territoria, etc., en biedt daarnaast ruimte om de ontwikkelingen van deze lagen door de tijd inzichtelijk te maken. Een voorbeeld is hoe de 19e-eeuwse bebossing zich verhoudt ten opzichte van de situatie aan het einde van de 20e eeuw, of hoe het areaal akkerland van de 19e eeuw zich verhoudt tot de hedendaagse situatie. In de landschapstypering en -beschrijving hebben we aspecten van deze lagenbenadering meegenomen.

Landschapstypologie

De Topografisch-Militaire Kaart (TMK) is de vroegste landsdekkende kaart waarbij op perceelsniveau bebouwing, landgebruik én landschapselementen zijn gekarteerd. Deze kaart vormt ook inhoudelijk de meest complete en geografisch meest correcte laag waarop het landschap uit de 19e eeuw van de gemeente Lochem zichtbaar is. De TMK vormt dan ook het uitgangspunt bij het inzichtelijk maken van de landschapontwikkeling in de gemeente. Vooral met behulp van deze kaart en ondersteund door jonger kaartmateriaal is een landschapstypologie opgesteld. Ook hebben we deze kaart als uitgangspunt voor de waardering gebruikt (zie § 2.2.3).

Voor ons zicht op eerdere tijdslagen zijn we afhankelijk van archeologische en schriftelijke bronnen. Deze leveren echter zowel ruimtelijk als in temporeel opzicht een versnipperd beeld dat lastig toepasbaar is op het gewenste schaalniveau: niet alle bronnen geven een vlakdekkend beeld op dezelfde schaal en voor dezelfde periode. Dit probleem is deels ondervangen door aan de hand van de landschapstypologie niet alleen het 19e-eeuwse landschap, maar ook de ontwikkelingen daarvoor te beschrijven. Het 19e-eeuwse landschap is dus slechts een hulpmiddel om de voorgaande perioden en de periode daarna te beschrijven en mag niet als eindstadium of hoogtepunt van het historisch cultuurlandschap worden gezien. Wel is steeds interessant om na te gaan hoeveel nieuwe landschappelijke lagen van de oudere hebben overgelaten.

Jongere landschappen

In de 20e eeuw heeft zich een aantal grootschalige ruimtelijke transformaties voorgedaan, waarvan ruilverkavelingen en landinrichtingsprojecten voor het landelijk gebied de belangrijkste zijn. Deze ontwikkeling liep min of meer parallel aan de stedelijke uitbreidingen van de kernen.

---

¹⁰ Zie hiervoor onder meer De Rooi, 2005 en De Rooi, 2006

¹¹ Hidding e.a., 2001, 12

¹² Hidding e.a., 2001, 8

Hierbij zijn nieuwe lagen aan het landschap toegevoegd, waarbij soms wel en soms niet rekening is gehouden met de toen aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten in het landschap. De mate waarop deze cultuurhistorische kwaliteiten zijn opgenomen in deze nieuwe laag blijkt wanneer we het kaartbeeld van 1850 vergelijken met het huidige landschap en met kaartbeelden uit de tussenliggende periode.

2.2.2   Kartering (kaartbijlage 1)

Bij de kartering van landschapstypen zijn we uitgegaan van historische verschillen tussen landschappen zoals ze zich op kaartmateriaal uit de afgelopen twee eeuwen manifesteren. Daarbij zijn de TMK uit 1850 en de Topografische Kaart van omstreeks 1949 als ijkpunten gehanteerd, en steeds betrokken op de onderliggende bodems en geomorfologie. Steeds hebben we op basis van het historisch onderscheid tussen deze landschappen gebieden begrensd. Daarbij zijn we zoveel mogelijk uitgegaan van de historische of huidige wegen en/of kavelgrenzen als begrenzing, zodat enerzijds de grens historisch te onderbouwen is, maar daarnaast een vertaling naar het bestemmingsplan of omgevingsplan mogelijk is.

Bij het typeren van elk deelgebied hebben we allereerst een indeling in hoofdlandschappen gemaakt. Daarna is verder in sublandschappen onderverdeeld. Daarbij hebben we een zo helder mogelijk onderscheid tussen de aanwezige landschappen proberen aan te brengen. Steeds moest daarbij gelet worden op een aantal aspecten:

- een onderverdeling die recht doet aan de grote variatie aan landschappen die in de gemeente Lochem te vinden is;
- een onderverdeling die nog zo gecomprimeerd is dat niet elk verschil tot weer een nieuw type leidt;
- een onderverdeling die de 'couleure locale' eer aandoet.

Afhankelijk van de veelvormigheid zijn sommige hoofdlandschappen in slechts enkele, en andere in een groot aantal subtypen onderverdeeld. Een overzicht daarvan is in de legenda van kaartbijlage 1a te vinden.

Op basis van een dergelijke benadering is het ons inziens goed werkbaar om de landschapskarakterisering door te vertalen naar concreet gemeentelijk beleid, bijvoorbeeld in beheer, ontwikkeling en bescherming.

De gebruikte methodiek sluit nauw aan op systemen zoals die in de afgelopen 20 jaar door organisaties als Alterra en Overland voor de typering van landschappen in een Wageningse traditie zijn ontwikkeld. De basis voor deze traditie is gelegd door de afdeling Historische Geografie van de vroegere Stichting voor Bodemkartering en het Staring Centrum in Wageningen.

2.2.3   Waardering (kaartbijlage 2)

Waardering van de landschapstypen

De waardering van het historisch cultuurlandschap heeft plaatsgevonden door elk gekarteerd deelgebied op drie criteria te beoordelen:

1. de gaafheid van de huidige topografie ten opzichte van de situatie omstreeks 1850 c.q. de situatie ten tijde van de ontginning, dat wil zeggen type grondgebruik, verkaveling, percelering, etc.;
2. de gaafheid van de huidige verticale dimensie in het landschap (fysiognomie) ten opzichte van de situatie omstreeks 1850 c.q. de situatie ten tijde van de ontginning, dat wil zeggen de openheid of geslotenheid van het landschap (aan- of afwezigheid van opgaand groen), de aanwezigheid van bebouwing, etc.;

3. de aanwezigheid van bijzondere kenmerken, waardoor het gebied een hogere waardering moet krijgen dan het op basis van andere twee criteria krijgt.

Op elk criterium is een score van 0 tot 5 genoteerd. Voor de eerste twee criteria is dat op basis van een strakke definitie gebeurd (tabel 1 en tabel 2), voor de laatste op basis van 'expert judgement' (beoordeling op basis van algemene kennis van de vakspecialist). Voor het derde criterium hebben we geen exacte omschrijving gegeven wat er onder welke score verstaan wordt, omdat dit per deelgebied kan verschillen en het afhangt van de bijzonderheid die in dat specifieke deelgebied aan de orde is.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	verkaveling sterk gewijzigd, grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact
5	verkaveling grotendeels intact, grondgebruik grotendeels intact

Tabel 1. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie.

score	omschrijving
0	volledig gewijzigd
1	overbouwd
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 2. Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850.

Een totaalwaardering werd uiteindelijk berekend door de drie scores op te tellen en door drie te delen. Daardoor telt elk criterium even zwaar. De scores die uit deze berekening kwamen, zijn in zes waarderingscategorieën (van zeer laag tot zeer hoog) verdeeld (tabel 3). De waardering wordt inhoudelijk gemotiveerd in de GIS-tabellen.

gemiddelde score	waardering
	niet gewaardeerd
1,6-2,5	laag
2,6-3,5	gemiddeld
3,6-4,2	hoog
4,3-5,0	zeer hoog

Tabel 3. Scores en klassen van de waardering.

De verdeling van de scores over de 4 waarderingsklassen is zo opgezet, dat er een logische indeling ontstaat (gemiddeld zit ergens in het midden, hoog daarboven, laag daaronder) en dat er bovendien een redelijke diversiteit aan waarderingsklassen voorkomt. Met dat laatste willen we zeggen dat we de waardering op een lokale schaal hebben opgepakt; 'laag' in de gemeente Lochem zou elders misschien 'gemiddeld' zijn, omdat de waarden in het landschap elders over de breedte wellicht geringer zijn.

Hoewel op basis van bovenstaande criteria een vrij objectieve score berekend kan worden, blijft de waardering toch een bepaalde mate van subjectiviteit houden. Dat komt niet alleen door de nadruk op het criterium 'gaafheid' en de keuze voor het derde criterium ('bijzondere kenmerken'), maar ook door de schaal van het te beoordelen gebied en de begrenzing ervan. Voor de waardering zijn de grotere gebieden, zoals gekarteerd bij de inventarisatie, slechts in zeer uitzonderlijke gevallen verder opgeknipt om willekeur te voorkomen. Een lage waardering voor een gebied betekent daarmee niet dat er in het gebied geen enkele bijzondere individuele waarde kan voorkomen!

2.3 Landschapselementen

2.3.1 *Inleiding*

In thematische databases en naar categorie onderverdeeld op de kaart hebben we een groot aantal landschapselementen opgenomen. Voor elk landschapselement is in de achterliggende database de specifieke bron opgenomen. Een deel van de elementen is op de overzichtskaart weergegeven, een ander deel is op de themakaarten opgenomen. Hieronder benoemen we een en ander op hoofdlijnen.

2.3.2 *Infrastructuur*

De historische wegen, paden, spoorlijnen en objecten die daaraan gerelateerd zijn/waren, zijn voornamelijk geïnventariseerd aan de hand van het kadastraal minuutplan uit 1832, de TMK van enkele jaren later, de Chromotopografische Kaarten des Rijks uit de eerste helft van de 20e eeuw en de Topografische Kaart van omstreeks de Tweede Wereldoorlog. Daarbij hebben we een periodisering ook in de achterliggende data van een groot aantal elementen opgenomen, dat wil zeggen aangegeven of de structuren van vóór 1832 of uit de periode 1832-1940 dateerden. In deze globale tijdsperiodes is aangegeven wanneer deze lijnelementen zijn aangelegd, rechtgetrokken of verdwenen. Informatie uit inventarissen van het Gelders Archief bood onderbouwing voor de laag met doorgaande wegen. Opgenomen zijn tevens pleinen en pleinachtige structuren.¹³

Op basis van nadere informatie via diverse websites, waaronder een grondige inventarisatie van alle wachtposten op nl.wikipedia.org, hebben we het aspect 'spoorwegen' nog verder kunnen uitwerken. Het AHN2¹⁴ bood uitkomst om te achterhalen of van een spoordijk of tramtunnel nog relictten aanwezig waren.

2.3.3 *Waterstaat*

Aan de hand van het kadastraal minuutplan uit 1832 en de Topografische Kaart uit circa 1950 zijn de beeklopen, brug-, sluis- en vonderlocaties en (meer of minder natuurlijke) waterpartijen gekarteerd. Voor wat betreft de beken en afwateringen hebben we opgenomen of ze nog bestaan, verdwenen zijn

¹³ Brinken zijn in Oost-Nederland lastig te karteren, omdat ze veel meer dan in het noorden en zuiden een privaat karakter hadden of soms bestonden uit een restruimte heide nabij erf en enk. De opgenomen structuren zijn een eerste proeve. Nader onderzoek kan tot de ontdekking van meer voormalige brinken leiden.

¹⁴ Het AHN, Actueel Hoogtebestand Nederland, is een digitale hoogtekaart van Nederland, opgebouwd door metingen met lasers vanuit vliegtuigen. Het AHN2 is daarvan de tweede generatie.

of (indien van vóór 1832) verschoven zijn. De inventarisatie is op basis van veldinspectie en literatuur/websites verder aangevuld en gecorrigeerd.

2.3.4 *Nederzettingslocaties*

Onder de categorie 'nederzettingslocaties' hebben we aan de hand van kadastrale minuutplans uit 1832 en topografische kaarten uit het midden van de 19e eeuw waterpartijen met een cultureel karakter opgenomen. Het gaat dan in de eerste plaats om grachten, molenkolken en vijvers. Uitgangspunt hierbij was dat het moest gaan om structuren die aan erven gebonden waren. Zaken als eendenkooien en kasteelterreinen zijn onder andere categorieën ondergebracht (zie hoofdstuk 6).

2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw

2.4.1 *Inventarisatie*

Onder de historisch-bouwkundige waarden en stedenbouw wordt het beschermde en onbeschermde 'bovengrondse' gebouwde erfgoed verstaan: gebouwen (objecten, complexen en ensembles), stedenbouwkundige structuren, maar ook historisch straatmeubilair, grenspalen, herinneringsmonumenten, monumentale kunst in de openbare ruimte (dat wil zeggen: wandkunst, nagelvast verbonden met architectuur), etc. Tevens vallen beschermde stads- en dorpsgezichten, voor zover aanwezig, onder dit begrip, evenals andere bijzondere gezichten/ensembles, historische buitenplaatsen en overige gebieden.

Voor het onderdeel (historisch-)bouwkundige waarden zijn zowel beschermde als onbeschermde objecten en ensembles geïnventariseerd, gewaardeerd en geselecteerd ten behoeve van de inventarisatiekaart. De onderlinge samenhang, de ruimtelijke context en de historische gebiedskarakteristiek, speerpunten in het ruimtelijk erfgoedbeleid, kunnen zo optimaal worden vergeleken en gewogen. Ook alle rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten zijn in de inventarisatie opgenomen en gewaardeerd.

Inventarisatieperiode

In de inventarisatie is in principe de tijdsperiode tot circa 1970 onderzocht, tot en met de wederopbouwperiode. Incidenteel kunnen jongere objecten in de inventarisatie zijn opgenomen, bijvoorbeeld wanneer de planvorming en het ontwerp van voor 1970 zijn of wanneer het betreffende item onlosmakelijk deel uitmaakt van een ouder ensemble. Met de toevoeging van de wederopbouwperiode is dus een verdiepingsslag gemaakt ten opzichte van de rijks- en gemeentelijke monumentenlijst.

Bureauonderzoek en veldwerk

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een veldwerkfase. In de bureauonderzoeksfase is kennis genomen van alle bestaande inventarisatielijsten, de redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten, MIP-inventarisaties en de quickscaninventarisatieresultaten uit 2005 (complete lijst, dus ook de afvallers). Inzet van deze quickscan uit 2005 heeft als voordeel, dat de selectie breed gedragen is, omdat erfgoedcommissie en daarin deelnemende leden van de historische kringen nauw betrokken zijn geweest bij selectie en waardering van het gebouwde erfgoed.

Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede via internet beschikbare inventarisaties van bijvoorbeeld oorlogsmonumenten, molens, industrieel erfgoed en de database van

het Nieuwe Instituut (BONAS-archiwijzer). Ook de historische kringen hebben relevante suggesties voor aanvulling van de inventarisatielijst gedaan.

Het veldwerk is in twee fasen uitgevoerd in de zomer van 2017. De objecten en ensembles zijn vanaf de openbare weg geïnteriseerd. Er is niet alleen gekeken naar de individuele objecten en complexen, maar ook naar de ensembles, met name die binnen de samenhangende historische structuren (kernen, landgoederen, etc.). Ook reeds beschermde monumenten zijn opnieuw bekeken. De inventarisatie biedt immers een goede gelegenheid om de huidige staat van overlevering te beoordelen en eventueel niet-beschermde erfbebouwing alsnog onder de aandacht te brengen.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

De geïnteriseerde objecten en complexen hebben gemeen, dat ze alle in meer of mindere mate een positieve cultuurhistorische en/of ruimtelijke waarde bezitten binnen de (steden)bouwkundige geschiedenis van de gemeente Lochem en de in deze gemeente aanwezige karakteristieke gebieden. Ze zijn in eerste instantie geselecteerd aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble) waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid (ten aanzien van de oorspronkelijke functie), een redelijke mate van gaafheid, authenticiteit en/of zeldzaamheidswaarde, zichtbaarheid / relevantie voor het beeld en ensemblewaarde. De uit deze eerste schifting geselecteerde objecten zijn uiteindelijk ten behoeve van de cultuurhistorische waardenkaart opnieuw gewaardeerd.

2.4.2 De database en de legenda

Database met variabelen

De via bovenstaande methodiek geïnteriseerde en geselecteerde historische bouwkunst is samengebracht in een uitgebreide database met een aantal variabelen. Deze database is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. De variabelen zijn:

- BAG-nummer ¹⁵
- Adres
- huisnummer
- categorie
- kern
- naam
- erfgoedthema 1
- erfgoedthema 2
- categorie
- subcategorie
- objecttype
- bijzonderheden
- huidige functie
- periode datering
- exacte datering
- ontwerper
- bouwstijl

---

¹⁵ De BAG is de gemeentelijke basisadministratie adressen en gebouwen.

- status bescherming
- monumentnummer
- bouwhistorische verwachtingswaarde
- waardering (6 criteria; zie § 2.4.4)
- bron

Bouwkundige eenheden

In principe is ieder gebouwd object (bouwkundige eenheid met een zelfstandig adres) apart in de kaart gedefinieerd en in de database opgenomen. Dit geldt ook voor de vrijstaande bijgebouwen. Hierbij is zoveel mogelijk uitgegaan van de wijze waarop de bijgebouwen in de GBKN¹⁶ zijn gekarteerd en van een eigen BAG-nummer zijn voorzien. Soms zijn oorspronkelijke bouwkundige eenheden naderhand gesplitst en zijn de onderdelen van eigen huisnummers en BAG-nummers voorzien. Deze onderdelen zijn in dat geval afzonderlijk in de database opgenomen.

Indien relevant zijn ook losse onderdelen in tuinen en op erven in de inventarisatie meegenomen en in database en kaart afzonderlijk vermeld (bijvoorbeeld toegangshekken, baarhuizen op begraafplaatsen, bakhuizen). Historische begraafplaatsen zijn als vlak opgenomen.

Erfgoedthema's

In deze velden is vermeld of het object behoort tot één van deze in deze cultuurhistorische waardenkaart nader uitgewerkte erfgoedthema's:

1. oorlog en defensie
2. landgoederen en buitenplaatsen
3. landbouwvernieuwing
4. recreatie en toerisme
5. gezondheidszorg
6. ambacht, industrie en transport

Deze thema's worden elders in dit rapport gepresenteerd en verder toegelicht.

Categorieën

In de inventarisatie wordt een aantal bouwcategorieën onderscheiden (zie het onderstaande lijstje). Binnen de bouwcategorieën bestaan verschillende bouwtypen, als verfijning van de hoofdcategorie. Deze "bouwtypen" zijn in een aparte kolom van de bijbehorende database vermeld. In de categorie "agrarisch" wordt bijvoorbeeld onderscheid gemaakt in de bouwtypen "boerderij", "schuur", "hooiberg", "stookhok". Daarnaast is een verdere verfijning van de typologie mogelijk.

De categorieën:

- Agrarisch
- Bestuur
- Herdenken (waaronder funerair erfgoed)
- Gezondheidszorg
- Handel

---

¹⁶ Grootschalige BasisKaart Nederland

- Industrie en nijverheid
- Infrastructuur en waterstaat
- Landgoed, buitenplaats
- Maatschappelijk
- Onderwijs
- Oorlog en defensie
- Religie
- Sport, spel en recreatie
- Straatmeubilair
- Wooncultuur
- Kunst

De verschillende categorieën zijn in de aan de kaart gekoppelde database vermeld en ook met verschillende kleuren inzichtelijk gemaakt in de legenda.

Datering

De informatie over de exacte en geperiodiseerde datering is afkomstig uit verschillende bronnen: redengevende beschrijvingen van rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten, inventarisatielijsten, lokale literatuur, opschriften op gevels, uiterlijke kenmerken en de BAG-informatie.

Overige informatieve variabelen in de database

De overige informatie in de database (naam, functies, ontwerpers, etc.) is verzameld aan de hand van beschikbare informatie in eerdere inventarisatielijsten, redengevende beschrijvingen, (lokale) literatuur en via de input van de historische kringen.

Status en waarderings

Zie hiervoor § 2.4.4 en § 5.5.

2.4.3   *Ensembles*

Er is niet alleen gekeken naar de individuele objecten en complexen, maar ook naar de ensembles, met name die binnen de samenhangende (stedenbouwkundige) historische structuren (de historische kernen, uitbreidingswijken van voor en na de Tweede Wereldoorlog, de landgoederen en boerderijenensembles in het buitengebied).

De selectie van de "nieuwe" objecten en ensembles heeft plaats gevonden op basis van de ruimtelijke en cultuurhistorische selectiecriteria: stedenbouwkundige/landschappelijke en ensemblewaarden, lokaalhistorische waarden, architectuur- en bouwhistorische waarden, herkenbaarheid, gaafheid/authenticiteit en zeldzaamheidswaarde. Zowel de beschermde als de niet-beschermde objecten en ensembles zijn meegenomen.

2.4.4   *Waardering van historische bouwkunst en stedenbouw*

Inleiding: waardering in schaalniveaus

Bij de waardering van de objecten wordt uitgegaan van verschillende schaalniveaus, waaraan, naast regulier beschermingsbeleid via Erfgoedwet of erfgoedverordening, specifiek beleid via het bestemmingsplan gekoppeld kan worden. De waardenkaart is daarmee ontwikkelingsgericht en geeft informatie over hoe om te gaan met de beschermde en onbeschermde waarden, wanneer

ontwikkelingen plaats vinden of moeten worden getoetst (behoud, onderzoek, ontwikkelingsmogelijkheden, randvoorwaarden en aanbevelingen). De kaart kan als onderlegger worden gebruikt voor nieuwe bestemmingsplannen, maar ook als basis dienen voor de selectie van nieuwe gemeentelijke monumenten. De selectie van bijzondere (steden)bouwkundige ensembles geeft een overzicht van die gebieden, waarbinnen ruimtelijke ontwikkelingen vanuit cultuurhistorisch perspectief om speciale aandacht vragen.

Waarderingscriteria gebouwen en objecten

De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering heeft plaats gevonden via een toetsing aan de hand van zes ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria (figuur 3). Deze criteria zijn speciaal voor dit doel geformuleerd op basis van bovengenoemde algemeen, gangbare criteria en zijn eerder ook in andere gemeenten toegepast:

- **STEDENBOUWKUNDIGE EN ENSEMBLEWAARDE:** het belang van het object als onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied of een bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling of planvorming; en/of als onderdeel van cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht en beschermde monumenten;
- **BEELDBEPALENDE WAARDE:** het belang van het object vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van zijn omgeving (bijvoorbeeld: markant onderdeel lintbebouwing, opmerkelijke (hoek)ligging, zichtlijn, landmark);
- **HERKENBAARHEID EN BIJZONDERE FUNCTIE (HISTORISCHE WAARDE):** het belang van het object vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de oorspronkelijke (bijzondere) functie, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied; relatie met voor de gemeente Lochem belangrijke personen, gebeurtenissen en activiteiten;
- **GAAFHEID:** het belang van het object wegens de authenticiteit van hoofdvorm, gevelindeling en/of detaillering;
- **ARCHITECTUUR- EN BOUWHISTORISCHE WAARDE:** het belang van het object vanwege een kenmerkende / bijzondere bouwstijl, typologie, vorm, materiaalgebruik en constructie; het belang binnen het oeuvre van een architect;
- **ZELDZAAMHEIDSWAARDE:** in architectuur- en/of bouwhistorisch, stedenbouwkundig, typologisch, functioneel of historische opzicht.

Figuur 3. Kleine villa, typerend voor de periode rond 1950, aan de Nieuweweg in Lochem. Voorbeeld van een gewaardeerd object (foto: CeesJan Frank).

Het gaat dus om een aantal cultuurhistorische en architectuurhistorische, maar ook contextuele, historisch-ruimtelijke criteria, die het object duiden als onderdeel van een specifieke lokale cultuurhistorische gebiedskarakteristiek, bijvoorbeeld de historische stads- en dorpskernen, de uitbreidingswijken, de landgoederen en buitenplaatsen en de agrarische ensembles in het buitengebied.

Overigens zijn ook de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten nog eens aan deze criteria getoetst. Zoals blijkt uit de inventarisatie vallen de al beschermde monumenten meestal binnen de hoogst gewaardeerde categorie (hoge cultuurhistorische waarde).

Met de ruimtelijke insteek van deze toetsing wordt geanticipeerd op de veranderende benadering van erfgoed, zoals die in het rijksbeleid is geformuleerd. Hierin is een grotere rol voor cultuurhistorie in het ruimtelijk beleid verplicht gesteld. De directe omgeving van historische objecten, complexen en ensembles is immers zeer bepalend voor de wijze waarop de cultuurhistorische kwaliteit tot zijn recht komt. Ook de gebieden zelf kunnen cultuurhistorische kwaliteiten bezitten.

Alle in de inventarisatie opgenomen objecten zijn met behulp van bovenstaande criteria en met in achtneming van de verschillende gebiedskarakteristieken getoetst. Per criterium kunnen de volgende scores worden gehaald:

- hoge waarde: ++
- positieve waarde: +
- neutrale waarde: 0
- negatieve waarde: -

gemiddelde score	waardering
Minimaal 3x ++ en 2x +	Hoge erfgoedwaarde, (potentiële) monumentwaarde (H)
Minimaal 4x + en 2x 0	Positieve (beeldbepalende) erfgoedwaarde (P)
Alles daaronder	Lage erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde (L)

Tabel 4. Scores en klassen van de waardering.

Vanwege de relatief hoge kwaliteit en kwantiteit zijn in de gemeente Lochem voornamelijk objecten met een hoge en positieve erfgoedwaarde geselecteerd. Objecten met een lage erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde zijn niet in de database opgenomen. Daardoor wordt voorkomen dat de database onoverzichtelijk omvangrijk wordt.

2.4.5 Gebouwen met een bouwhistorische verwachtingswaarde van voor 1850

In de waarderingskaart zijn ook de gebouwen met een bouwhistorische verwachtingswaarde gemarkeerd, in het bijzonder die objecten, waarvan op basis van beschikbare informatie uit bouwhistorische rapportages, redengevende beschrijvingen en inventarisatiegegevens bekend is of verwacht wordt dat er (intern) historische bouwconstructies en bouwsporen van belang en daterend uit de periode voor circa 1850 bewaard zijn gebleven. Ook via waarnemingen vanaf de openbare weg kunnen bouwhistorische kwaliteiten worden verondersteld, bijvoorbeeld zichtbaar in de aanwezigheid van gevels met oude bouwsporen, specifieke dakhellingen, etc. In veel gevallen gaan deze oude waarden echter verscholen achter veel jongere gevels, zodat ze weinig zichtbaar zijn en bij herstel en transformatie van gebouwen niet goed op het netvlies staan.

Het gaat om gebouwen, die tot de oudste bouws substantie in de gemeente Lochem behoren. Zo kan het in de oude kern van Lochem gaan om gebouwen, die wellicht nog relictten bezitten, die samen met de verkavelingssporen verwijzen naar de laatmiddeleeuwse en jongere nederzettingsoontwikkeling.

In het buitengebied betreft het vooral de oudere agrarische bebouwing, de grote historische boerderijen en de schuren, waarvan sommige belangwekkende houtconstructies uit de 17e en 18e eeuw bezitten (of ouder). Ook de bebouwing op kasteel- en buitenplaatsen kunnen een bouwhistorische verwachting bezitten.

Uiteraard kunnen gebouwen van na 1850 ook hoge bouwhistorische kwaliteiten bezitten. De focus op de periode vóór 1850 moet worden gezien vanuit het perspectief van de relatieve zeldzaamheid van deze oude relictten in de gemeente Lochem en de niet evidente zichtbaarheid ervan.

De gebouwen met een bouwhistorische verwachting zijn alle ook getoetst aan de hand van de waarderingscriteria (figuur 4). Het betreft dus de signalering van een extra verwachting binnen de totale inventarisatie.

Figuur 4. Het Bleekhuisje in Lochem is een 18e-eeuws vakwerkgebouw (foto: Gea Laar).

2.4.6 Waardering van historische stedenbouw/ensembles

Op de waardenkaart zijn ook de belangrijke historische bouwkundige ensembles en ook stedenbouwkundige zones gewaardeerd in de volgende vier categorieën:

1. zeer hoge waarde;
2. hoge waarde;
3. middenwaarde;
4. basiswaarde.

Deze schaalverdeling en de waardering sluiten aan bij de systematiek van de landschappelijke waardering.

De criteria (op gemeentelijk niveau) waaraan deze gebieden en ensembles zijn getoetst zijn:

1. het belang van het gebied of ensemble als voorbeeld of onderdeel van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en de ontwikkelingsgeschiedenis/historische gelaagdheid;
2. het belang van het gebied vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging, zichtlijnen, aanwezigheid van *landmarks*, etc.
3. de structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied;
4. de zeldzaamheid van het gebied (stedenbouwkundig/structuur), op gemeentelijk / regionaal niveau;
5. de dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: ++, +, 0. De eindscore bepaald de waardengradatie:

gemiddelde score	waardering
Minimaal 4x ++ en 1x +	Gebied / ensemble met zeer hoge waarde (1)
Minimaal 2x ++, 2x + en 1x 0	Gebied / ensemble met hoge waarde (2)
Minimaal 4x + en 1x 0	Gebied / ensemble met middenwaarde (3)
Minimaal 2x + en 3x 0	Basiswaarde (4). Niet in de inventarisatie opgenomen.

Tabel 5. Scores en klassen van de waardering.

2.4.7 Historische stedenbouw binnenstad Lochem

In de binnenstad van Lochem is een groot aantal waardevolle historische structuren bewaard gebleven, die voor een belangrijk deel teruggaan tot de late middeleeuwen. De belangrijkste stedenbouwkundige structuren als hoofdstraten, stegen, druipgangen, verkavelingsstructuren, bijzondere rooilijnen, de pleinen en accentpanden zijn in de cultuurhistorische waardenkaart zichtbaar gemaakt. Ze zijn nader beschreven in § 5.4.4. Deze aspecten zijn ook gewaardeerd door middel van een set aan de bouwkunde-waardering verwante criteria:

- STEDENBOUWKUNDIGE EN ENSEMBLEWAARDE: het belang van de structuur als onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van de binnenstad en het belang vanwege ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht en beschermde monumenten;
- BEELDBEPALENDE WAARDE: het belang van de structuur vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van zijn omgeving (bijvoorbeeld: markant onderdeel lintbebouwing, opmerkelijke (hoek)ligging, zichtlijn, landmark);
- HERKENBAARHEID: het belang van de structuur vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de oorspronkelijke (bijzondere) functie;
- GAAFHEID: het belang van de structuur wegens de authenticiteit;
- TYPOLOGISCHE WAARDE: het belang van de structuur vanwege een kenmerkende / bijzondere, typologie of vorm;
- ZELDZAAMHEIDSWAARDE: in stedenbouwkundig, typologisch, functioneel of historische opzicht.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gehaald:

- hoge waarde: ++
- positieve waarde: +
- neutrale waarde: 0
- negatieve waarde: -

De optelsom van deze scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering in drie klassen:

gemiddelde score	waardering
Minimaal 3x ++ en 2x +	Hoge cultuurhistorische totaalwaarde (H)
Minimaal 4x + en 2x 0	Positieve cultuurhistorische totaalwaarde (P)
Alles daaronder	Basiswaarde (L)

Tabel 6. Scores en klassen van de waardering.

2.4.8 Invloedzones

Uit diverse bronnen worden vlakkenbestanden met 'invloedzones' vastgesteld: de gebieden waar een centraal gelegen object of element zijn invloed over laat gelden. Het betreft concreet de molenbiotopen en landgoederen uit de periode tot 1960. Voor de landgoederen verwijzen we naar kaartbijlage 3b.

2.5 Themakaarten

2.5.1 Inleiding

In overleg met de gemeente Lochem zijn in het voortraject voor deze cultuurhistorische waardenkaart zes thema's geformuleerd, die samen een beeld schetsen van het bijzondere landschappelijke verleden van de gemeente Lochem.

2.5.2 Oorlog en defensie

Aan de hand van diverse edities historische kaarten (1773-heden), beschikbare literatuur en het Actueel Hoogtebestand Nederland hebben we voor een groot aantal historische perioden een overzicht kunnen samenstellen van in het veld nog zichtbare relictten van oorlog en defensie óf van locaties waar een bijzondere gebeurtenis op dat vlak heeft plaatsgevonden. Uit de bouwkunstdatabase zijn de relevante objecten met betrekking tot dit thema, die als zodanig tijdens het onderzoek zijn 'gemarkeerd', aan deze themakaart toegevoegd.

2.5.3 Landgoederen

De inventarisatie van landgoederen valt in verschillende deelaspecten uiteen. Allereerst hebben we via een aantal invalshoeken begrenzingen van landgoederen en buitenplaatsen vastgesteld, namelijk vanuit het perspectief van eigendom (kaartlaag landgoederen Gelders Genootschap¹⁷), vanuit het perspectief van landschappelijke herkenbaarheid (landschapstypenlaag uit kaartbijlage 1) en vanuit het perspectief van de status (rijksbeschermd landgoederen, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Daarnaast zijn voor zover gemeentedeckend mogelijk de droge en natte infrastructuur (wegen, water) en de aanwezige waardevolle bebouwing in kaart gebracht. Uit de bouwkunstdatabase zijn de relevante objecten met betrekking tot dit thema, die als zodanig tijdens het onderzoek zijn 'gemarkeerd', aan deze themakaart toegevoegd.

2.5.4 Landbouwvernieuwing

In dit thema gaan we dieper in op de landbouwkundige en landschappelijke vernieuwingen in de 19e eeuw, waarbij de markendelingen centraal staan. In bijlage 2 gaan we vervolgens dieper in op de rol van meerdere generaties Staring bij ontginningen, land- en bosbouw, waterstaatkundige verbeteringen en ontwikkeling van landgoederen. Deze analyse is samengesteld op basis van literatuur- en

¹⁷ Deze laag is in zoverre nog bewerkt dat grote eenheden die buiten de reguliere definitie van landgoederen vallen (d.w.z. huis, tuin, park en landbouwgrond), eruit zijn gehaald. De facto gaat het daarbij vooral om de Lochemse Berg.

archiefonderzoek, waarbij een stagiaire van Saxion, Lisa Alflen, het nodige materiaal verzamelde. Uit de bouwkunstdatabase zijn de relevante objecten met betrekking tot dit thema, die als zodanig tijdens het onderzoek zijn 'gemarkeerd', aan deze themakaart toegevoegd.

2.5.5 Toerisme

Op basis van literatuur- en kaartstudie en parate kennis is inzichtelijk gemaakt welke terreinen relevant waren voor de ontwikkeling van toerisme en recreatie in de periode tot ongeveer 1965. Uit de bouwkunstdatabase zijn de relevante objecten met betrekking tot dit thema, die als zodanig tijdens het onderzoek zijn 'gemarkeerd', aan deze themakaart toegevoegd.

2.5.6 Gezondheidszorg

Op basis van literatuur- en kaartstudie en parate kennis van enkele lokaal deskundigen is inzichtelijk gemaakt welke terreinen relevant waren voor de ontwikkeling van gezondheidszorg in de periode tot ongeveer 1965. Daarbij hebben we het thema breed opgevat, en ook buitengewone middelen van opvoeding (zoals Nederlandsch Mettray) opgenomen. Het gewone lager en middelbaar onderwijs is buiten deze categorie gebleven. Uit de bouwkunstdatabase zijn de relevante objecten met betrekking tot dit thema, die als zodanig tijdens het onderzoek zijn 'gemarkeerd', aan deze themakaart toegevoegd.

2.5.7 Ambacht, industrie en transport

Evenals bij voorgaande categorieën hebben we voornamelijk aan de hand van literatuuronderzoek en studie van diverse edities historisch-topografische kaarten in beeld gebracht welke terreinen en structuren relevant waren voor het thema 'Ambacht, industrie en transport' tot het midden van de 20e eeuw. Daarbij is tevens geput uit de reeds samengestelde databases van met name de natte infrastructuur. Uit de bouwkunstdatabase zijn de relevante objecten met betrekking tot dit thema, die als zodanig tijdens het onderzoek zijn 'gemarkeerd', aan deze themakaart toegevoegd.

2.6 Integrale ensembles

Om meer integraliteit tussen landschap en bouwkunst/stedenbouw te bereiken hebben we ensembles geformuleerd waarin beide aspecten gecombineerd worden (figuur 5). De gebieden die op kaart worden gezet voldoen aan één of meerdere van de volgende criteria:

- er is sprake van een gave relatie tussen een historische dorpskern en het aangrenzende buitengebied;
- er is sprake van een gaaf/intact landgoed met een nog relatief gave landschappelijke context;
- verschillende landschappen met daarin aanwezige bouwkunst/stedenbouw vormen een bijzondere gradiënt.

Bij het begrenzen van deze ensembles hebben we ons deels laten leiden door grenzen van historische landschappen of stedenbouwkundige ensembles, maar waar dat relevant was ook logische andere grenzen gezocht, passend bij het thema van het betreffende ensemble. Nadrukkelijk zijn niet alle aangrenzende waardevolle landschappen of stedenbouwkundige eenheden opgenomen. In hoofdstuk 7 hebben we per ensemble beargumenteerd waarom dat ensemble opgenomen is.

Figuur 5. Typische T-boerderij in het IJssellandschap bij Gorssel, één van de geselecteerde integrale ensembles (foto: CeesJan Frank).

2.7 Gebruik

De cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Lochem bevat een zeer grote hoeveelheid informatie en is in de eerste plaats een GIS-product, dat straks via de gemeentelijke GIS-viewer gebruikt kan worden. Van de daarvan afgeleide analoge kaarten is om praktische redenen niet alle informatie te lezen. Dat heeft bijvoorbeeld te maken met meerdere puntsymbolen op één locatie die elkaar afdekken, toponiemen die elkaar zouden overlappen als ze allemaal zichtbaar zouden zijn, meerdere eigenschappen van één object (opgenomen in het GIS) die niet allemaal in het symbool tot uiting kunnen komen en de gekozen afbeeldingsschaal van 10:000. Wij raden derhalve aan telkens naast (of in plaats van) de analoge kaarten ook het GIS en de toelichtende rapportage te raadplegen om na te gaan welke informatie over een specifieke locatie voorhanden is.

'... over de toppen der heuvels, langs den zoom van het bosch, door diepe holle wegen ...'. Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Lochem

3 Historisch cultuurlandschap (kaartbijlagen 1a en 2a)

3.1 Inleiding

3.1.1 *Opzet*

In dit hoofdstuk behandelen we de achtereenvolgende landschapstypen die we op kaartbijlage 1 hebben onderscheiden. In zijn algemeenheid kunnen we opmerken dat het hoogste punt van de gemeente Lochem op ongeveer 50 meter +NAP op de Lochemse Berg ligt. De gemeente helt van het zuidoosten naar het noordwesten; het laagste punt moeten we nabij Epse zoeken. De beken in de gemeente wateren ook in westelijke richting af.¹⁸

3.1.2 *Landschappelijke hoofdstructuur*

Tijdens het Saalien, de voorlaatste ijstijd (238.000 tot 126.000 jaar geleden), ontwikkelde zich in het huidige IJsseldal een enorme gletsjerlob die in de ondergrond een diepe laagte uitsleet en veel zand en kleilagen voor zich uitduwde. Het IJsseldal en de Lochemse Berg danken beiden hun ontstaan aan deze ontwikkeling.¹⁹

Na het wegsmelten van het ijs stroomde de Rijn door dit dal. De Rijnsedimenten, die tot de Formatie van Kreftenheye worden gerekend, zijn hier vooral in het Eemien (126.000 tot 116.000 jaar geleden) en Vroeg Weichselien (116.000 tot 11.700 jaar geleden) afgezet. In het Midden- en Laat Weichselien werd de top van deze Rijnafzettingen door het vlechtende riviertje de Berkel versneden en ook latere Berkelgeulen hebben dit landschap versneden. Vanuit het oosten stroomde ook smeltwater door dalen richting het laagste punt in het voormalige Rijndal. In koudere perioden kon vanuit deze geulen stuifzand opwaaien dat als een deken over het oudere rivierenlandschap van de Formatie van Kreftenheye werd neergeld. Dit heeft de naam 'dekzand' aan de windafzettingen uit deze tijd gegeven.

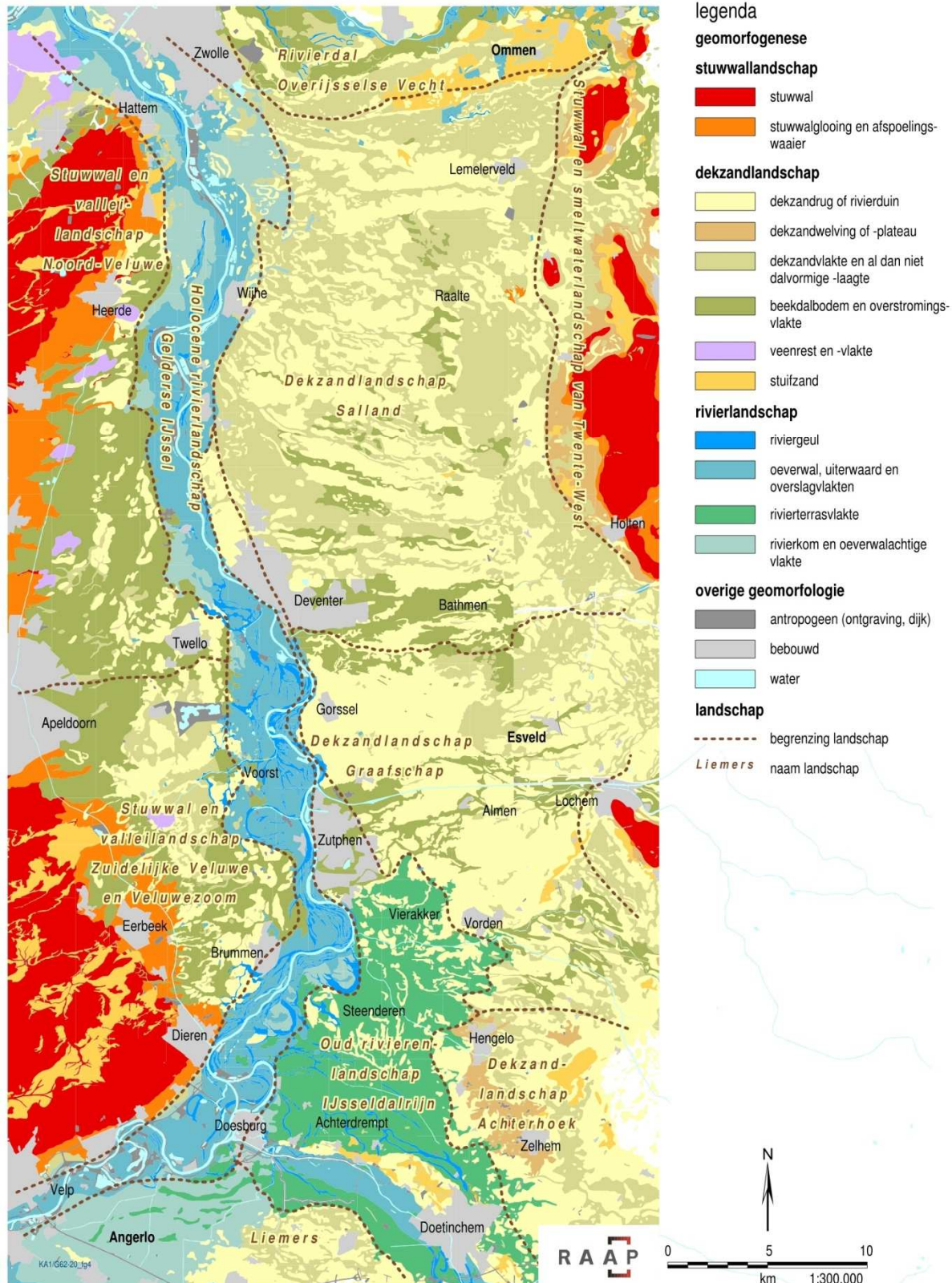
Het vlechtende systeem van de Berkel veranderde aan het eind van de laatste ijstijd, het Weichselien, in een meanderend tot slingerend systeem, waaruit de Berkel en de Eefsche-Harfsensche Beek ontstonden. Ook uit deze riviervlakten stooft aan het eind van de laatste ijstijd opnieuw zand op, hetgeen over het algemeen tot een reliëfrijk duinlandschap leidde. Deze duinen, vaak aangeduid als dekzandruggen, vormen de basis van de latere enken in de gemeente Lochem.

Na de laatste ijstijd, in het Holoceen (vanaf 11.700 jaar geleden), vonden over het algemeen meer lokale processen plaats, zoals plaatselijke veenvorming in natte laagten tussen dekzandruggen die niet konden afwateren. Een belangrijke geologische ontwikkeling is nog het ontstaan van een nieuwe noordwaarts stromende Rijntak in de vroegere dalvlakte, de IJssel. Deze ontstond in de Vroege Middeleeuwen, waarbij de stroomrichting van de Berkel, die tot dan vanaf Zutphen naar de Betuwe stroomde, werd omgekeerd. Langs de IJssel werd klei gesedimenteerd en werden de randen van het dekzand geërodeerd.

---

¹⁸ De Bakker, 1983

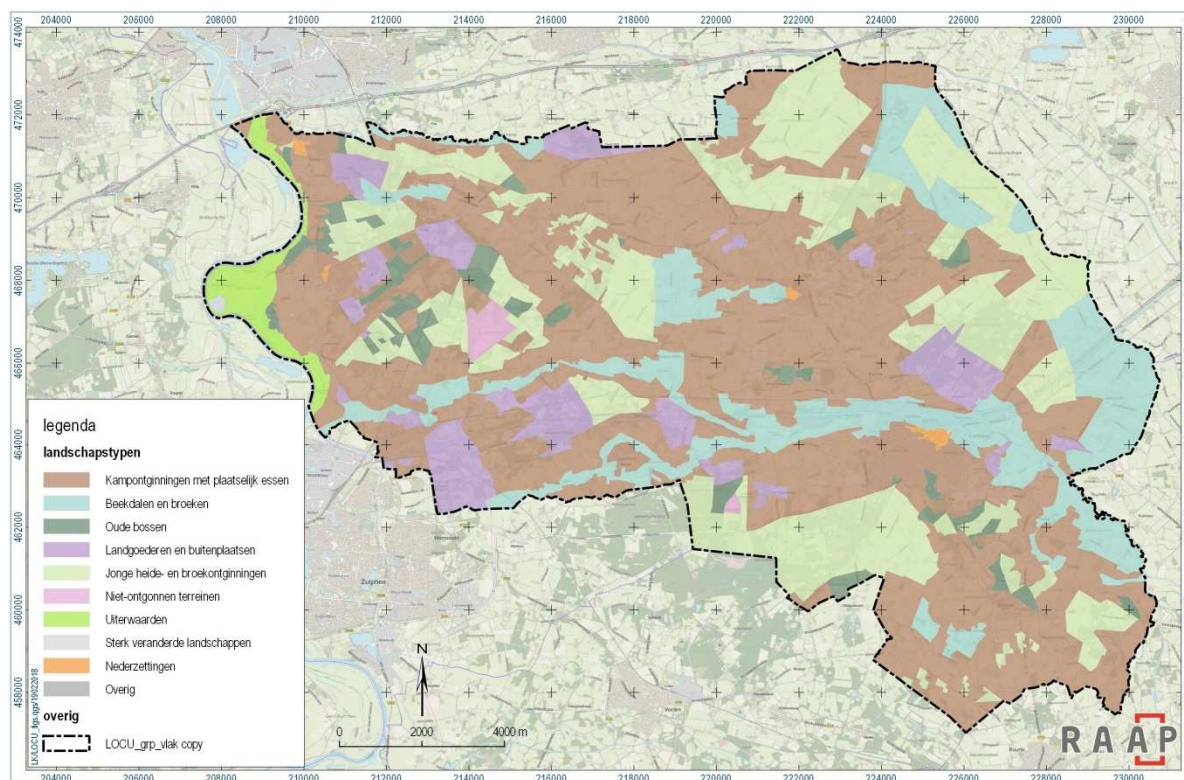
¹⁹ Janssens, 2014; met dank aan Nico Willemse (RAAP).

Figuur 6. Geomorfogenetische kaart van het IJsseldal, met het westelijk deel van de gemeente Lochem. Onder het midden is geheel rechts in rood de Lochemse Berg afgebeeld (bewerkt naar: Janssens, 2014).

Door bovenstaande processen ontstond in de loop van een lange geschiedenis het kenmerkende landschap van de Graafschap, met door beekdalen doorsneden oost-west-lopende dekzandruggen waarop later akkercomplexen werden aangelegd met in de wijdere omgeving vlakke heidevelden en afvoerloze broek- en veengebieden. Langs het rivierbed van de IJssel ontstonden (uiter)waarden waar bij hoogwater rivierklei werd afgezet (figuur 6). Deze hoofdstructuur is te herkennen in de hoofdlandschapstypen op kaartbijlage 1a (figuur 7).

Figuur 7. De hoofdlandschapstypen in de gemeente Lochem.

3.2 Kamptongingen met plaatselijk essen

3.2.1 Open akker (Kd1)

De meest 'aaneengesmede' en grootschalige akkercomplexen, waarbij nauwelijks enige visuele barrière meer bestond, rekenen we tot de open akkers. Het betreft daarbij grootschalige aaneengesloten akkers zonder of met weinig zichtbare kavelgrenzen, vaak op natuurlijke hoogten in het landschap gelegen en omzoomd door de oudere middeleeuwse boerderijen. De daadwerkelijke verkaveling bestond veelal alleen in de vorm van eigendomsgrenzen, die soms in het veld door stenen werden gemarkeerd. Kenmerkend zijn de grote verkavelingsblokken of *gewannen*, die in stroken onderverdeeld waren. Spek constateerde voor de Drentse essen dat hoe langer en smaller de stroken waren, hoe recenter de ontginning was.²⁰ De typische Drentse es kende in de 12e tot 17e eeuw zijn sterkste uitbreiding. Dergelijke strokenverkavelingen zagen we tot de opschaling in de 20e eeuw ook op de Lochemse Enk terug. Het is aannemelijk dat een deel van de essen als klein complex akkerland

²⁰ Spek, 2004, 673

begon en vanaf de Volle Middeleeuwen in weinig tijd zijn latere omvang bereikte als gevolg van bevolkingsgroei.

Essen (ook wel enken genoemd) zijn niet altijd zo open geweest als het klassieke 19e-eeuwse beeld ons wil doen geloven. Zowel in Drenthe als ook in de Achterhoek kenden akkercomplexen in het verleden, tot in de Nieuwe Tijd, bosjes en 'groene' perceelsscheidingen, zoals hekwerken en hagen. Naarmate het gebruik van de akkers intensiever werd, moesten opgaande structuren wijken. De belangrijkste aanwijzingen die we nog voor zulke vroegere situaties hebben, zijn veldnamen. Het gaat dan doorgaans om oudere microtoponiemen.²¹

Niet alleen de landschappelijke structuur, maar ook de bodemkundige opbouw is typerend voor veel essen. In de ondergrond bevinden zich vaak rijkere humuspodzolen. Daarop ontstond, vermoedelijk vanaf de 16e eeuw²², door bemesting met humus- en mineraalrijke plaggen, een ophogingsdek dat we tegenwoordig veelal als plaggendeck of – met een achterhaalde term - esdek betitelen. In bodemkundig opzicht – waarbij vanuit de agrarische achtergrond van de discipline hoofdzakelijk naar de bovenste 50 cm wordt gekeken – worden deze bodems als enkeerdbodems aangeduid.

Enken die aan bovenstaande kwalificaties voldoen, vinden we in de gemeente Lochem in Harfsen, Gorssel, op de Teuge bij Epse²³, Eefde, Epse en Lochem (figuur 8). De enken van Eefde en Epse zijn voor een klein deel bebouwd, die van de kern Lochem voor meer dan de helft. Bovendien is interessant dat in de kern Lochem het zuidoostelijk deel van De Enk is bebost, waardoor oude akkerbodems nu onder bos schuil gaan. De bewaard gebleven grotere enken zijn wel allemaal herverkaveld, omdat de oude verkavelingen door hun maat en schaal niet meer aan de eisen voor de hedendaagse landbouw voldeden. In een enkel geval, zoals in Gorssel, is er een nieuwe wegenstructuur overheen gelegd. In Eefde loopt de spoorlijn bovendien over de enk. In veel gevallen is de openheid echter nog duidelijk herkenbaar.

Karolingische nederzettingen

Nabij de grootste akkers moeten we vermoedelijk ook de vroegste middeleeuwse bewoning zoeken. Op basis van latere bezitsverhoudingen kunnen we reconstrueren dat er al in de laat-Karolingische tijd (8e/9e eeuw) instituties met bezit in Lochem moeten zijn geweest. Ook kunnen taalkundigen opmaken dat een deel van de plaatsnamen uit die periode zal dateren.²⁴ Het gaat daarbij specifiek om de namen Lochem en Barchem, waarbij ons inziens de naam Lochem te verklaren valt als 'omsloten nederzetting', afgeleid uit loc- 'omheining'²⁵ en –hem 'nederzetting', vergelijkbaar met Lochuizen bij Neede, dat een soortgelijke afleiding kent.

Rond Lochem ontwikkelden zich in de Vroege en Volle Middeleeuwen uitgebreide bezittingen van de hertog – vermoedelijk als opvolger van de bisschop van Utrecht – en vele kleinere en grotere heren. Onder de relatief grote hertogelijke hof te Lochem vielen ook de horige goederen in Ruurlo, dat kerkelijk eveneens als afsplitsing van Lochem te beschouwen valt.²⁶

²¹ Om dit beeld aan te scherpen is nader onderzoek wenselijk. In 'Boerderij- en veldnamen in Lochem' vinden we een dergelijk toponiem op de Lochemse Enk niet terug (Maas & Schaars, 2003). Het is evenwel waarschijnlijk dat een dergelijk fenomeen ook in Lochem voorkwam.

²² Spek, 2004, 965

²³ Het betreft hier een perceel in de hoek van IJssel en A1, aan de Lochemse zijde.

²⁴ Palmboom, 1983

²⁵ Zie voor een uitvoerige beschouwing van het woord loc- in Spek, 2004.

²⁶ Palmboom, 1983; Keunen, manuscript

Figuur 8. De Lochemse Enk is, ondanks de gedeeltelijke bebouwing, altijd nog één van de best herkenbare enken van de gemeente (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

3.2.2 Open akker, opgebouwd uit kleinere kampen (Kd2)

Een niet onaanzienlijk deel van de akkercomplexen in de gemeente Lochem is in de loop van de geschiedenis veel minder tot één open, aaneengesloten geheel geïntegreerd. Op topografisch kaartmateriaal uit de 19e en 20e eeuw herkennen we, ondanks de kennelijke neiging van de verschillende kampen²⁷ om één geheel te gaan vormen, nog een groot aantal ruimtelijke scheidingen in de vorm van bijvoorbeeld houtsingels en laagtes. De historische achtergrond van dit verschil is niet helemaal duidelijk, maar mogelijk gaat het om een geringere doorontwikkeling door het uitblijven of in mindere mate optreden van intensivering van grondgebruik in de Late Middeleeuwen of vroege Nieuwe tijd. In deze periode noopte bevolkingsgroei tot een intensiever gebruik van agrarische gronden, en de hierboven genoemde plaggenbemesting was één van de vindingen om dat te bereiken.²⁸ Het opheffen van ruimtelijke barrières op akkercomplexen om de beschikbare grond efficiënter te gebruiken, was een andere. Boerderijen lagen ook in dit landschapstype merendeels aan de randen van de akkers, maar ook binnen de akkers kwamen erven wel voor. Al met al ademden de akkercomplexen wel het aaneengesloten karakter, maar waren er onderbrekingen die ervoor zorgden dat het net geen grootschalig open complex (Kd1) was.

Veel van dergelijke onderverdeelde akkers kwamen aan de randen van de enken voor, waarbij dus alleen de kern een werkelijke open akker was, en de randen verdeeld waren in meerdere kampen

²⁷ Een kamp was een omheind of omwald stuk (akker)land, veelal van onregelmatige vorm en gebruikt door één of enkele boeren.
²⁸ Vangheluwe & Spek, 2008

(figuur 9 en figuur 10). Dergelijke akkercomplexen vinden we te Eefde, Zwiép, Harfsen, Laren, Rijssel (Mettray), Epse, Barchem, Dochteren, Exel en Gorssel. Onder meer in Eefde en Barchem vinden we de beplantingsstructuur nog in meer of mindere mate gaaf terug. Een deel ervan is echter ook volgebouwd, doorgaans omdat het de best bebouwbare gronden waren die ook nog eens dicht bij de oude dorpskern lagen. Dat herkennen we bijvoorbeeld in Eefde, Epse en Laren.

Figuur 9. De enk van Gorssel was tot in de 19e eeuw aan de randen nog van fijne kavelrandbeplanting voorzien. Al in die eeuw startte de schaalvergroting, waardoor de enk nu als één grote open akker oogt (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Figuur 10. Zicht op de Westerenk, zuidelijk van Laren, met links op de voorgrond één van de boerderijen langs de rand. Naar achter toe herkennen we de openheid van de enk (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

3.2.3 Oude kamptginning (Kd3)

Misschien wel het meest typerende Achterhoekse landschapstype is dat van de oude, wat grotere droge kamptginningen die vaak – vanuit de geomorfologie gedreven – als clusters bij elkaar lagen (figuur 11). De meeste hebben een (vol-)middeleeuwse oorsprong en zullen door de tijd zijn vergroot. Ze droegen zowel –enk als –kamptnamen; een goed voorbeeld daarvan is de Verwoldse Enk, die we vanwege de omvang tot de kamptginningen rekenen, maar die in feite een kleine enk is.

Onder het plaggendek gaat veelal een kleine dekzandrug of -kop schuil. Aan deze morfologische structuur (zie § 3.1) danken ze hun doorgaans onregelmatige vormen. Door houtsingels, smallere bosstroken of laagten werden de kampen van elkaar gescheiden. Qua oppervlakte overheerst binnen dit landschapstype het akkerland. De erven, vaak relatief groot in getal en van wisselende ouderdom, lagen verspreid aan en tussen de kampen, en bij die erven lagen ook de kleine weilandjes, boomgaarden en andere zaken die tot de omgeving van een boerenerf behoorden. Evenals bij de grotere akkercomplexen bestaat bij de kampen, veelal afgerond van vorm, de bodem uit podzolbodems met daarop een geleidelijk gegroeid plaggendek. Die ophoging had ook tot gevolg dat het reliëf meestal nog nadrukkelijker werd dan het vanuit de natuurlijke ondergrond al was.

Figuur 11. De kamponggingen van Groot-Dochteren worden nog gekenmerkt door fraaie steilranden van oude kampen en enige perceelsrandbeplanting. Door het reliëf is van de boerderij op de achtergrond alleen nog het dak zichtbaar (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Kampenlandschappen van dit type vinden we voornamelijk op de reliëfrijke dekzandafzettingen in de nabijheid van de grotere beekdalen, en ook aan de rand van de grotere enken, zoals bij de Wester- en Oosterenk van Laren. Vooral langs de Berkel vinden we een belangrijke zone met dergelijke kamponggingen. In de meeste gevallen is de ruimtelijke structuur nog herkenbaar, maar zijn ze onder invloed van de moderne landbouw wel getransformeerd. Dat zien we bijvoorbeeld heel goed bij de kamponggingen van Zwiep. De oude landschapsstructuur is aan wegen, erven en reliëf nog goed herkenbaar, maar de opgaande beplanting is hier fors afgenomen, waardoor het karakter toch aanzienlijk is veranderd.

3.2.4 Oude kampongging, met landgoedkenmerken (Kd3a)

Bij enkele kamponggingen, die in structuur en landschappelijke ligging relatief vergelijkbaar zijn met die van het vorige type, valt zowel in de huidige als de vroegere structuur op dat er vrij veel opgaande beplanting voorkwam en -komt. In vrijwel alle gevallen is het bewaard blijven of zelfs aanvullen met nieuwe beplanting het gevolg van de esthetische betekenis daarvan voor de landgoedeigenaar. Het kwam zelfs voor, zoals bij Verwolde, dat er rond 1850 nog nauwelijks opgaande beplanting tussen de kampen stond, maar dat er nu sprake is van een aanzienlijke verdichting van het opgaand groen (figuur 12). Deze gebieden komen uitsluitend voor nabij de buitenplaatsen Beekvliet, Verwolde, 't Joppe en Dorth, en zijn allemaal zeer goed bewaard gebleven.

Figuur 12. Rondom de landgoedkern van Verwolde vinden we uitgestrekte kamponggingen met landgoedkenmerken (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

3.2.5 Bosrijke oude kampongging (Kd4)

Qua historische ontwikkeling en landschappelijk karakter vergelijkbaar met de oude kamponggingen is de bosrijke variant. In de directe omgeving van deze oude kampongging ontwikkelde zich een groot loofbos, dat onder meer door de direct aangrenzende erven voor houtoogst zal zijn gebruikt. Het verschil met de voorgaande variant is enerzijds dat we hier uitsluitend als referentie de situatie uit omstreeks 1850 hebben gebruikt, en anderszins dat hier sprake was van daadwerkelijke bosjes, naast de vele houtsingels (figuur 13).

Specifiek beheer vanuit het aangrenzende erf heeft vermoedelijk aan behoud van deze bossen op deze locaties bijgedragen. In vrijwel alle gevallen gaat het om een agrarische context waarin de bossen bewaard zijn gebleven, maar niet zelden zal esthetiek voor de grondeigenaar hebben meegespeeld.

Figuur 13. Tussen het Nijenhuis en De Voorst vinden we een gebied met kamptonginningen waar opvallend veel bos voorkomt (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

We vinden deze bosrijke kamptonginningen vooral in het zuidwestelijke deel van de gemeente, tussen Eefde en Almen. De toestand waarin deze ontginningen verkeren is zeer wisselend; een deel is overbouwd, bijvoorbeeld door de kernen van Almen en Eefde. Bij Den Dam, nabij de Gorsselsche Heide en rondom Het Entel vinden we echter ook hoog gewaardeerde voorbeelden.

3.2.6 Droge kamptonginning, enigszins regelmatig (Kd5)

De oude kamptonginningen die we hiervoor behandelden, kennen doorgaans wat grotere kampen, waaraan middeleeuwse boerderijen gesitueerd waren. Vaak grenzend aan deze oude kamptonginningen lagen weliswaar ook droge, maar veel kleinschaliger kamptonginningen, die ook lager in het landschap lagen. De bouwlandkampjes waren kleiner, er was een grote variatie aan grondgebruik op korte afstand (weilandjes, bosjes) en de structuur in de directe omgeving was wat regelmatig dan bij hun 'oudere broer'. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met uitbreidingen van het cultuurland uit wellicht nog de Middeleeuwen, maar mogelijk ook de vroege Nieuwe tijd. De schaal is het belangrijkste onderscheid ten opzichte van de oude kamptonginningen. Ook hierin werden boerderijen gebouwd (figuur 14).

Figuur 14. Enigszins regelmatige kamptontginningen kennen bebouwing en hier en daar een bosje (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Dergelijke kamptontginningen vinden we verspreid over de gemeente Lochem. Ten westen van Laren is een goed voorbeeld te vinden waar duidelijk wordt dat deze enigszins regelmatige kamptontginningen de randen vormden van oudere kamptontginningen. De facto vormden ze de overgang van de oude kamptontginningen naar de broek- en heideontginningslandschappen.

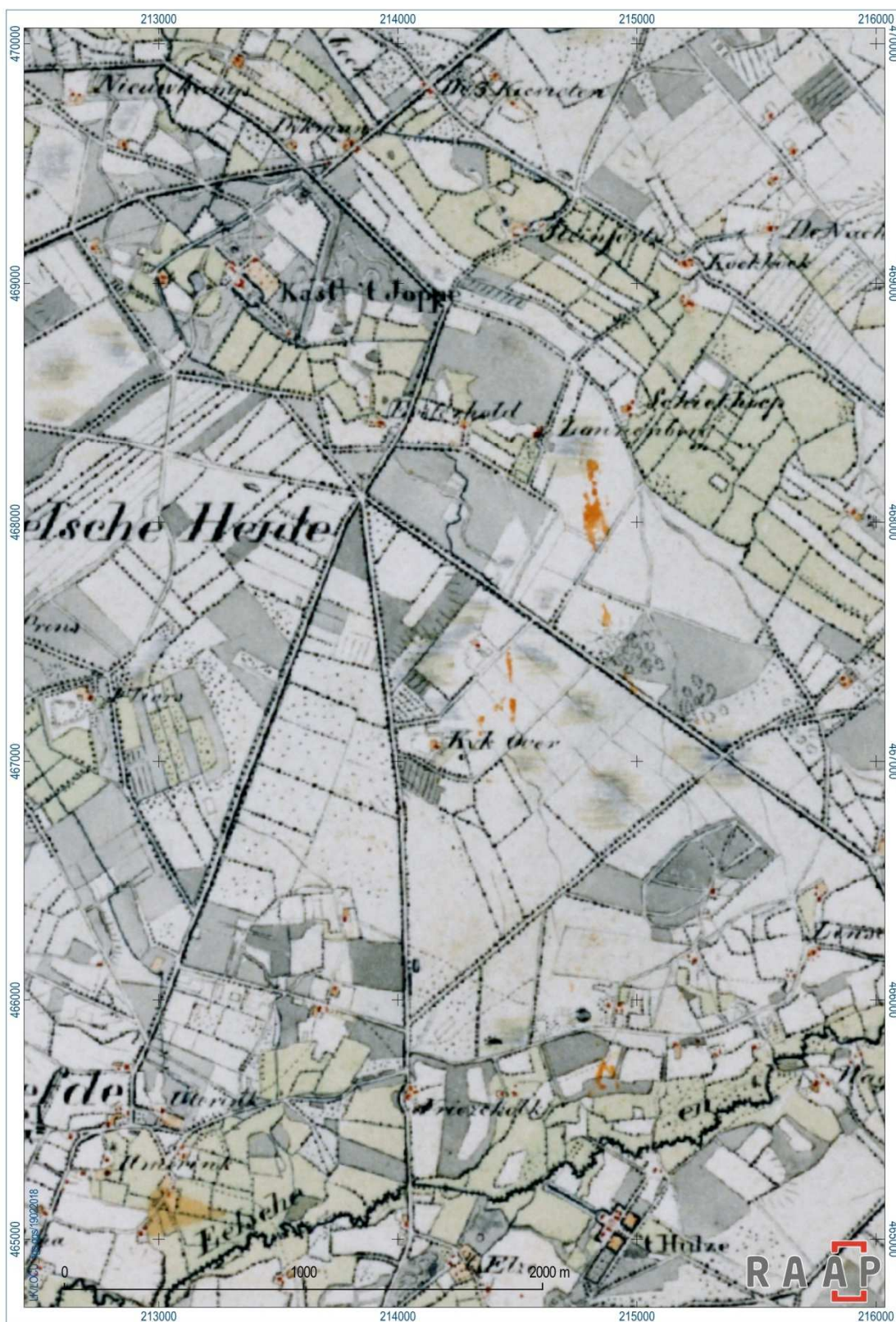
De huidige toestand van deze ontginningen is zeer divers. De kleinschaligheid maakte de kleinschalige kamptontginningen zeer kwetsbaar voor modernisering van de landschappen ten behoeve van de landbouw. Op een aantal plekken is het landschap daarom volledig overschreven en resteren nog slechts niet-agrarische structuren, zoals een stuifduin nabij de Wildenborch. Op andere plekken is de invloed van de moderne landbouw veel minder groot geweest, zoals aan de zuidrand van Lochem aan weerszijden van de Tusselersveenweg, waar we nog een gave groenstructuur aantreffen. Op andere plekken is het landschap weliswaar in zekere mate ontdaan van zijn oude perceelsrandbeplanting, maar wordt de verminderde gaafheid gecompenseerd door het belang dat het de context van een waardevol landgoed vormt, zoals bij Oolde.

3.2.7 Oude heideontginning, met landgoedkenmerken (Kd7)

Sommige kamptontginningen maakten deel uit van een grotere regelmatige structuur, waardoor we er vanuit zijn gegaan dat ze ten tijde van de kartering voor de 19e-eeuwse kaarten nog relatief jong waren. We hebben ze daarom 'oude heideontginning' genoemd. De landgoedkenmerken die we in de titel noemden zijn een relatief dichte beplanting met bosjes of houtsingels en het feit dat de grotere

regelmatige structuren waarvan ze onderdeel vormden, ook een relatie met landgoederen gehad lijken te hebben (figuur 15).

Figuur 15. Op de Topografisch-Militaire Kaart uit het midden van de 19e eeuw herkennen we de forse zessprong van 't Joppe.

De ene helft van de deelgebieden van dit landschapstype bevindt zich in de enorme lanenster van 't Joppe, waarvan enkele lanen ruim 2,5 kilometer lang zijn.²⁹ Het hart ervan wordt ook wel de Zessprong genoemd en ligt ten zuidoosten van het huis. Daar komen de Veldhofstraat, Dortherdijk (2x), Elzerdijk, Deventerdijk en Eikeboomlaan bij elkaar. Van een regelmatig middelpunt is geen sprake, deels door de verkeerskundige inrichting van de zessprong. Het ontstaan van deze lanenster is kennelijk gefaseerd gegaan. Al vóór 1787 bevond zich op deze locatie een kruispunt van twee doorgaande wegen op de heide, namelijk de weg van Deventer naar Lochem en de weg van Bathmen naar Zutphen.³⁰ Diagonaal daar doorheen liep de markengrens tussen Eefde en Harfsen. Langs die grens werd vermoedelijk vóór 1818 een weg aangelegd.³¹ Het oude kruispunt van twee wegen werd nu door het bestaan van wegen in vier richtingen, de aanleg van een weg over de markengrens en de aanleg van een wegenstructuur rond de buitenplaats 't Joppe, een lanenster. Het gaat hier dus eerder om de omvorming van een bestaande structuur en niet, zoals we ook wel aantreffen, de aanleg van een volledig nieuwe lanenster. De situering van de lanenster op de grens van meerdere marken had dat in praktisch opzicht ook lastig gemaakt.

De landerijen waarover we binnen dit landschapstype spreken, werden voor een belangrijk deel in de vroege 19e eeuw ontgonnen. Op de kadastrale minuutplannen van 1818 en 1832 zien we niets respectievelijk weinig van de ontginningen terug, terwijl de Topografisch-Militaire Kaart (TMK) van enkele decennia later al een ten dele ontgonnen gebied laat zien. Een eeuw later bestond de bijzondere lange strokenverkaveling van één van de ontginningen nog steeds, doch inmiddels is daar door opschaling veel van verdwenen. Wel de lengterichting van deze ontginning, ten noordoosten van Quatre Bras, is nog herkenbaar.

De andere helft van de terreinen met dit landschapstype bevindt zich bij het landgoed Dorth, waar we op historische kaarten een bijzondere rechthoekige kampontginning aantreffen. Deze ontginning toont Hottinger weliswaar al op zijn kaart uit 1787, maar hij tekent 'm minder rechthoekig.³² Een manuscriptkaart uit 1551 toont wel percelen met de namen Lange Haer en Cromme Haer aan weerszijden van een weg, maar die kaart is erg schematisch.³³ De verpondingskaart uit 1807 werpt wel meer licht op de zaak. In dat jaar bestond wel al de rechthoekige ontginning oostelijk van de weg, doch de wijze waarop we 'm in 1850 op de TMK herkennen, is de structuur mogelijk pas na 1807 in westelijke richting uitgebreid. Wel lag daar toen al Groot Haar, maar die werd niet via een orthogonale structuur, maar via de *Dortsche dijk* (Dortherweg) ontsloten.³⁴

Door het afnemen van de hoeveelheid beplanting en het aanpassen van de wegenstructuur is veel herkenbaars uit deze structuur verdwenen. Het oostelijke deel is nog het meest herkenbaar.

3.2.8 Randzone van de heide (Kh1)

Naarmate we – in gedachten in de historische situatie – vanaf het hart van de agrarische nederzettingen naar de heide gaan, wordt de dichtheid aan agrarische bedrijfjes in het historisch cultuurlandschap steeds kleiner. Als we gevoelsmatig de heide al hebben bereikt, zien we slechts hier en daar aan de randen kleine kampjes met keuterboerderijtjes, die doorgaans niet veel ouder dan de 18e eeuw zullen zijn. We hebben hier te maken met een overgangstype tussen wat we nog als

²⁹ Lanensterren liggen over het algemeen in de wat jongere landschappen en zijn doelbewust ontworpen.

³⁰ Versfelt, 2003

³¹ Gelders Archief, collectie Kadaster / prékadastrale kaarten, verzamelplan Gorssel, d.d. 1818

³² Versfelt, 2003

³³ Gelders Archief, archief Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnr. 4925, d.d. 1551

³⁴ Gelders Archief, archief Collectie Verpondingskaarten, inventarisnr. 64, d.d. 1807

kampontginning mogen beschouwen en wat in zijn geheel een jonge heideontginning genoemd kan worden. Naarmate de heidevelden in de late 19e en vroege 20e eeuw ontgonnen werden, werden de oude kampen in de nieuwe ontginningen ingekapseld.

Lang bleven ze nog herkenbaar, maar door de opschaling in de loop van de 20e eeuw zijn veel onregelmatige structuren uit de heideontginningen 'weggepoetst', het gevolg van het rooien van houtsingels en het vergroten van percelen. Daardoor is nog meer dan voorheen de jonge heideontginning de sfeer van de gebieden gaan bepalen (figuur 16).

Figuur 16. Het Kranegoor oostelijk van Verwolde, oogt als een jonge heideontginning, maar bevat een oudere ontginning (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Deze randontginningen liggen geclusterd in specifieke delen van de gemeente, namelijk waar het oude cultuurland aan de voormalige heidegronden grenst. Dergelijke gebieden vinden we rond en westelijk van Harfsen, rondom Laren en Verwolde en nabij Barchem. De waarde ervan is gemiddeld te noemen; in veel gevallen is de hoofdlijn van de structuur nog wel herkenbaar, maar is door het verdwijnen van perceelsrandbeplanting en het vergroten van de percelen de oorspronkelijke structuur lastiger waarneembaar. In een enkel geval ontleent het gebied zijn waarde aan bijzondere structuren, zoals een later toegevoegde lanenster of bijzonder reliëf, zoals langs de Harfsensesteeg.

3.2.9 Vochtige kampontginning (Kn1)

Een klein aantal deelgebieden scharen we onder de (meer onregelmatige) vochtige kampontginningen. We kunnen deze ontginningen als de vochtige variant van de hiervoor genoemde oude kampontginningen (Kd3) aanduiden. Anders dan in die kampontginningen overheerste in de vochtige kampontginningen het laaggelegen grasland of de (natte) heide. De aanwezige, merendeels wel

middeleeuwse maar ook wel nieuwtijdse bouwlandkampen maakten minder dan de helft van de oppervlakte uit. Zij sloten daarbij dus niet, zoals in de oude kamptonginningen, op elkaar aan. Net als in de oude kamptonginningen kwamen er verspreid liggende erven in dit landschap voor. Perceelsrandbeplanting was in deze betrekkelijk natte landschappen in ruime mate aanwezig.

Slechts twee gebieden hebben we binnen de gemeente Lochem als zodanig getypeerd, en in beide gevallen gaat het om deelgebieden nabij de gemeentegrens met Berkelland, waar dit landschapstype veel vaker voorkomt. Zij zijn met uiteenlopende gaafheid bewaard gebleven. In het ene geval is er nog de nodige perceelsrandbeplanting over, in het andere geval is het landschappelijk aanzienlijk aangepast en resteren nog slechts enkele historische kenmerken.

3.2.10 Vochtige kamptonginning, enigszins regelmatig (Kn2)

Synchroon aan de enigszins regelmatige droge kamptonginningen (Kd5) kennen we ook enigszins regelmatige vochtige kamptonginningen. Deze gebieden kenmerken zich door een mozaïek van min of meer regelmatige, maar vaker onregelmatige kavels met daarbij niet-ontgonnen broek of heide. Wat opvalt is dat ze vaak in de nabijheid van beekdalen voorkomen of de bovenstroomse delen van smallere beekdalen vormen (figuur 17). Zo hebben we de topografisch slecht herkenbare beekdalen aan weerszijden van Laren merendeels onder dit landschapstype ingedeeld. Het verschil zit 'm deels in het voorkomen van akkertjes en bosjes in dit landschapstype en de iets grotere regelmatigheid, waardoor soms bijna het idee van een heel kleinschalig, langgerekt broekgebied bestaat.

Figuur 17. Dit landschapsbeeld uit het Exelsche Broek vat veel samen van hoe een vochtige kamptonginning eruit ziet, namelijk percelen grasland, gescheiden door opgaand groen en dooraderd door waterlopen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Het karakter was kleinschalig, onder meer door het voorkomen van perceelsrandbeplanting. Waarschijnlijk wilgen en elzen omsloten de percelen grasland en in mindere mate akkerland en bosjes. In het landschap kwam, net als in de drogere variant, bebouwing voor.

De toestand van deze deelgebieden is redelijk te noemen. Het merendeel kent een gemiddelde waarde, waarbij ook hier de opschaling van het landschap – met behoud van enkele structuurlijnen – te noemen valt. Nadeel is dat door het ontbreken van bijzonderheden, zoals uitgesproken reliëf, veel van deze deelgebieden een weinig aansprekend karakter meer hebben. Zonder hun beplanting en met een afgetakelde verkaveling zijn ze van hun belangrijkste kwaliteiten ontdaan.

Slechts hier en daar hebben deelgebieden van dit type de tand des tijds redelijk doorstaan. Het moge niet verbazen dat dat onder meer in de nabijheid van landgoederen aan de orde is, zoals tussen de provinciale weg bij Laren en de landgoedkern van Verwolde. Rondom Klein Nagelvoort vinden we weliswaar een landschap dat niet exact meer het oude karakter heeft, maar dat door zijn beplanting nog iets van de vroegere sfeer weergeeft.

3.2.11   *Bosrijke vochtige kamponginning (Kn3)*

Evenals bij de voorgaande typen is ook dit type een variant van een eerder 'droog' landschapstype. Het betreft de bosrijke oude kamponginningen (Kd4). We hebben hier te maken met een variant die daar sterk op lijkt, maar die relatief meer natte en/of lage delen kent. Er is slechts één deelgebied dat aan deze voorwaarde voldoet. Het gaat om het kampenlandschap oostelijk van Lochem, direct grenzend aan de ontginning De Armoede en aan de oprijlaan van De Nettelhorst. Doordat vooral in dit deel van de gemeente het opgaand groen sterk is afgenomen is van dit landschap weinig meer te herkennen. Het is opgegaan in een hier vrij sterk gehomogeniseerde omgeving.

3.3 Beekdalen en broeken

3.3.1   *Beekdal in het kampenlandschap (Bb1)*

De gemeente Lochem is dooraderd met kleinere en grotere beekdalen. Als we echter door onze oogharen kijken, zien we dat er in de beekdalen in de gemeente Lochem, hoeveel variatie er ook lijkt te zijn, feitelijk maar weinig variatie op de hoofdkarakteristieken voorkomt. Dat heeft er enerzijds mee te maken dat beken vaak stromen door gebieden die in hun geheel niet als een beekdallandschap te kenmerken zijn, maar ook door de grote gemene deler die veel beekdalen hebben.

Vrijwel alle beekdalen in de gemeente Lochem kenmerken zich door een onregelmatige verkaveling van vrij smalle dalen, in gebruik als grasland en zonder bebouwing (figuur 18 en figuur 19). De percelen werden vrijwel altijd door houtsingels van elkaar gescheiden. Plaatselijk verwijdden de beekdalen zich iets, vooral waar het om de Berkel gaat. Op deze plekken lagen wel kleine bouwlandkampjes met boerderijen in de dalvlakte. Dat was voornamelijk het geval nabij Lochem en nabij Dochteren, alhoewel ook richting Warnsveld nog wel heel kleine bouwlandkampjes voorkwamen. Ook langs de Eefsche en Harfensche Beek, die bij Dochteren van de Berkel aftakken, vinden we dergelijke kampjes aan de rand van het beekdal.

Figuur 18. Het beekdal van de Berkel is bij Lochem relatief breed en daarmee afwijkend van andere beekdalen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Het merendeel van de beekdalen is omwille van een betere afwatering in het verleden stevig aangepakt. Waar beken sterk meanderden, zoals bij de Berkel het geval was, werden ze – soms in meerdere fasen – rechtgetrokken. Sommige beken die meer dan alleen een afwateringsfunctie hadden, zoals de Bolksbeek, die grensbeek was en is tussen Gelderland en Overijssel, behielden hun bochtige tracé. De beekdalen werden echter in de 20e eeuw vrijwel zonder uitzondering meegenomen in de modernisering van het landschap voor de landbouw, waardoor vrijwel overal alleen het (doorgaans magere) reliëf en de beekloop zelf de belangrijkste indicatoren voor het vroegere karakter zijn.

Er zijn derhalve vrijwel alleen maar laag en gemiddeld gewaardeerde beekdalen, waarbij in het beste geval nog enkele beplantingsrelicten over zijn. De enkele gevallen waar de waardering naar 'hoog' is uitgevallen, hebben dit doorgaans te danken aan andere aspecten dan een gave beplanting. Het gaat bijvoorbeeld om het beekdal rond Almen dat zijn hoge waarde dankt aan de 'eilandwerking' en de herstelde beekloop³⁵ en een enkel beekdal dat door zijn oorspronkelijk al grove verkaveling weinig heeft hoeven leiden van herverkaveling.

---

³⁵ Hiermee doelen we op het feit dat Almen wordt omgeven door twee beekdalen, die van het omsloten gebied een eiland maken.

Figuur 19. De steilrand haaks op de Dorpsstraat in Almen laat zien waar de enk ophoudt en het beekdal begint. De bosranden begeleiden het licht gebogen dal (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

3.3.2 Randzone van het broek (Br1)

Ook de randzone van de heide heeft een nattere evenknie, en wel de randzone van het broek. Net als in de heidevariant lagen hier kleine, soms onregelmatige kampontginningen uit het eind van de Nieuwe tijd en het begin van de Nieuwste tijd (1700-1850) in een geleidelijk in ontginning genomen broekgebied. Bij die kampen stond zo nu en dan een boerderijtje, maar dichtbebouwd waren de gebieden in de 19e eeuw nog niet. Door de voortgaande ontginning kreeg de regelmatige structuur van het nieuwe wegen- en waterlopengrid de overhand. Die ontginning was al vóór 1850 ten dele in gang gezet. In de ontginningen werden de percelen doorgaans door opgaande beplanting van elkaar gescheiden (figuur 20).

Ondanks het verdwijnen van de vroegere perceelsrandbeplanting is het karakter van deze gebieden in belangrijke mate overeind gebleven. Dat heeft vooral te maken met kenmerken die ook bij het huidige gebruik van het landschap passen, zoals grasland en een rationeel verkavelingspatroon. Deze maakten het landschap 'robuust' voor nieuwe ontwikkelingen. Bovendien bleven enkele singels bewaard en is ook de laanbeplanting langs de wegen op een aantal plaatsen nog aanwezig. Het gros van de gebieden van dit type heeft daarom een hoge waarde toegekend gekregen, zoals bijvoorbeeld het Blankenbergsbroek ten oosten van Verwolde.

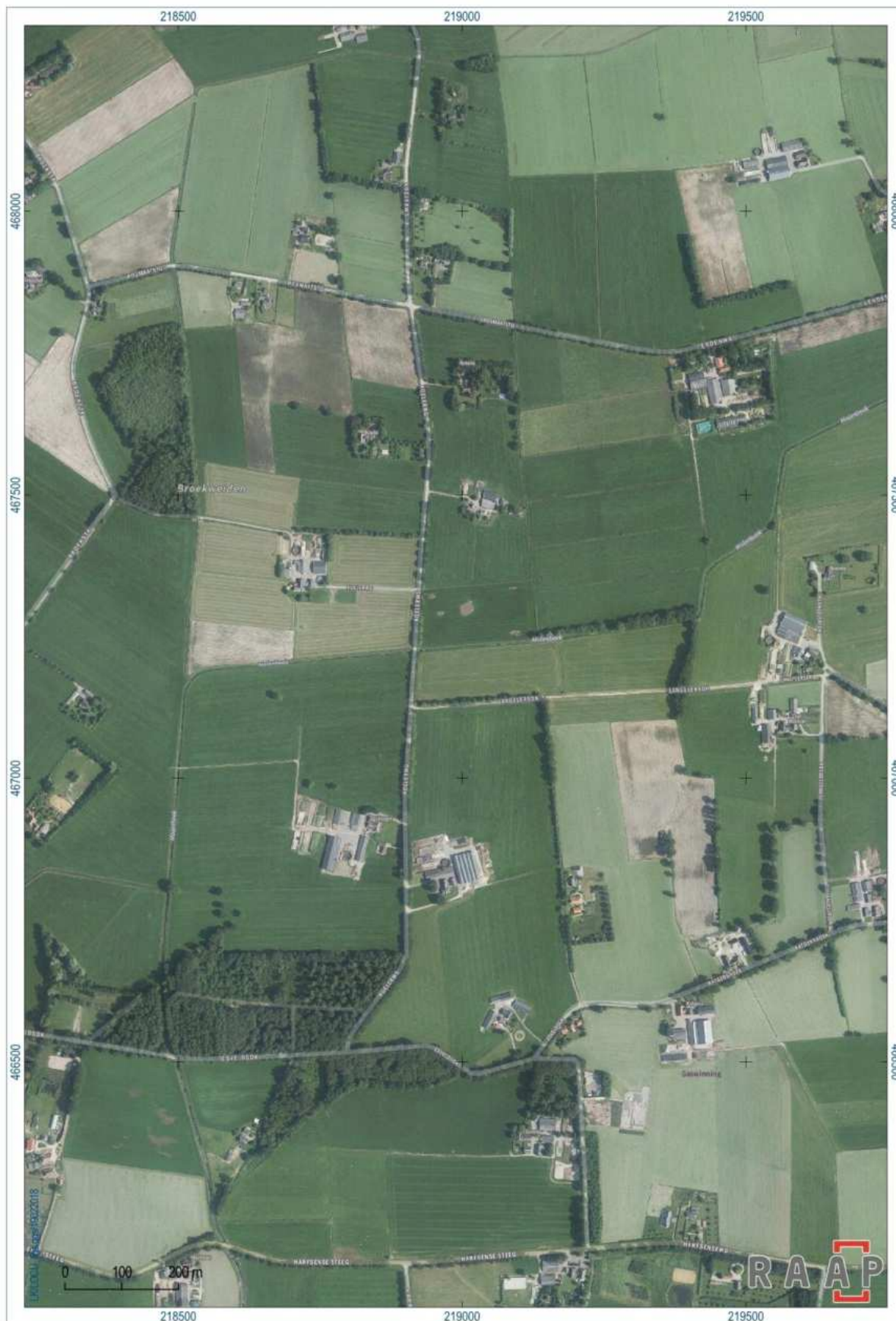

Figuur 20. Vanaf de Holmershuizen zien we hier de watergang die de vrij scherpe overgang markeert tussen de kamponggingen met landgoedkenmerken ten noordoosten van Verwolde en de randzone van het broek daarnaast (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

3.3.3 Kleinschalige broekontginning (Br2)

Een deel van de broekontginningen werd al vóór 1850 uitgevoerd of in gang gezet. Mogelijk gaat het deels al om vroeg, in de vroege Nieuwe Tijd, ontgonnen broekgebieden. Wat overweegt in de kleinschalige broekontginningen is het onregelmatig tot redelijk regelmatig verkavelde land, in gebruik als grasland en van perceelsrandbeplanting voorzien. Soms lagen deze gebieden in gebieden die geomorfologisch als vlakten van verspoelde dekzanden te kenmerken zijn, en aangetakt waren op beekdalen. Dat illustreert het betrekkelijk natte karakter van de gebieden.

Bebouwing kwam maar heel sporadisch voor, en is vooral later tot stand gekomen in de gebieden waar we dit nu wel vinden (figuur 21). In de gemeente Lochem gaat het om het vroegst ontgonnen deel van het Emsbroek en om het Zwiepse Broek. In het Emsbroek herkennen we de blokverkaveling met perceelsrandbeplanting, waarbij een lange rechte kavelgrens het gebied van noord naar zuid in tweeën sneed. In beide gevallen is de structuur, alhoewel opgeschaald, redelijk tot goed bewaard gebleven. Dat geldt vooral voor het erg gave Emsbroek, ondanks de dichtere bebouwing die daar ontstaan is. In het Emsbroek is plaatselijk zelfs nog wat perceelsrandbeplanting aanwezig.

Figuur 21. Op een recente luchtfoto is goed te herkennen hoe kleinschalig verkaveld het broek nabij Oolde nog is.

3.3.4 Onregelmatige broekontginning (Br3)

Kenmerkend voor onregelmatige broekontginningen is net als hiervoor de lage, natte ligging. De verkaveling is nu echter niet regelmatig, maar zeer onregelmatig vormgegeven. Tussen de grillig gevormde percelen grasland kwamen zeer kleine bosjes voor. Van bebouwing was geen sprake; die lag in de aangrenzende (vochtige) kampontginningen.

Twee van deze drie broekontginningen lagen te Barchem, ten zuidwesten van de huidige kern. Allemaal zijn ze herverkaveld, maar door de status van natuurgebied komt het broekgebied Hagenbeek nog het dichtst bij het vroegere natte karakter van het gebied (figuur 22). Het derde gebied moeten we bij Groot Dochteren zoeken; die ontginning is door opschaling en doorsnijding door het Twentekanaal van zijn vroegere karakter ontdaan.

Figuur 22. Het natuureservaat Hagenbeek laat nog enigszins zien hoe dit soort broekontginningen er in het verleden uitzag.

3.4 Oude bossen

3.4.1 Oud bos met landgoedkenmerken (O11)

Een deel van het aanwezige oud bos hebben we gerangschikt onder andere landschappen, zoals dat van de bosrijke oude en vochtige kampontginningen. Daarmee hebben we echter niet al het oude bos gehad. Er zijn bossen van meer dan 160 jaar oud³⁶ die als zelfstandig landschapstype aan te duiden zijn. Een bijzondere plek daarin is ingeruimd voor de bossen die bijzondere landgoedkenmerken hebben (figuur 23). Het gaat dan bijvoorbeeld om oud loofhout, soms voorzien van enkele of dubbele laanstructuren. De selectie van al dan niet landgoedkenmerken is in de eerste plaats ingegeven door de topografische structuur: is er in of bij het bosgebied iets aan te duiden dat wijst op aanleg of beheer in een landgoedcontext. Het is derhalve geen sluitende analyse van historische eigendomsverhoudingen.

Figuur 23. Fraai hangt de bosrand van het oude bos van het Kranengoor hier over het aangrenzende weiland heen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

---

³⁶ Het gaat om bossen die op de Topografisch-Militaire Kaart van 1850 als bos staan afgebeeld en sindsdien permanent bebost geweest zijn. Het zegt daarbij minder over de ouderdom van de nu daar aanwezige beplanting.

Door het grote aantal landgoederen is het niet opvallend dat er ook een groot aantal oude bossen met landgoedkenmerken in de gemeente Lochem voorkomt. Ze lagen verspreid over de gemeente, met een zwaartepunt bij 't Joppe, waar kennelijk al vroeg bebossingsprojecten zijn uitgevoerd. We koppelen ze daar ook vooral aan het uitgebreide lanenpatroon tussen 't Joppe en Gorssel, en het is niet zeker of dat de bossen daar daadwerkelijk (allemaal) in een landgoedcontext zijn aangelegd. Ook bij Verwolde, Velhorst en 't Ross vinden we enkele voorbeelden van oude landgoedbossen van dit type. Op andere landgoederen kwamen ook bossen voor, maar om typologische redenen – sterke verwevenheid met de landgoedkern - zijn ze daar vaak als onderdeel van de buitenplaats zelf beschouwd.

De bossen bij 't Joppe zijn in de vroege 20e eeuw voor een belangrijk deel ten prooi gevallen aan villabouw, overigens met behoud van het boskarakter. Ongeschonden zijn ze de vorige eeuw dus niet doorgelopen, en een enkel bos is zelfs geroid ten behoeve van dorpsuitbreiding (van Gorssel). Een deel is echter wel gaaf bewaard gebleven, vrijwel in alle gevallen nattere (rabat)bossen die minder geschikt voor woningbouw waren. Vooral de soms fraaie rabatstructuren in combinatie met de vegetatiekundige potenties maken dit tot gebieden met een zeer hoge cultuurhistorische waarde.

Tenslotte zijn er ook oude bossen, die, vaak pas eerst na de markedeling aangelegd, na 1850 zijn uitgebreid met wat we in deze typologie jonge heidebebossingen noemen. In de praktijk gaat het hier dus niet om een hard typologisch onderscheid, maar in essentie om een fasering in de aanleg van de bossen.

3.4.2 Oud bos (O12)

Naast de bovengenoemde bossen met bijzondere landgoedkenmerken kunnen we ook oude bossen zonder dergelijke bijzondere karakteristieken benoemen. Het aantal bossen in de vroege 19e eeuw was in Oost-Nederland vrij gering, waardoor deze bossen bijzondere aandacht verdienen. Ze kunnen waardevolle cultuurhistorische relictten bevatten (w.o. relictten op het gebied van vroegere bosbouw), ecologische potenties kennen op het gebied van oud-bos-soorten, maar zijn vaak ook een ankerpunt in de structuur van het landschap (figuur 24).

Binnen de gemeente Lochem gaat het daarbij bijvoorbeeld om de verschillende bossen op de zuidelijke flank van de Lochemse Berg die, op een deel bij Barchem na, gaaf bewaard zijn gebleven. Het reliëf vormt hier uiteraard nog een aanvullende bijzondere kwaliteit. Een deel van de bossen is na 1850 ten behoeve van de lokale recreatie omgevormd, zoals het bos op de Paaschberg, waar aanvankelijk een Belvédère (1903-1923) en daarna een watertoren (1924; rijksmonument) kwam te staan. In het kader van de bouw van de uitzichttoren was al een fraaie aanleg gerealiseerd.

Oude bossen vinden/vonden we ook nabij Harfsen (deels omgevormd) en nabij de Wildenborch (geroid).

Figuur 24. Een deel van de bebouwde kom van Barchem ligt binnen een oud bos (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

De stuwwal van Lochem

De Lochemer Berg werd in de voorlaatste ijstijd, het Saalien, opgestuwd uit toen aanwezige rivierafzettingen. Dat verklaart ook het grove materiaal waaruit de berg bestaat: het zijn oude rivierafzettingen die door een vroegere rivier meegevoerd werden en ter plaatse werden afgezet. We kennen in de Nederlandse stuwwallen rivierafzettingen van verschillende aard, grofweg te verdelen in de rijkere 'bruine zanden' (afkomstig uit Maas en Rijn) en de armere 'witte zanden' (afkomstig uit Noord-Duitse rivieren).³⁷ Op de bodemkaart herkennen we, dat die delen van de stuwwal die niet door een plaggendek zijn afgedekt, overwegend de rijkere moderpodzolbodems kennen.³⁸ In de Lochemse berg domineren de rijkere bruine zanden uit de Formatie van Enschede, maar ook de armere witte zanden uit de Formatie van Harderwijk komen voor.³⁹

Na stuwing zorgde sneeuwmeltwater voor dalen, die de oorspronkelijke gestuwde hoogte in meerdere delen verdeelde. Daarna werd nog, in een koude periode, dekzand tegen de hellingen afgezet.⁴⁰ In de stuwwal komen ijzerafzettingen rond bodemdeeltjes voor, die voor de ijzerproductie werden gewonnen als 'klapperstenen'.

---

³⁷ Neeffjes & Spek 2014

³⁸ Bodemkaart van Nederland, 1:50.000.

³⁹ Nijhof, 1993

⁴⁰ De Bakker, 1983

3.5 Landgoederen en buitenplaatsen

3.5.1 *Inleiding*

Het landelijk wonen vanaf de 17e eeuw is nauw verbonden met de verdedigbare locaties van de eeuwen daarvoor. Veel middeleeuwse kastelen kregen in de Nieuwe tijd een nieuw bestaan als buitenplaats. Het militair belang van kastelen nam door de ontwikkeling van de techniek af, terwijl tegelijkertijd de elite op zoek ging naar locaties in het groen waar men de zomer en perioden met feestdagen kon doorbrengen. Karakteristiek zijn dan ook de tuinen die vanaf de 17e eeuw overal in Nederland bij bestaande kastelen en nieuwe buitenhuizen werden aangelegd. Bij een deel van de oudere huizen gebeurde dat niet door beperkt gebruik of gebrek aan financiën, en in veel gevallen vervielen en verdwenen zij later.⁴¹

Er zijn nu en in het verleden veel meer landgoederen en buitenplaatsen geweest dan we hier nu kunnen beschrijven. We hebben bij het opstellen van de typologie echter als criterium gesteld dat het landgoed of de buitenplaats een duidelijke landschappelijke voetafdruk moet hebben gehad, bijvoorbeeld in de vorm van een tuin of een park(bos). Wanneer we dat als criterium nemen, is het aantal landgoederen en buitenplaatsen veel geringer geweest. Gekarteerd hebben we bovendien steeds de buitenplaatskern van een landgoed: huis, tuin en park(bos). Het agrarisch cultuurlandschap is hier niet onder begrepen. Daarom spreken we in de namen van de typen ook steeds over buitenplaatsen, niet over landgoederen.

3.5.2 *Oude buitenplaats in het kampenlandschap (Lo1)*

De meest herkenbare oude landgoederen en buitenplaatsen bevinden zich in het kampenlandschap. In de gemeente Lochem gaat het om – in willekeurige volgorde: De Ehze, De Boedelhof, De Voorst, 't Hulze, 't Joppe, Den Dam, Dorth, De Cloese & Diepenbroek, Verwolde, Oolde, Ampsen, Nettelhorst, Velhorst, Rijssel (ook: Het Rijsselt), De Haar, 't Woolderik, Blankenburg, Hassink en Oud Oolde.

We verwijzen naar § 6.3 voor een nadere beschrijving. Landgoederen die binnen de gemeente Lochem niet als zodanig herkenbaar zijn en waarvan het huis buiten de gemeente staat of stond, zoals bij Oxe, worden hier niet behandeld.

Landschappelijke kenmerken van deze landgoederen en buitenplaatsen zijn de aanwezigheid van een voornaam huis in het centrum, een tuin- en parkaanleg daaromheen (in een variatie aan stijlen), en daaromheen cultuurland met boerderijen. Uit de waardering komt naar voren dat deze landschappelijke kenmerken in sterke mate nog in het Lochemse landschap aanwezig zijn. Daarmee kan dit landschapstype wel als één van de gaafste in Lochem worden aangemerkt, waarbij ook verwante landschapstypen (zoals Kd3a, oude kampontginning met landgoedkenmerken) betrokken worden (figuur 25 en figuur 26).

---

⁴¹ Renes, 1988: 156; Jas e.a., 2013

Figuur 25. Het park van De Voorst in Engelse landschapsstijl oogt als een natuurlijk landschap, maar is bewust zo aangelegd (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Figuur 26. De landgoedkern van Verwolde, zichtbaar door het opgaand groen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Waar landgoedeigenaren in de 19e eeuw juist nog voorop liepen als het ging om modernisering en vernieuwing van land- en bosbouw hebben zij zich in de eeuw erna, mede door wetgeving, ontwikkeld tot de hoeders van het landschap in een steeds verder homogeniserend landschap onder invloed van de landbouwmodernisering. Uit de waardering komt dit duidelijk naar voren, met die kanttkening dat door de kleinschaligheid van het landschap die hier van oudsher al voorkomt en door de ruimtelijke spreiding van de landgoederen en buitenplaatsen, vrijwel nergens écht grootschalige landbouw mogelijk was. Daardoor is ook de 'uitkleding' van landschappen die niet onder een landgoed vielen verhoudingsgewijs, bijvoorbeeld in vergelijking met Noord-Brabant en de Gelderse Vallei, gering geweest. In een enkel geval hebben we wel met aantasting te maken doordat de buitenplaatsen door instituten in gebruik werden genomen en een bepaalde hoeveelheid nieuwbouw rond de oude kern noodzakelijk werd, zoals we bij De Ehze en De Cloese zien. Die nieuwbouw heeft doorgaans een zekere matigende invloed op de cultuurhistorische waarde.

3.5.3 Oude buitenplaats in het beekdallandschap (Lo2)

Een enkele buitenplaats ontwikkelde zich in een beekdal. Daarbij gaat het doorgaans om relatief late ontginningen, omdat veel oudere buitenplaatsen teruggaan op een erf dat betrekkelijk hoog en droog in het landschap lag. Veel jonger is 't Woolderik, aangelegd in een jonge ontginning langs de Dommerbeek. De Heest langs de Berkel is wel ouder, maar lag op het puntje van een kampontginning en is typologisch een twijfelgeval. Door de ingrepen aan de Berkel is De Heest behoorlijk veranderd, terwijl 't Woolderik nu bestaat uit een tweetal villa's. Of we van een echte buitenplaats moeten spreken is daarbij overigens de vraag. Bij Lochem lagen De Pol en Stijgoord, twee buitenplaatsen uit de late 18e of vroege 19e eeuw.

3.5.4 *Jonge buitenplaats in het kampenlandschap (Lj1)*

Ook na het midden van de 19e eeuw werden er nog nieuwe buitenplaatsen gesticht, en versterkte zich het buitenplaatskarakter van het Lochemse cultuurlandschap.⁴² In Eefde manifesteerde zich dit heel duidelijk door het ontstaan van Het Barge en Het Haveke (figuur 27), waarbij kenmerkend is dat Het Haveke zich zowel op de droge kamp van Eefde als in het dal van de beek bevond.

Figuur 27. Het Barge, ten dele omsloten door bebouwing, wordt gekenmerkt door een park en een aangrenzende bouwlandkamp. Vanuit het zuiden kijken we over de bouwlandkamp naar de dorpsbebouwing aan de andere zijde van de kleine buitenplaats (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Een voorbeeld elders is De Boekhorst, in de buurtschap Klein Dochteren. Deze buitenplaats werd als nieuwe woonstee door Winand Staring, afkomstig van De Wildenborch, gesticht. Ook bij deze buitenplaatsen geldt weer dat zij doorgaans relatief gaaf bewaard gebleven zijn. Bovendien is waar een beek over de buitenplaats loopt, zoals bij Het Haveke, deze niet door rationalisering aangetast en vertoont deze nog haar vroegere, meanderende karakter.

3.5.5 *Jonge buitenplaats in het beekdallandschap (Lj2)*

Deze categorie bevat het lage gedeelte van de buitenplaats Het Haveke; zie daarvoor hierboven, alsmede de buitenplaats Endepol tussen De Pol en Stijgoord, bij Lochem.

---

⁴² Deze trend naar een 'elitair woonlandschap' werd overigens later met de villabouw voortgezet.

3.5.6 *Jonge buitenplaats in de heide- en broekontginningen (Lj3)*

Vanaf de 19e eeuw werden de heidevelden in ontginning gebracht (zie § 3.6). Ook daarbinnen kwam een enkele buitenplaats tot stand. In de gemeente Lochem gaat het om landgoed 't Nijenhuis, waarvan we het infrastructurele raamwerk op de TMK uit omstreeks 1850 in ontwikkeling zien. Geleidelijk werd het heideveld hier bebost; het is gezien de projectie van enkele lanen aannemelijk dat dat gebeurde vanuit de aangrenzende buitenplaats 't Hulze. Achtereenvolgens kwamen doorsnijdingen door de spoorlijn (1865) en het Twentekanaal (1938) tot stand. Of dat de facto leidde tot twee gescheiden buitenplaatsen is ons niet bekend, maar aannemelijk is dat wel.

Figuur 28. Het gedeelte rechts van de weg maakt onderdeel uit van het landgoed 't Nijenhuis (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Het zuidelijk deel staat nu bekend als 'landgoed 't Nijenhuis'. Van tuinen en parken is geen sprake, maar omdat we zo'n duidelijke vroegere relatie met 't Hulze hebben en delen van deze uitbreiding na aanleg van het Twentekanaal op zichzelf zijn komen te staan, hebben we toch gemeend dit als buitenplaats te moeten aanduiden (figuur 28).

In Gorssel vinden we bovendien Quatre Bras. Het gaat hier om een buitenplaats uit de tweede helft van de 19e eeuw, aangelegd ter plaatse van het vroegere Nieuwe Flierse. Dat was al in 1858 een buitenplaats.⁴³ De omvorming vond vermoedelijk plaats in opdracht van J.C. Duburg (1847-1901), officier van gezondheid en later hoofd directeur van de gevangenis Veenhuizen.⁴⁴

⁴³ Frank, 2012, 91

⁴⁴ http://www.dbnl.org/tekst/_gid001190101_01/_gid001190101_01_0131.php

Landgoed Het Amelte, waarvan het huis uit 1915 dateert, is in de 20e eeuw verkaveld voor woningbouw. De landgoeddoorsprong is aan vele onderdelen nog herkenbaar, zoals een vijver met Japanse brug en de bebouwing.

3.6 Jonge heide- en broekontginningen

3.6.1 *Inleiding*

De ontginning van de heide en de broekgebieden vanaf de 19e eeuw is nauw verbonden met een proces dat zich op agrarisch gebied in die periode voltrok. In de Late Middeleeuwen waren zogenaamde markenorganisaties tot stand gekomen, organisaties van boeren die in een bepaald gebied afspraken maakten over gebruik van woeste gronden. Ondanks verwoede pogingen om overexploitatie tegen te gaan zien we op grote schaal de steeds verdere uitputting van de heidegronden op de Nederlandse zandgronden. De heidevelden met struwelen veranderden tot slot in de Nieuwe Tijd in monotone 'struikheidevelden', wat we zijn gaan zien als hét klassieke heideveld.⁴⁵

Eeuwenlang functioneerde dit systeem, tot er in de late 18e en vroege 19e eeuw stemmen opgingen om de collectieve organisaties af te schaffen en de gronden te verdelen. Die tendens volgde op een toenemende interesse in de landbouw van de elite in de 18e eeuw als gevolg van de economische voorspoed op landbouwgebied. Zij stonden andere landbouwmethoden voor, waarin geen plaats meer was voor woeste gronden. Markenorganisaties zouden de ontginning van nieuwe gronden in de weg staan. De gronden die zij afstonden voor ontginning waren maar marginaal.⁴⁶ Na wetten van 1809 en 1810, uitgevoerd door Lodewijk Napoleon, kwam de verdeling maar heel langzaam op gang. Eén van de eerste in Oost-Nederland was Angeren onder Gorssel (1819). Daarna volgden onder meer Eefde (1827), Almen (1828), Harfsen, Gorssel en Epse (1831), Barchem (1836), Exel⁴⁷ (1837), Groot en Klein Dochteren (1837), Rijsel (1840), Nettelhorst en Langen (1841), Eschede (1842), Zwiep en Boschheurne (1843), Verwolde, Laren en Oolde (1853), en als laatste Dorth, Oxe en Zuidloo (1856). Daarmee liep de Graafschap voor op bijvoorbeeld Drenthe, waar de eerste marke pas in 1840 verdeeld werd. In beide gevallen zien we een effect van de invoering van het kadaster in 1832 en een Koninklijk Besluit uit 1837.⁴⁸ Landgoedeigenaren speelden een belangrijke rol bij de ontginning van de marken.⁴⁹

Er is voor de typologie een relatief harde scheiding aangebracht tussen de oude ontginningen van vóór 1850 en de jonge ontginningen van daarna. Vanuit meerdere perspectieven zijn grenzen te trekken omstreeks deze periode. Het gaat daarbij zowel om onregelmatig versus regelmatig, maar ook om kleinschalig versus grootschalig. Het jaar is daarbij (mede) een instrument om het onderscheid te maken. Dat laat onverlet dat deze harde grens soms de periode van verdeling en ontginning van de gronden, die al vóór 1850 op gang kan zijn gekomen, soms doorsnijdt. Daardoor kan er in een individueel een kunstmatig onderscheid zijn aangebracht.

3.6.2 *Jonge heideontginning met perceelsrandbeplanting (Ha1)*

Het primaire doel van de verdeling van de heide was om dit land om te zetten in productieve grond, in de eerste plaats landbouwgrond. In de gemeente Lochem werden deze ontginningen zowel uitgevoerd in wat we eerder als 'randzone van de heide' betitelden als in de gebieden die we als jonge

⁴⁵ Vervloet, 1983; Spek, 2004

⁴⁶ Demoed, 1987: 23-24

⁴⁷ Demoed geeft op zijn kaartje op p. 93 een afzonderlijke marke 'Ampsen' weer. In de lijst met markendelingen ontbreekt Ampsen echter. De heer van Ampsen blijkt markenrichter van Exel te zijn geweest, terwijl ook een afzonderlijk archief van een marke Ampsen niet bekend is (Gelders Archief, inventarissen). Er is derhalve vooralsnog geen bewijs dat Ampsen inderdaad, los van Exel, een zelfstandige marke is geweest.

⁴⁸ Demoed, 1987: 97-101

⁴⁹ Van Cruyningen, 2005

heideontginning hebben aangeduid. De facto vormen de jonge heideontginningen van dit type de rond 1850 nog volledig onontgonnen kernen van de veel grotere woeste gronden zoals die omstreeks 1800 hadden bestaan. Naast dit landschapstype Ha1 moet dus feitelijk ook het landschapstype Kh1 (randzone van de heide) worden meegenomen voor dit verhaal.

Figuur 29. Het grootschalige karakter van het cultuurland, afgewisseld door jong bos, komt op dit beeld uit Epse goed naar voren (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Kenmerkend van al deze ontginningen is vooral de rationele structuur (figuur 29). Weliswaar hebben we in de naam van dit type 'met perceelsrandbeplanting' opgenomen, maar de dichtheid daarvan was sterk wisselend. Op weinig plekken was er echt een dicht net aan houtsingels ontstaan. Binnen de ontginning ontstonden aan de lange rechte wegen na de markeverdeling geleidelijk een nieuw patroon aan erven, die op de oude gemeenschappen gericht blijven. Nergens was sprake van de ontwikkeling van nieuwe dorpen, zoals wel op de zuidelijke zandgronden of in het hart van de Achterhoek gebeurde. Daarvoor waren binnen de gemeente Lochem zelfs gebieden als het Larensche Veld te klein. De enige kern die binnen dit landschapstype gevormd is, heeft haar bestaan wellicht eerder aan het Twentekanaal dan aan de jonge ontginning op zich te danken: Scheggertdijk. Deze lintnederzetting ontstond bij twee fabrieken aan het kanaal.

De rationele structuur maakt ook dat het gebied relatief robuust gebleven is voor moderne ontwikkelingen. Met uitzondering van een beperkte opschaling en intensivering van het agrarisch landgebruik is het karakter van het gebied in een aantal gevallen goeddeels hetzelfde gebleven. Op enkele plekken is de jonge ontginning inmiddels overbouwd (zoals bij Scheggertdijk), en elders heeft zich een camping in dit landschap ontwikkeld. Noordoostelijk van Exel, onder de rook van Ampsen, is een jonge ontginning bijvoorbeeld wel vrij gaaf bewaard gebleven. De gaafheid is daar overigens mede

te danken aan het feit dat in deze ontginning vermoedelijk geen houtsingels meer zijn aangeplant, waardoor het geheel 'robuuster' was.

3.6.3 Jonge heideontginning, met landgoedkenmerken (Ha3)

Niet alleen voor particulieren was het economisch interessant om bos aan te planten, maar ook landgoedeigenaren hadden een rol hierin. Sterker nog: landgoedeigenaren namen vaak het voortouw in de ontwikkeling van de land- en bosbouw, zoals de eigenaar van Het Entel in de late 18e eeuw⁵⁰ en Winand Staring, wonend op De Boekhorst, in de 19e eeuw (zie § 6.3, § 6.4 en bijlage 2).⁵¹ Nabij Het Entel vinden we dan ook een goed voorbeeld van zo'n ontginning, waar bosjes en kleine heideveldjes gespaard zijn gebleven in een verder rationeel ingedeeld landschap (figuur 30).

Figuur 30. Opgaand groen komt in de jonge heideontginningen met landgoedkenmerken nog veel meer voor dan elders in jonge heideontginningen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Bij Gorssel vinden we de aanwezige voorbeelden van dit landschapstypen. Zij maken deel uit van de rationele verdeling van het gebied tussen Gorssel en 't Joppe. Gezien de vele bossen en de aangelegde structuur hebben we dit geheel als een jonge heideontginning met landgoedkenmerken aangeduid. Naar de precieze context van de ontginningen en de rol van de eigenaren van 't Joppe daarin is nader onderzoek wenselijk. De structuur toont zich namelijk als een waaier, die naar het zuiden toe meedraait om 't Joppe met de zessprong als middelpunt. Als de landgoedeigenaar al niet verantwoordelijk was voor de ontginning, dan was hij het wel voor het ontwerp, waar hij zichzelf dan als letterlijk middelpunt van de ontwikkeling moet hebben geplaatst.

⁵⁰ Schaars, 1974

⁵¹ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Winand_Staring_\(geoloog\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Winand_Staring_(geoloog))

3.6.4 *Jonge heidebebassing (Hb1)*

Op de drogere heidevelden was het aanplanten van naaldbos na de verdeling van de marken een lucratieve bezigheid. Dat gold niet alleen vanwege de hoge houtprijzen, maar ook vanwege de invloed die de aanwezigheid van bos op de bruikbaarheid van de bodem kon hebben. Het aantal locaties in de gemeente Lochem dat zich leende voor de aanplant van naaldbos – grote arealen betrekkelijk droog heideveld – was beperkt tot specifieke hoeken (figuur 31).

Figuur 31. Veel van de jonge heidebossen bij Epse zijn inmiddels bebouwd met landhuizen en recreatiewoningen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Wat allereerst opvalt is dat men terreinen die in het kader van de ontginning voor landbouwgrond niet ontgonnen waren, uiteindelijk heeft bebost. Daardoor kenden de jonge heideontginningen in de gemeente, al hadden zij soms best een aardige oppervlakte, vaak een vrij besloten karakter. Dat zien we onder meer terug ten westen van Harfsen, bij Barchem en nabij de Wildenborch. Ondanks het feit dat deze bosjes in de tweede helft van de 20e eeuw vaak alsnog kleiner geworden zijn, vormen zij een belangrijk structurerend element in de jonge heideontginningen.

Uitgestrekte bosgebieden met een homogeen karakter c.q. een aanleg die volledig uit de late 19e en vroege 20e eeuw dateert, vinden we alleen op de grens met de vroegere gemeenten Warnsveld en Vorden. Daar lagen, op het Klein Dochterensche Veld, voor Lochemse begrippen grote bossen zonder landgoedkenmerken. Door ontwikkelingen uit de laatste decennia is dit bos echter verkleind. Op deze plek vinden we onder meer bungalowpark Ruighenrode en het naastgelegen golfterrein. De randen van de bossen, tegen de gemeente Zutphen aan, zijn echter nog wel gaaf.

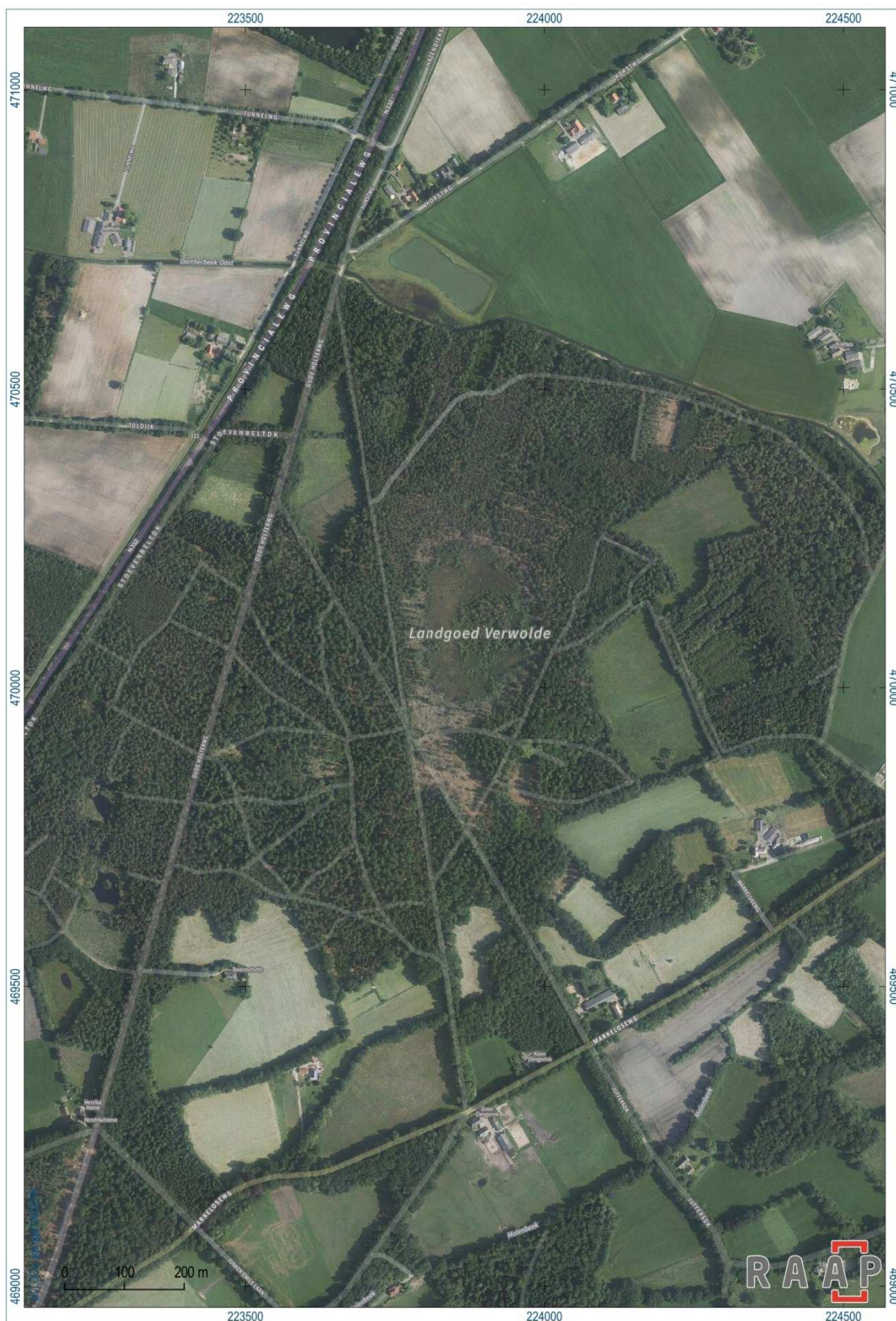
3.6.5   *Jonge heidebebossing met landgoedkenmerken (Hb2)*

Net als andere landschappen kennen we ook van de jonge heidebebossingen een variant met landgoedkenmerken, zoals een sierlijk padenpatroon of fraaie lanen. Dergelijke bossen vinden we vooral op het landgoed Verwolde, nabij Harfsen en in de grote ontginning tussen 't Joppe en Gorssel (figuur 32).

Bij Verwolde gaat het om het bos bij de Henrikahoeve, het boscomplex oostelijk daarvan en het bos op het Blankenbergsche Veld. Deze bossen, die al vanaf de aanleg open plekken en akkertjes, waterpartijen en heideveldjes in hun structuur kenden, zijn gaaf bewaard gebleven en omsluiten het kampenlandschap van Verwolde aan de noordwestelijke en zuidoostelijke zijde. Fraai is de padenstructuur door het noordwestelijke bos, terwijl we op het Blankenbergsche Veld enkele rabatbossen vinden, aansluitend aan het Kranengoor.

Nabij Joppe vinden we het Eefsche Veld met de heidebebossing tegen de oudere ontginning van Quatre Bras. Vermoedelijk is de heide hier vanuit dit landgoed ontgonnen.

Figuur 32. Luchtfoto van enkele jonge landgoedbossen op het landgoed Verwolde.

3.6.6 *Jonge kleinschalige broekontginning (Hr2)*

Naast heidevelden werden na 1850 ook natte broekgebieden in ontginning genomen, zij het dat er daarvan vele malen minder waren. Kenmerkend was de kleinschaligheid, met veel bosjes, zonder houtsingels (maar sloten) en de aanwezigheid van bebouwing in de structuur. De structuur was matig tot zeer regelmatig, soms met een orthogonaal wegengrid (zoals in het Bekmansbroek), soms met één weg in de lengterichting van de ontginning, met daaraan zijwegen. Afhankelijk van de mogelijke diepte van de percelen (de afstand van de weg tot de beek) en de gekozen verkavelingsvorm waren de percelen blok- of strookvormig.

De huidige cultuurhistorische waarde van deze gebieden is gemiddeld tot hoog (figuur 33). Meestal is het landschap in beperkte mate van zijn beplanting ontdaan en is de verkaveling opgeschaald, maar was de basisstructuur robuust genoeg om aan huidige landbouwkundige eisen te kunnen voldoen. Vooral de bewaard gebleven bosjes dragen met de wegenstructuur de ontginningen, en ook de beperkt genormaliseerde Bolksbeek draagt aan dit karakter bij.

Figuur 33. Het landschap is fors opgeschaald, maar het natte karakter is door de aanwezige bomen nog goed herkenbaar (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Hetzelfde geldt in grote lijnen voor het jongere, westelijke deel van het Emsbroek. Daar kwam vanouds wel meer perceelsrandbeplanting voor dan in het broek bij de Bolksbeek, en deze beplanting is vrijwel volledig verdwenen. Daar staat tegenover dat hier opmerkelijk veel van de fijne verkaveling bewaard is gebleven, waardoor van het oorspronkelijke landschapsbeeld nog een goede indruk verkregen kan worden.

3.6.7 Jonge grootschalige veenontginning (Hv1)

Typering

Mede op basis van het toponiem hebben we één gebied ten zuiden van Lochem als veenontginning aangeduid (figuur 34).⁵² De naam, Het Veen, wijst in de richting van een vroegere veenlaag, die hier vermoedelijk al vrij vroeg gewonnen zal zijn als brandstof.⁵³ Het beeld van de TMK uit omstreeks 1850 laat een groot aantal natte plekken zien, mogelijk deels dichtgelopen veenputjes. De stuifrug langs de westzijde van het gebied en de stuwwal aan de oostzijde hebben waarschijnlijk bijgedragen aan het feit dat dit gebied in het verleden zijn water niet kwijt kon, waardoor er veengroei kon plaatsvinden. De namen *Langensche Veen* en *Barchemsche Veen* verwijzen naar een bestuurlijke doorsnijding: het zuidoostelijk deel hoorde tot de gemeente Laren (*Langensche Veen*) en het noordwestelijk deel tot de gemeente Lochem (*Het Veen*).

Na de vervening is het gebied vanaf de late 19e eeuw voor landbouwkundig gebruik geschikt gemaakt. Tussen parallel lopende noordoost-zuidwest-lopende wegen werden blokvormige kavels aangelegd, aanvankelijk nog gescheiden door houtsingels en vanaf het tweede kwart van de 20e eeuw door sloten. Waarschijnlijk door het gebruik van prikkeldraad, dat na de Eerste Wereldoorlog in grote hoeveelheden op de markt kwam, verdween de perceelsrandbeplanting langzaam. Dit gegeven trad overigens ook in vele andere landschapstypen op.

In het gebied werden bovendien boerderijen gesticht. In plaats van dat de hoeveelheid bebouwing hier toenam, zien we in de late 20e eeuw zelfs een afname van erven, vermoedelijk door schaalvergroting. Daardoor was er voor minder boerenfamilies plek.

De structuur van het gebied is vrij gaaf bewaard gebleven, en zeker in combinatie met de aangrenzende reliëfrijke landschap is het een gebied met een duidelijk cultuurhistorisch profiel. Daardoor heeft Het Veen een hoge waarde toegekend gekregen.

Ontginning

Vanwege het bijzondere karakter van Het Veen zijn we wat dieper in dit gebied gedoken. In 1832 waren delen van Het Veen al geprivatiseerd, terwijl het resterende deel in handen was van de stad Lochem. Bij afwezigheid van een merkenorganisatie beheerde die de woeste gronden. Het bezit van de stad beperkte zich tot het grondgebied van de gemeente Lochem. De woeste gronden in het Larense deel waren eigendom van de marke van Nettelhorst & Langen.

Het Veen werd in een aantal etappes door de stad verkocht, namelijk in de dienstjaren⁵⁴ 1853, 1855, 1857, 1861 en 1863.⁵⁵ Uit een advertentie in de krant is bekend dat 112 bunder uit Het Veen in 1861 in 90 percelen door de stad Lochem werd geveild.⁵⁶ Kennelijk zorgde de gemeente voor de verkaveling voorafgaand aan de verkoop.

In totaal zijn bij deze achtereenvolgende verkopen 18 kopers betrokken geweest. Sommigen van hen kochten aanzienlijke hoeveelheden grond, anderen slechts een enkel perceel. Uit de lijst blijkt ook de sociale diversiteit van de kopers, van landgoedeigenaren tot dagloners.

⁵² Omdat het veen lang voordat de eerste topografische kaarten werden vervaardigd was afgegraven en de gebieden zich vrijwel als 'normale heideontginningen' in het huidige landschap manifesteren, zijn we terughoudend geweest met de aanduiding 'veenontginning' in de typologie.

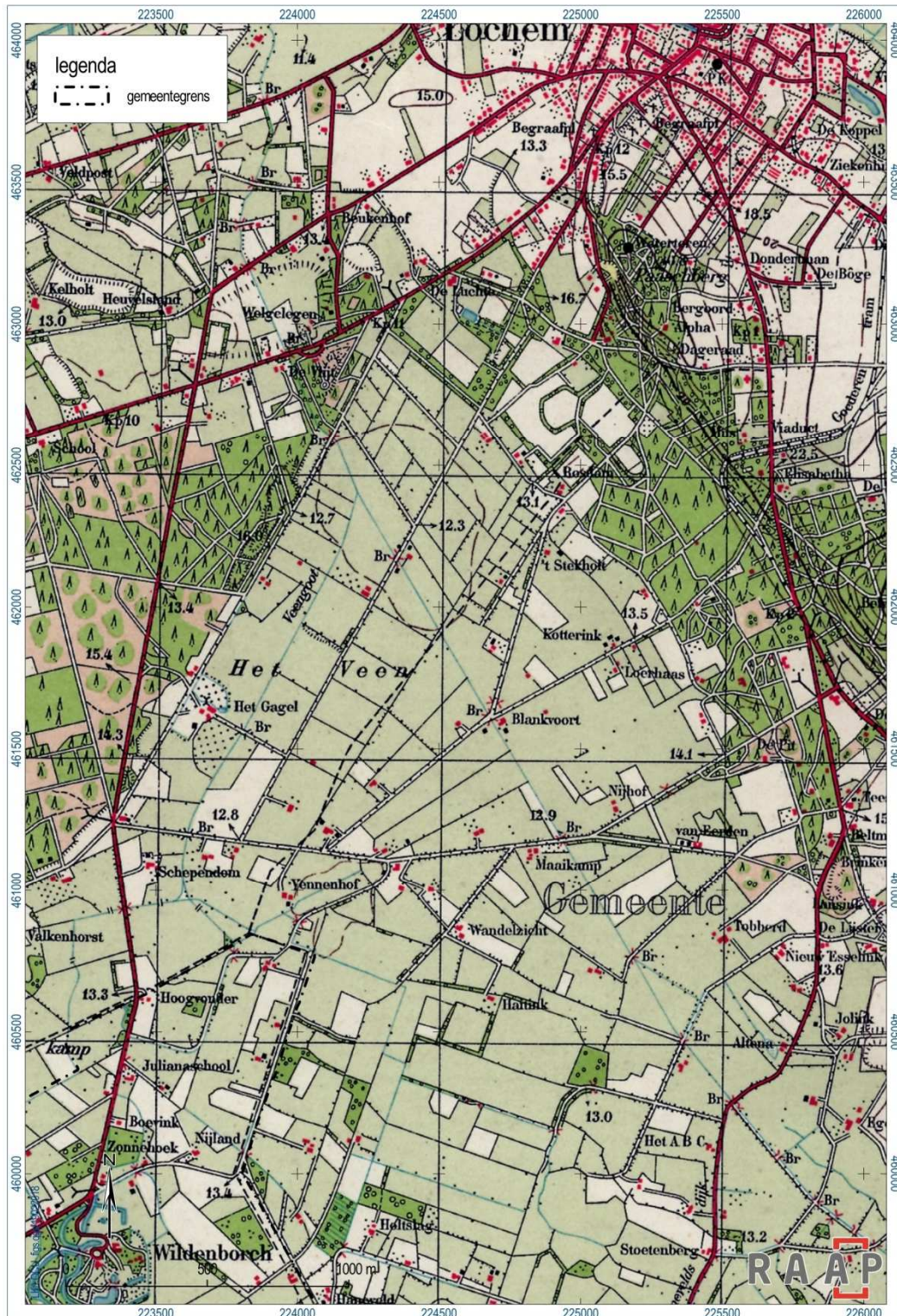
⁵³ De Rooi, 2006

⁵⁴ Dienstjaren zijn de jaren waarin de verandering administratief is vastgesteld in het kadaster. De werkelijke verandering vond doorgaans tot twee jaar eerder plaats.

⁵⁵ Kadastrale legger Lochem, artikel 226

⁵⁶ Opregte Haarlemsche Courant, 25 september 1861

Figuur 34. Het Veen met zijn vooroorlogse structuur (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, ca 1935).

Het gaat om de volgende personen, waarbij uit de diversiteit aan beroepen de uiteenlopende sociale klassen blijken:

- Arend Bats, landbouwer te Lochem;
- Johan Frans Rive, doctor te Lochem;
- Gemeente Laren;
- Jan Isaak Brants;
- Laurens Leen, winkelier of burgemeester te Lochem;
- Willem Reerink, leerlooier te Lochem;
- Frederik H.J.L. Keizer, bakker te Lochem;
- Hendrik Albert Klein Beekman, dagloner te Lochem;
- Arend van der Borch van Vorden, grondeigenaar te Verwolde;
- Frans Wilhelm Rive, med. doctor te Amsterdam;
- Hendrikus Achterdenbosch, omroeper en barbier te Lochem;
- Etienne Daniel Cartier van Dissel, med. doctor te Lochem;
- Martinus Ernestus van Harlingen, grondeigenaar op de Cloese te Lochem;
- Huibert W.C. de Jong, med. doctor te Lochem;
- Etienne Daniel Cartier van Dissel & consorten, med. doctor te Lochem;
- Hermanus Brinkerink, landbouwer te Lochem;
- Jan Vorkink, metselaar te Lochem;
- Albertus Henseler, schoenmaker te Lochem.

Eén van de grotere kopers in het gebied was Etienne Daniel Cartier van Dissel (1829-1915), medicinae doctor te Lochem. Hij was naast gemeentearts met een persoonlijke missie ook een liefhebber van de natuur, die hij per koets of te paard doorkruiste. Hij maakte deel uit van een illustre netwerk met onder meer Sickesz, Staring en Van Nagell en maakte deel uit van het Waterschap van de Berkel.⁵⁷

Cartier van Dissel was de grondlegger van boerderij Het Gagel (Gageldijk 3), welk erf een aantal kenmerken van een buitenplaats gehad heeft. Zo is er nog altijd een fraaie laan en stond er vanaf dienstjaar 1888 een theekoepel, opgericht door Willem Octavius Kerkhoven.⁵⁸ De boerderij werd in dienstjaar 1864 gesticht, en beschikte vermoedelijk al vanaf het begin over een landheerskamer.⁵⁹

3.7 Niet-ontgonnen terreinen

3.7.1 *Heide met opgaand bos (Nh1)*

Na de markedelingen werd vrijwel alle grond in cultuur gebracht, ook al kon dat soms nog vele decennia duren. Twee gebieden bleven daarvan gevrijwaard: het Kienveen en de Gorsselsche Heide. Daarbij moet wel worden vermeld dat het Kienveen aanvankelijk veel dichter bebost was, maar dat het terrein kennelijk op een zeker moment een status als natuurreservaat gekregen heeft. Dat is vermoedelijk het gevolg dat het onderdeel is van het landgoed Velhorst, sinds 1972 bezit van de Vereniging Natuurmonumenten als gevolg van een legaat van de laatste particuliere eigenaar, jhr. J.C. Martens (1889-1972).

De Gorsselsche Heide kent een heel andere voorgeschiedenis (figuur 35). Dit was tot voor enkele jaren een militair oefen- en schietterrein, in gebruik sinds 1865, toen door de aanleg van de spoorlijn een

⁵⁷ http://www.hglochem.nl/editor_documents/pers%20cartier%20van%20dissel.pdf; Ter Braak, 2012

⁵⁸ <http://www.regionaalarchiefzutphen.nl/beeld/detail/?q=gagel&page=2>

⁵⁹ Arnhemsche Courant, 13 juli 1868

ouder terrein met dezelfde naam nabij 't Joppe onbruikbaar werd (zie § 6.2). In 2009 kwam het terrein in handen van de Stichting IJssellandschap. De Stichting Marke Gorsselse Heide beheert het terrein, met een referentie aan de vroegere markenorganisaties.

Figuur 35. De Gorsselse Heide in bloei (foto: Henk van Mierlo, via www.vriendenvandegorsselseheide.nl).

3.8 Uiterwaarden

3.8.1 Waarden van de IJssel (Uw1)

De uiterwaarden van de IJssel binnen de gemeente Lochem hebben we in één landschapstype ondergebracht (Figuur 36.).⁶⁰ Karakteristiek is de onregelmatige verkaveling van de vrij smalle waarden, die plots ophouden waar het dekzandlandschap niet door de meanderende rivier is geërodeerd. En uitzondering daarop is de wijde bocht rond de Buitenwaarden (of Ravenswaard), tegenover Gorssel. Daar herkennen we in de verkaveling aanwijzingen voor een verplaatsing van de rivierbocht naar buiten toe.

De uiterwaarden van de IJssel vormden de overstromingsvlakte van deze rivier, die hier zoveel ruimte had en aan de buitenzijden op de hoge zandgronden stuitte, dat van een doorlopende bedijking aan de Gorsselse zijde tot ver in de 20e eeuw geen sprake was. Het relatief weinige water dat door de IJssel stroomde kon makkelijk in de uiterwaarden aan weerszijden worden opgevangen; ook aan de westzijde was langs de IJssel lang geen bedijking. Op enkele kwetsbare plekken werden al vroeg dijkes aangelegd, meestal in de nabijheid van uitmondingen van beken, zoals de Waterdijk bij Epse.

Wel zien we op historische kaarten hier en daar sporen van vroegere rivieractiviteit in de uiterwaarden, zoals kolken en strangen. Hier en daar lag bebouwing in de uiterwaarden, op hoogtes of tegen het zand in het oosten, zoals bij Dommerholt.

Zoals aangegeven waren de uiterwaarden vrijwel uitsluitend als grasland in gebruik, als weidegrond voor het vee en hooiland als wintervoeding. De onregelmatig gevormde percelen werden door houtsingels van elkaar gescheiden.

---

⁶⁰ Voor de IJssel zelf, zie § 3.11.1.

Figuur 36. De uiterwaarden van de IJssel bij Gorssel, met zicht op de beboste rivierduinen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

De uiterwaarden bij Gorssel zijn uitermate gaaf bewaard gebleven en bijvoorbeeld nauwelijks vergraven. Wel is de opgaande beplanting grotendeels verdwenen en is het voorheen agrarische karakter ervan sterk teruggedrongen.

Ook is de uiterwaard plaatselijk afgeticheld (voor kleiwinning afgegraven ⁶¹), ook al zijn er ook nog wel delen met een gaaf reliëf. In de uiterwaard zou ook nog een duidelijk tichelgat te vinden zijn, doch de locatie daarvan is ons niet bekend. Slechts in de Buitenwaarden is een zandwinningsplas aangelegd, die echter op de beleving van het totaal weinig invloed heeft. Ook bebouwing is in het geheel niet toegevoegd. Daarmee hebben we met een relatief gaaf landschap te maken.

In deze uiterwaarden ligt ook nog een stukje onverdeeld land van de Commissie Gorsselse en Eschedese Waarden / Erfgenamen Dijk, een uniek relict van de markenorganisaties uit de 19e eeuw.

3.9 Sterk veranderde landschappen

3.9.1 Zandwinningsplas (Zz1)

Op enkele locaties in de gemeente Lochem zijn in de afgelopen decennia zandwinningsplassen gegraven. In tegenstelling tot bebouwde gebieden, waar soms op enige manier nog historische landschappelijke karakteristieken te herkennen zijn, is het historisch landschap ter plaatse van die

---

⁶¹ Een helder overzicht waar deze percelen liggen is niet bekend.

zandwinningsplassen uiteraard volledig verdwenen. Daarom hebben we besloten hier een afzonderlijk landschapstype van te maken.

Het gaat om een locatie in de Gorsselse uiterwaarden en om een kleinere plas in het Bekmansbroek, nabij het landgoed Verwolde. In de uiterwaarden is men al vóór 1956 gestart met de ontzanding⁶², die tot in de jaren 90 is doorgedaan. Die in het Bekmansbroek is aanmerkelijk jonger; deze moet kort voor 1977 zijn aangelegd. Beide gaten hebben hun grootste omvang behouden, maar zijn niet meer als winningslocatie in gebruik. Het zand uit de laatste ontzanding is gebruikt voor de provinciale weg (Tunnelweg).

3.10 Nederzettingen

3.10.1 *Inleiding*

In deze categorie hebben we de verschillende typen historische kernen getypeerd. Daarbij zijn we uitgegaan van de situatie in de eerste helft van de 20e eeuw, zodat een zuivere typebepaling op basis van een vaste ijkperiode mogelijk was. Daarbij moeten we opmerken dat we de lat niet te laag hebben gelegd. Een kerk met enkele huizen was voor ons voldoende om als afzonderlijk gebied of 'nederzetting' te onderscheiden.

3.10.2 *Stad (Ss1)*

De historische stadskern van Lochem hebben we als stad op de kaart gezet. Kenmerkend voor dit type is het ontstaan van een stedelijke nederzetting als gevolg van regionale machtspolitiek, veelal binnen het gebied van een machtsfactor die zelf in een grotere stad (i.c. Zutphen) zetelde. De kern van Lochem lichten we ruimtelijk elders in dit rapport nader toe (zie § 5.4).

3.10.3 *Voorstad (Ss2)*

De vroegste stedelijke uitbreiding van Lochem buiten de wallen moeten we aan de zuidzijde zoeken, waar tegen de enk een lint langs de Zutphenseweg werd gebouwd. Deze nederzetting bestond uit kleine huisjes en hutjes, maar werd later omgevormd tot een zone waar villa's werden gebouwd. Elders in dit rapport gaan we daar nader op in (zie § 5.4).

3.10.4 *Lintbebouwing langs stedelijke uitvalsweg (Ss3)*

Later dan in de hiervoor beschreven nederzetting vormde zich ook bebouwing langs andere uitvalswegen van de stad en rond de grachtzone. Deze nederzettingen ontwikkelden zich vanaf de late 19e eeuw voornamelijk ter plaatse van de vele kleine tuintjes van inwoners van de stad, zoals we op het kadastraal minuutplan uit 1832 nog kunnen ontdekken. Elders in dit rapport gaan we daar nader op in (zie § 5.4).

3.10.5 *Esdorp (Sd1)*

Sterk afwijkend van de stedelijke nederzetting Lochem met zijn secundaire ontwikkelingen buiten de gracht waren de esdorpen op het platteland van de gemeente. Als werkelijke esdorpen met een relatief vroege kernvorming (< 19e eeuw) hebben we Laren, Epse en Gorssel aangemerkt.⁶³ Kenmerkend is de onregelmatige structuur van uitwaaierende wegen met boerderijtjes en burgerwoonhuizen. In sommige

⁶² Het is niet bekend of het gewonnen zand ook plaatselijk is gebruikt.

⁶³ Almen was vóór 1900 zo klein, dat we dat niet als afzonderlijke kern gekarteerd hebben.

gevallen stond er een kerk, maar voor kernvorming was dat niet in alle gevallen een vereiste. Op de dorpskernen gaan we elders in dit rapport dieper in (zie § 5.4).

3.11 Overig

3.11.1 *Rivier (W)*

Het gedeelte van de IJssel oostelijk van de middellijn behoort formeel tot de gemeente Lochem. De historische ontwikkeling van de Nederlandse rivieren, in mindere mate de IJssel overigens, is die van beteugeling van de rivier en de vastlegging ervan in een niet-verplaatsend stroombed. Daartoe is de techniek van bekribben al vele eeuwen praktijk, ook in de IJssel. Een belangrijk deel van de IJssel binnen de gemeente Lochem is bekribt, zij het met vaak zeer korte kribben. Deze bekribbing is merendeels na 1900 onder leiding van Rijkswaterstaat tot stand gekomen; vóór 1900 zien we alleen kribben op de meest kritische plaats, namelijk de Gorsselsche Schoor (westelijk van de Eesterwaard), waar geleidelijke erosie van de bocht dreigde.

3.12 Waardering (kaartbijlage 2a)

3.12.1 *Inleiding*

Als we door onze oogharen naar de waardering van de Lochemse cultuurlandschappen kijken, zien we dat er geen sprake is van concentratie van specifieke waarderingsklassen over de gemeente, maar van een homogeen 'uitgesmeerde' verdeling. In elk deel van de gemeente vinden we derhalve zowel zeer hoog als wat lager gewaardeerde gebieden. Per waarderingscategorie zullen we hieronder nader toelichten waaraan we voor elke klasse zoal moeten denken. In elke paragraaf noemen we enkele voorbeelden; op kaartbijlage 2a is het volledige beeld te zien.

3.12.2 *Zeer hoge waarde*

De klasse 'zeer hoge waarde' is *de facto* gereserveerd voor gebieden die landschappelijk nog zeer gaaf zijn, dikwijls bepalend zijn voor de hoofdstructuur van het cultuurlandschap en daarnaast ook een zekere mate van bijzonderheid kennen.

In de gemeente Lochem moeten we hierbij in de eerste plaats aan een aantal landgoederen en zowel jongere als oudere landgoedbossen denken, zoals Verwolde en Ampsen. Daarnaast vallen in de gemeente Lochem ook de Lochemse Berg en de Kale Berg onder deze klasse. Daar is de gave afwisseling tussen deels nog oude (en soms jongere) bossen en halfopen akkerland nog zeer goed herkenbaar. Ook de gave rug van Bronsbergen is zeer hoog gewaardeerd. Verder naar het westen vallen onder meer het enige substantiële heidelandschap van de gemeente (Gorsselsche Heide) en de landgoederen Oolde, Dorth, 't Joppe, 't Nijenhuis en De Voorst onder deze klasse. Datzelfde geldt voor een aantal kleinere buitenplaatsen, zoals De Haar, Het Haveke en Het Barge.

3.12.3 *Hoge waarde*

Wanneer er sprake is van zeer goed herkenbare historische karakteristieken met een geringe mate van landschappelijke verandering, zoals het afnemen van de hoeveelheid perceelsrandbeplanting, dan vallen deze landschappen doorgaans in de klasse 'hoge waarde'. Ook deze landschappen vinden we in de hele gemeente Lochem terug, in een breed palet aan landschapstypen. Enkele landgoederen waar een substantiële ingreep heeft plaatsgevonden, zoals recente nieuwbouw in het kader van functieverandering, vallen in deze klasse. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om De Cloese en De Ehze. Ook

de uiterwaarden bij Gorssel, die relatief gaaf zijn maar die veel opener zijn geworden in de laatste eeuw, hebben we onder deze klasse geplaatst. Daarnaast valt een aantal gebieden met kampenlandschappen onder deze klasse. Het gaat dan vooral om kampenlandschappen die onder beheer van een landgoedeigenaar hebben gestaan, waardoor de landschappelijke veranderingen relatief beperkt gebleven zijn.

Wat opvalt is dat onder deze klasse ook een groot aantal relatief rationeel ingedeelde landschappen is ondergebracht. Het gaat om landschappen waar de oorspronkelijke structuur nog vrij goed herkenbaar is, alhoewel de beplanting in uiteenlopende mate is afgenomen. De reden dat zij nog hoog scoren is dat hun structuur zich beter dan kleinschalige, onregelmatig verkavelde landschappen leende voor de moderne landbouw.

3.12.4 Gemiddelde waarde

Gebieden met een gemiddelde waarde hebben hun historisch-landschappelijke hoofdstructuur behouden, maar missen de karakteristieken op detailniveau die ze cultuurhistorisch vooral interessant maken. Het gaat daarbij hoofdzakelijk om agrarisch gebruikte landschappen, primair buiten de landgoederen, die door opschaling hun verkaveling en beplanting grotendeels hebben verloren. De wegen- en bebouwingsstructuur en soms hier en daar nog relictten van de vroegere verkaveling laten iets zien van hoe een dergelijk gebied een eeuw geleden nog in elkaar zat. Het is deze categorie waarover we spreken als we opmerken dat delen van het landschap zijn gehomogeniseerd: iemand die door een gebied rijdt ziet niet op het eerste oog of hij door een historisch kampenlandschap rijdt, door een beekdal of door een jonge heideontginning. Zeker voor een leek is het landschap hier betrekkelijk slecht leesbaar geworden.

Hieronder vallen ook enkele bossen die geheel of gedeeltelijk bebouwd zijn geraakt, maar waar het boskarakter nog wel voldoende uit spreekt. Daarbij denken we bijvoorbeeld aan de omgeving van Berkenrode in Gorssel en het Epser bos in Epse (waarbij overigens 't Hassink zelf een hoge waarde gekregen heeft). Ook doorsnijding door grote infrastructuur, zoals het Twentekanaal, heeft soms geleid tot plaatsing van een gebied in deze klasse.

3.12.5 Lage waarde

Gebieden die landschappelijk nauwelijks meer te identificeren zijn of waar dusdanige verstoringen aanwezig zijn dat het karakter goeddeels verloren is gegaan, zijn in de klasse 'lage waarde' geplaatst. Deze gebieden zijn in de gemeente Lochem verhoudingsgewijs zeldzaam. Het gaat voornamelijk om gebieden in de nabijheid van het Twentekanaal, waar ingrepen zijn gedaan die zorgden voor een transformatie van het landschap. Daarbij denken we bijvoorbeeld aan de stortplaats van Armhoede nabij het Twentekanaal.

Het kan evenwel ook gaan om landschappen die dusdanig zijn uitgekleeft, dat ze historisch-landschappelijk niet meer aan een specifiek landschap te koppelen zijn. Daarvan vinden we bijvoorbeeld voorbeelden ten westen en noorden van het dorp Laren.

3.12.6 Niet gewaardeerd

Geen cultuurlandschappelijke waardering is uitgesproken over de uitbreidingen van de verschillende kommen buiten de historische kern. Hetzelfde geldt voor sterk veranderde gebieden als bungalowparken (tenzij in bos gelegen en relatief dun bebouwd).

4 Structurerende landschapselementen (kaartbijlage 1a)

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk behandelen we die landschapselementen, die als hoofdstructuur beschouwd kunnen worden. Deze zijn doorgaans nauw verbonden met het onderliggende cultuurlandschappen en dekken de hele gemeente af. We richten ons daarbij in de eerste plaats op infrastructuur en waterstaat.

We hebben niet gepoogd om op elementniveau 'ensembles' te gaan formuleren; dat doen we alleen voor de grotere eenheden. Desondanks leveren kleine combinaties van bebouwing, structuren en de landschappelijke ondergrond zeer vele kleine ensembles in de gemeente op. Dat maakt het belang van de kenmerkenkaart duidelijk.

4.2 Infrastructuur

4.2.1 *Wegen*

Het historisch wegennet van Lochem is er één van een ongekeerde dichtheid, zo laat de cultuurhistorische kenmerkenkaart ons zien (zie kaartbijlage 1). Een deel hiervan is ook nu nog aan te treffen; een ander deel is echter verdwenen door enerzijds de heideontginningen van de 19e en 20e eeuw en anderzijds de toenemende schaalvergroting van de late 20e eeuw. Een constante over alle eeuwen is echter het onderscheid tussen doorgaande wegen en wegen van lokale betekenis. Vanuit die invalshoek zullen we de gekarteerde wegen toelichten.

Doorgaande wegen

Door de ligging van de huidige gemeente Lochem tussen enerzijds de oude Hanzesteden Deventer en Zutphen en anderzijds het Westfaalse achterland liepen er al vroeg belangrijke doorgaande routes door de gemeente. Ongetwijfeld één van de belangrijkste was de verbinding tussen Deventer en Westfalen, via de Spitholderbrug bij Almen. Zutphen probeerde herhaaldelijk het gebruik van de brug door de Deventenaren, die het nadeel hadden geen degelijke waterverbinding met het achterland te kennen, te blokkeren.⁶⁴ We hebben de hessenwegen die voor de archeologische kaart gekarteerd waren, overgenomen. Uitsluitend de merkwaardige kortsluiting om 't Joppe hebben we niet overgenomen, omdat we dat tracé onwaarschijnlijk achten.⁶⁵ Daarvoor hebben we ook de kartering van Derks gebruikt.⁶⁶

Pas in de vroege 19e eeuw, toen zich steeds meer een centraal georganiseerde overheid uitkristalliseerde, werden plannen gemaakt tot verbetering en standaardisering van wegen. Daarin werden deels ook de oude hessenwegen overgenomen.

Deze taak werd uitgevoerd door een organisatie die de naam Rijkswaterstaat zou krijgen. Willem I zette de plannen van de Franse bezetter verder door. De uitvoering ervan vond plaats tussen 1825 en 1830 en tussen 1840 en 1850; in de tussenliggende jaren was er door de Belgische Opstand geen geld voor.

---

⁶⁴ Holthuis 1993, 140-141

⁶⁵ Van Heeringen e.a., 2012

⁶⁶ Derks, 2008; zie ook Pieko, 1993

In de gemeente Lochem lag volgens het Plan der Groote Wegen, dat bij koninklijk besluit van 13 maart 1821 was vastgesteld en een vervolg vormde op een plan uit 1816, een rijksweg tussen Deventer en Zutphen, die daar via de Kanonsdijk langs de westoever van de IJssel verder naar Arnhem liep. Het is de voorloper van de huidige N348/A348. Het betrof hier Grote Weg 8.

Daarnaast is ook de route tussen Zutphen, Lochem en Goor onder beheer van Rijkswaterstaat geweest. Deze weg komt echter pas voor in het Rijkswegenplan 1915. Een bestrating van de weg waarbij Rijkswaterstaat betrokken was dateert echter al van omstreeks 1839-1841.⁶⁷ De weg was bedoeld om Zutphen en Lochem met de Grote Weg nummer 1 bij Markelo en Goor te verbinden, en daarmee het gemis van een goede ontsluiting te compenseren.⁶⁸

In de 19e eeuw was de provincie Gelderland bovendien betrokken bij de verbetering van een groot aantal interlokale wegen, die dorpskernen met elkaar verbonden, zoals Lochem-Ruurlo (1858) en Lochem-Vorden (1859).⁶⁹ Veel van deze wegen staan nu nog altijd bekend als 'provinciale weg'. Omdat nader archiefonderzoek aan de orde is om het beeld en de tracés compleet te krijgen, is het mogelijk dat datgene wat op de kaart staat, niet volledig is.

Omstreeks 1850 volgde de steenweg Deventer – Groenlo (Grindweg) via Lochem en Borculo, aangelegd door graanhandelaren uit Deventer om hun concurrentiepositie ten opzichte van Zutphense handelaren te verbeteren.⁷⁰

Interessant is dat verschillende doorgaande wegen voorheen tolwegen waren. Tolhuisjes met slagbomen zorgden voor de inning van tolgelden. We hebben getracht deze tolhuisjes in kaart te brengen. In Zwiep is nog altijd een tolhuisje te vinden, het enige op het traject (Borculo) Zwiep – Epse.⁷¹ Het heeft de status van rijksmonument (Zwiepseweg 148). Een tolhuisje langs de provinciale weg Gorssel-Bathmen heeft de status van gemeentelijk monument (Joppelaan 41).⁷²

Lokale routes

Het merendeel van de wegen in de gemeente Lochem had echter vooral een (inter)lokale betekenis. Deze verbonden op zijn meest de dorpen met elkaar, maar meestal waren het de verbindingen tussen buurtschappen of van de boerderijen met de verschillende onderdelen van het agrarisch cultuurlandschap. Het bekende 'Postbodepad' in Gorssel, van Deventer naar Zutphen langs de IJssel, is daarvan een voorbeeld.

Beekdalen konden niet zomaar overal gepasseerd worden. Op specifieke plekken waren bruggen of voordes, al dan niet verharde beekbodems waaroverheen kon worden gereden, aangebracht. De wegen liepen in dit soort situaties vaak naar één punt om na de beekpassage weer uit te waaieren. De plaatsen van historische voordes zijn niet in beeld, vooral omdat ze in deze regio al vroeg vervangen waren door bruggen. Specifieker archiefonderzoek ernaar kan voordes in beeld brengen.

Met name op de landgoederen kregen de wegen naast een nuts- ook een genotsfunctie. Wegen werden beplant met laanbomen. Veelal waren dergelijke lanen geen openbare wegen en was gebruik aan de kasteelheer voorbehouden. Pas in de 19e eeuw, toen er een centraal aangestuurd wegenbeheer kwam, werden veel lanen in het openbare wegennet geïntegreerd.

---

⁶⁷ Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat kaarten, inventarisnummer 353

⁶⁸ Gelders Archief, archief Rijkswaterstaat kaarten, inventaris; Schutten, 1983, 152

⁶⁹ Schutten, 1983, 153

⁷⁰ Schutten, 1983, 152

⁷¹ http://www.hglochem.nl/editor_documents/monumenten%20tolhuisje%20in%20zwiep.pdf

⁷² Frank, 2012

Een belangrijke verandering kwam op gang in de 19e eeuw, door de markenverdelingen. Omdat de uitgestrekte heidevelden anders gebruikt gingen worden, hoorde daar ook een plan voor wegen en waterlopen bij. Uitvoering daarvan leidde tot het verdwijnen van oude, bochtige verbindingen over de heide en het ontstaan van nieuwe, orthogonale verbindingen. In sommige gevallen is hierbij de invloed van landgoedeigenaren merkbaar (zie § 6.4). Niet alles is echter wat het lijkt: soms konden kruispunten van meer dan 4 wegen, die het uiterlijk van een lanenster hebben, ook in meer of mindere mate spontaan ontstaan (zie § 3.2.7).

Figuur 37. Een fraai ensemble van een subtiel verharde weg met laanbeplanting (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Met name door de aanpassingen in het landschap als gevolg van de modernisering van de landbouw verdween de fijnmazige dooradering van het agrarisch cultuurlandschap na de Tweede Wereldoorlog in rap tempo. Op de kenmerkenkaart (kaartbijlage 1a) is door middel van stippellijnen weergegeven welke wegen van vóór 1832 inmiddels niet meer bestaan.

Openbare ruimte

Onder de openbare ruimtes verstaan we zowel de organisch gegroeide brinkachtige structuren als de meer planmatig aangelegde pleinen en pleintjes. Tot het eerste rekenen we zowel plaatselijke wegverwijdingen, meestal op een kruispunt, alhoewel we die niet allemaal gekarteerd hebben omdat ze geen speciale functie hadden. Waardevoller zijn de structuren waar we zien dat de boerderijen met de *niendeuren* (de deuren van het bedrijfsgedeelte van de boerderij) naar een (voormalig) openbare ruimte gekeerd waren. In de Achterhoek was verreweg het merendeel van dit soort voormalige brinken al vóór 1832 geprivatiseerd en soms ook bebouwd, waardoor het opsporen ervan complex is. Aan de hand van

verkaveling, bezitsverhoudingen en toponiemen is het echter mogelijk. Een aantal ervan hebben we al gekarteerd. Soms zien we dat de heide hier tussen twee enken doorliep tot aan de erven.

Planmatig van aanleg zijn de ronde structuren langs de wegen in Dorth (zie kaartbijlage 1a). Een aantal ervan bestaat ook nu nog; veelal zijn ze beplant. Ze geven een extra dimensie aan het ontworpen landschap van het landgoed Dorth.

Karrensporen

Moderne technieken maken het mogelijk heel fijn bodemreliëf op te sporen. Aan de hand van het Actueel Hoogtebestand Nederland hebben we binnen deze categorie nog aanwezige relictten van karrensporen in kaart gebracht en weergegeven. Deze vinden we vooral in de bossen, waar de minst ingrijpende bodembewerkingen hebben plaatsgevonden. Samen vormen zij vaak fraaie weerspiegelingen van vroegere, al dan niet al vóór de 19e eeuw verlaten tracés.

4.2.2   *Spoorwegen*

De gemeente Lochem heeft een boeiende spoorweggeschiedenis. Meerdere spoorlijnen van uiteenlopende aard lopen over het gemeentelijk grondgebied. In grote lijnen mogen we stellen dat Zutphen en Deventer als grote steden in de regio een belangrijk stempel drukten op het verloop van de lijnen, maar ook de verbinding met sterk industrialiserende kernen als Hengelo en Winterswijk is duidelijk aanwezig. Bij elke spoorlijn geven we aan welke stations en haltes er waren, en welke wachtposten er stonden. Deze wachtposten waren huisjes waar de baanwachter woonde, die onder meer handmatig de overwegbomen opende en sloot als er een trein passeerde.

Figuur 38. Ook spoorlijnen zijn belangrijke interlokale verbindingen die een plek op de cultuurhistorische waardenkaart hebben gekregen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).

Spoorlijn Arnhem – Leeuwarden

De spoorlijn die Arnhem en Leeuwarden met elkaar verbindt werd naar aanleiding van een wet van 18 augustus 1860 als Staatslijn A aangelegd door de Nederlandse rijksoverheid. Het was slechts één van negen lijnen die met publieke middelen werd aangelegd. Het gedeelte tussen Zutphen en Deventer, en daarmee binnen de huidige gemeente Lochem, werd op 5 augustus 1865 als eerste spoorlijn door de gemeente geopend. In 1953 vond elektrificatie van de lijn plaats. Een stationsgebouw van de vijfde (laagste) klasse werd gebouwd in Gorssel, dat van 1865 tot 1938 in gebruik was. Bij Hungerink-Mettray en Epse waren tussen 1890 en 1918 stopplaatsen in gebruik. Door de sluiting van de verschillende stations en stopplaatsen zijn er nu geen haltes meer aan deze lijn binnen de gemeente Lochem. Door automatisering zijn ook de oude wachtposten 19, 20, 21, 22, 23, 24 en 25, die allemaal in 1865 werden ingesteld, opgeheven.

Spoorlijn Zutphen – Glanerbeek

Kort na de opening van de lijn naar Deventer werd ook het gedeelte Zutphen-Hengelo van de spoorlijn tussen Zutphen en Glanerbeek geopend, en wel op 1 november 1865. Op 1 januari 1868 was de lijn naar het eindpunt Glanerbeek voltooid. Deze spoorlijn werd eveneens door de Nederlandse rijksoverheid aangelegd, en wel als Staatslijn D. De lijn was vooral bedoeld om Twente te ontsluiten en een verbinding met Duitsland te creëren. Dat zorgde voor een groei van de Twentse industrie, en in navolging daarvan ook weer de Lochemse, met onder meer de leerfabriek van de gebroeders Naeff,

waar industriële drijfriemen geproduceerd werden. Interessant is dat ook de landbouw van de verbeterde transportmogelijkheden profiteerde.⁷³

Doordat de verbinding met Duitsland echter pas later werd aangelegd, moest men in het eerste decennium over particulier spoor via Oldenzaal naar Duitsland. Het gedeelte tussen Zutphen en Hengelo is nooit geëlektrificeerd, ondanks plannen daartoe uit 1988.

Binnen de gemeente Lochem bevonden zich vanaf de opening twee stations, te weten Laren-Almen (van de vijfde klasse) en Lochem (van de vierde klasse). Een halte bevond zich te Eefde, in gebruik tussen 1890 en 1918, en 1920 en 1932. De wachtposten langs dit spoor zijn door vrijwilligers nauwkeurig geïnventariseerd en droegen de nummers 1A, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 12A, 13 en 14. De meeste dateren uit 1865, een enkel gebouw werd in 1891 vernieuwd en wachtpost 12A (bij station Lochem) werd in 1891 nieuw tussengevoegd. Door automatisering is hiervan niets meer in gebruik, maar tenminste een deel ervan is nog aanwezig.⁷⁴

Spoorlijn Zutphen – Gelsenkirchen-Bismarck

De Nederlandsch-Westfaalsche Spoorweg-Maatschappij zorgde tussen 1877 en 1880 voor de aanleg van het Nederlandse deel van een internationale spoorwegverbinding tussen Zutphen en Gelsenkirchen, die in de eerste plaats gericht was op een ontsluiting in verband met de textielindustrie. De concessie voor het aanleggen van een spoorlijn tussen Zutphen en Winterswijk had men op 27 maart 1872 gekregen. Een strijd om de ligging van het spoor ten opzichte van de kernen werd uiteindelijk beslist door eenvoudigweg de kortste route te nemen. Daardoor moesten later vanaf verschillende kernen spoor- en tramlijnen aangelegd worden richting de stations langs de lijn. De lijn loopt over korte afstand door de gemeente, achter De Voorst langs. Binnen de gemeente Lochem stonden de wachtposten 2, 3, 4, 5 en 6, die allemaal in 1880 werden gebouwd.

Bij Winterswijk sloot de nieuwe lijn aan op de eveneens nieuwe spoorlijn van Winterswijk naar Gelsenkirchen, aangelegd door de Bergisch-Märkische Eisenbahn Gesellschaft. In 1926 kwam de exploitatie in handen van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij.

In tegenstelling tot de andere normaalspoorlijnen bleef deze spoorweg tot op heden voor een belangrijk deel in gebruik (figuur 4.5). Het gedeelte tussen Zutphen en Winterswijk werd op 24 juni 1878 geopend. Alle sluitingen hebben betrekking op het gedeelte rond de grens, namelijk tussen Winterswijk en Borken. Dat traject werd in 1979 en 1994 in twee fasen gesloten. De voormalige wachtposten langs de lijn zijn allemaal verdwenen. Datzelfde geldt voor de stopplaats Beltrum-Zieuwent.

Tramlijn Zutphen - Deventer

Naast het treinspoor van Arnhem naar Leeuwarden, via Zutphen en Deventer, liep er nog een tramspoor tussen de twee IJsselsteden. Al in 1885 werden er plannen gesmeed door de Geldersch-Overijsselsche Stoomtram-Maatschappij, toen deze zich onder meer bezig hield met de aanleg van de tramlijn Deventer-Borculo (zie onder). Van een aanleg tussen Zutphen en Deventer kwam het pas in 1926, als verlengde van de tramlijn Zutphen – 's-Heerenberg, door de Tramweg Maatschappij Zutphen-Emmerik. De eerste jaren vond er een stevige concurrentie plaats met de bussen van de Zutphen Eefde Gorsselsche Omnibusdienst, die parallel aan het spoor reed. Door oorlogsomstandigheden en uiteindelijk de vernieling van de brug over het Twentekanaal is het vervoer uiteindelijk gestaakt.

⁷³ Schutten, 1983, 153

⁷⁴ https://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_wachtposten_aan_de_spoorlijn_Zutphen_-_Glanerbeek

Figuur 39. De tram Zutphen-Deventer op het station van Gorssel (bron: contactzutphen.nl / PR).

Tramlijn Deventer - Borculo

Deze tramlijn had een spoorwijdte van 1067 mm, in 1934 versmald tot 750 mm. Dit was de hiervoor al aangehaalde tramlijn van de Geldersch-Overijsselsche Stoomtram-Maatschappij, geopend op 26 augustus 1885. De lijn liep binnen de gemeente Lochem vanuit Borculo via Barchem, De Cloese, Lochem, Exel Tol, Laren, 't Joppe en Epse naar Deventer. Plannen om een zijlijn aan te leggen van Barchem naar Ruurlo kwamen nooit van de grond. Datzelfde gold voor doortrekking van de lijn vanuit Borculo via Beltrum richting Groenlo en Winterswijk. De Eerste Wereldoorlog gooide hier roet in het eten. Wel werd het tracé ten zuiden van Lochem verlegd. Deze lijn zorgde vooral voor een lokale economische ontwikkeling, met aantakking van fabriekjes en coöperaties via een zijspoor op de lijn.⁷⁵

Van het tracé van de verlegde lijn is in het reliëf nog één en ander te herkennen. Hetzelfde geldt voor een aangepast tracé nabij Exel tol.

Net als de lokaalspoorwegen kon de tramlijn de concurrentie met de autobus niet aan. Op 20 april 1931 reed de eerste autobus ter vervanging van de tram. De laatste tram op deze lijn reed op 18 september 1944. Na de Tweede Wereldoorlog werd de lijn niet meer in gebruik genomen doordat – ook hier - de brug over het Twentekanaal vernield was. In 1948 werd het spoor opgebroken.

4.3 Waterstaat

4.3.1 De beken

Het bekenstelsel binnen de gemeente Lochem lijkt van oorsprong zo natuurlijk, maar schijn bedriegt: al eeuwenlang wordt aan de beken geleid en geknutseld om een doel te bereiken. Dergelijke doelen waren soms afwatering, maar vaak ook het aandrijven van watermolens.⁷⁶

⁷⁵ Schutten, 1983, 154

⁷⁶ De Rooi, 2005

Figuur 40. De Berkel bij Lochem vóór 1919 (bron: Collectie Gelderland, Regionaal Archief Zutphen, fotocollectie Lochem, nr. 1089).

Slagader van het bekenstelsel in de hele Achterhoek is de Berkel, die over grote afstand door de gemeente Lochem stroomt. Toch is ook de Berkel niet zoals hij ooit was. Op basis van een nauwgezette reconstructie door De Rooi uit 2005 veronderstellen we dat de Groenlose Slinge de bovenloop van de huidige Berkel is. Deze beek liep langs Groenlo richting de watermolens ten noordoosten van Borculo, en verder in noordwestelijke richting naar Lochem.

De huidige Berkel zoals deze bij Rekken het land binnenkomt, stroomde langs Gelselaar en van daaruit via de Regge in noordelijke richting. De verbinding tussen beide beken nabij Wenninkmolen, de Twijgraven, in de huidige gemeente Berkelland kwam pas aan het eind van de Late Middeleeuwen tot stand.⁷⁷

Relevant in dit licht is ook de drietrapsraket van verbeteringen die de Berkel heeft ondergaan (1882-1899, 1920-1963, 1963-1977).⁷⁸ De Eerste Berkelverbetering vond plaats onder leiding van mr. C.J. Sickesz van de Cloese, die vanaf 1882 de eerste watergraaf van het Berkelwaterschap was geweest, dat waterschap had opgericht en de verbetering aanstuurde. Mr. J.A. Staring, zoon van Winand Staring en telg uit een geslacht van 'landverbeters', was tussen 1882 en 1927 de secretaris van het waterschap. Betrokken waren verder nog mr. A.J. baron van Nagell van Ampsen, watergraaf van het Waterschap van de Berkel (1889-1901), A.D.P.C. van Löben Sels, technisch leider van de Berkelverbetering en ir. C.J. Lely, ingenieur van het buurwaterschap De Schipbeek en degene die als minister in Den Haag zorg droeg voor de financiële middelen voor de Berkelverbetering.⁷⁹ In het kader van de Berkelverbeteringen werd in 1896 bij Lochem een gietijzeren stuw geplaatst, in 1927 gevolgd door stuwen om benedenstreams water te kunnen vasthouden. Omdat er nog steeds wateroverlast

⁷⁷ De Rooi, 2005

⁷⁸ <http://www.heerlijkheidborculo.nl/geschiedenis/de-berkel/>

⁷⁹ Marsman-Slot, 2012

bestond, is na 1960 de Berkel andermaal aangepakt. Recente aanpassingen zijn juist bedoeld om het water langer vast te houden in het gebied.

In het noordoosten van de gemeente stroomt bovendien nog de gegraven Schipbeek, transportroute van en naar Deventer (zie § 6.7). Net als de Berkel is deze beek in de tweede helft van de 20e eeuw genormaliseerd.

Gerelateerd aan deze beken hebben we alle vóór 1832 bestaande brug- en voordelocaties ingetekend. Niet alle voordelocaties zijn bekend.

4.3.2 De IJssel en haar bedijking

Als landschapstype hebben we de IJssel opgenomen. Daarin bevinden zich echter tal van elementen die enige toelichting verdienen. Zo valt op dat er nog in de 19e eeuw geen sprake was van een doorgaande bedijking langs de IJssel. Dat was ook helemaal niet nodig, want de IJssel vervoerde relatief weinig water en er was sprake van een relatief groot hoogteverschil tussen de zandgronden Epse, Gorssel en Eefde en de uiterwaarden langs de rivier.

Op wat lagere punten werden wel dijkjes aangelegd, zoals tussen de rivierduinen bij Epse en de doorgaande weg ten zuiden van het erf Grootenhuis, nabij het erf Dommerholt (beide dijkjes aan weerszijden van de monding van de Dommerbeek), de Waterdijk nabij Quatre Bras en een dijkje bij Mettray (beide dijkjes aan weerszijden van de monding van de Flierderbeek). In meerdere dijkjes ten noorden en ten zuiden van Gorssel liggen kleine doorbraakkolken, waar naderhand de herstelde dijk omheen werd gelegd. Kennelijk was het gevaar van hoogwater dus vooral te verwachten op die plekken waar water opgestuwd kon worden waardoor beekwater niet kon wegstromen. Pas kort vóór 1957 zou er sprake zijn van een doorgaande bedijking van de Achterhoek.

Op dat moment was men er in een voortdurend proces van toenemende controle over de natuurkrachten ook in geslaagd om de IJsselbedding vast te leggen door bekribbing, zoals we hiervoor al opmerkten (zie § 3.11.1).

De IJssel fungeert als benedenstroomse afwatering voor de Berkel, Dortherbeek, Schipbeek en het Twentekanaal.

4.3.3 Het Twentekanaal

De Berkel als historische slagader van de stad Lochem wordt inmiddels overvleugeld door het iets noordelijker liggende Twentekanaal. Evenals bij de spoorwegen het geval was bestond er een lang gekoesterde wens om Twente over water te ontsluiten, met name om grondstoffen voor de Twentse textielindustrie en steenkool uit de mijnen te kunnen aanvoeren. Meerdere ontwerpen passeerden de revue, waaronder ook een variant die vanuit Pannerden op de Rijn aansloot en van daaruit door de Achterhoek, tussen Almen en Lochem door richting Diepenheim liep.⁸⁰ Pas tijdens de periode van de werkverschaffing, vanaf de jaren 20 van de vorige eeuw, kwam het er ook echt van. Werklozen werden ingezet om het kanaal te graven, en net voor de Tweede Wereldoorlog, in 1938, was het kanaal voltooid. Deels werd het kanaal door het dal van de Berkel gegraven, namelijk ruwweg tussen Groot Boevink onder Groot Dochteren in het westen en Armhoede in het oosten. Daarbuiten werd het kanaal door een breed scala aan landchapstypen gegraven, waarbij vooral de doorgraving van een landgoederenzone tussen De Voorst en Eefde in het oog springt. Nabij de doorsnijding was daar echter al sprake van verdichting van de bebouwing voorafgaand aan de kanaalaanleg.

⁸⁰ <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/document?id=sgd:mpeg21:19171918:0002150&pagina=5>

Om het hoogteverschil te overbruggen werd er bij Eefde een schutsluis met voorsluis aangelegd. Tussen 2004 en 2007 werd het kanaal verbreed. Het kanaal is nog in bedrijf en wordt momenteel verder gemoderniseerd.

Waterstaatkundig is het Twentekanaal eveneens van belang geworden. De Bolksbeek watert via dit kanaal af, en bij grote regenval is dat ook voor de Berkel het geval. Bij grote droogte kan het systeem ook andersom functioneren.

4.4 Nederzettingslocaties

Onder de categorie 'nederzettingslocaties' vinden we in hoofdzaak aan landgoederen gerelateerde grachten, vijvers en molenkolken. Interessant is daarbij vooral de dynamiek die bij de structuur van de grachten waarneembaar is, zoals bijvoorbeeld bij De Ehze. Historische huisplaatsen, die normaliter ook binnen deze categorie vallen, hebben we in overleg met de gemeente voor het grondgebied van de gemeente Lochem niet geïnteriseerd. Een deel ervan, de middeleeuwse, staan wel op de archeologische waarden- en verwachtingskaart.

5 Historische bouwkunst en stedenbouw (kaartbijlagen 1b en 2b)

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt in het kort ingegaan op de geïnventariseerde bouwkunst en stedenbouw in de gemeente Lochem. De inventarisatie is breed en gevarieerd en omvat gebouwen (objecten, complexen en ensembles), stedenbouwkundige ensembles, landgoederen en buitenplaatsen, maar ook historisch straatmeubilair, grenspalen, herinneringsmonumenten, erfbebouwing, etc. In de inventarisatie is in principe de tijdperiode tot circa 1970 onderzocht, tot en met de wederopbouwperiode. Incidenteel zijn jongere objecten in de inventarisatie opgenomen, bijvoorbeeld wanneer de planvorming en het ontwerp van voor 1970 zijn, maar de bouw na 1970 plaats vond.

Alvorens in te zoomen op de specifieke gebouwtypologieën en karakteristieke ensembles wordt in § 5.2 een beknopt overzicht gegeven van de stads- en dorpsontwikkeling van de kernen in de gemeente Lochem, waarbij aandacht is voor markante stedenbouwkundige ensembles.

In § 5.3 belichten we het bouwkundige erfgoed van de gemeente Lochem aan de hand van een aantal voor de gemeente kenmerkende categorieën en typologieën, en wordt ook kort aandacht besteed aan het geïnventariseerde erfgoed uit de naoorlogse periode. Daarna volgt een toelichting op de waardevolle stedenbouwkundige ensembles (§ 5.4).

Aan het einde van dit hoofdstuk, in § 5.5, komt de waardering aan de orde.

5.2 De ontwikkeling van stad en dorpen

In deze paragraaf wordt de ruimtelijke ontwikkeling van de stad Lochem en de diverse dorpskernen in de gemeente Lochem beschreven. Hierbij is gebruik gemaakt van de basisteksten uit de *Monumentengids Lochem* (2012), die voor dit doel zijn bewerkt en aangevuld.⁸¹

5.2.1 Ruimtelijke ontwikkeling van de stad Lochem

Lochem is vermoedelijk vanaf de 9e eeuw ontstaan op een lichte verhoging in het landschap tussen de rivier de Berkel en de stuwwal van de Lochemse Berg. De ligging bij een oversteekplaats in de Berkel en op het kruispunt van belangrijke wegen naar Zutphen, Deventer en Westfalen was militair en economisch gunstig. De flanken van de stuwwal en de hoge zandopduikingen boden volop mogelijkheden voor de akkerbouw. Er vormden zich hier uitgestrekte akkergebieden, de enken. De laaggelegen gronden in het Berkeldal werden als wei- en hooiland gebruikt. Bewijs voor de vroege bewoning van deze gunstige plek zijn archeologische vondsten uit onder meer de Karolingische periode. Opgravingen in de Gudulakerk toonden aan, dat hier al in de 9e eeuw een houten kerkje heeft gestaan.

De oudste kern van Lochem bevond zich waarschijnlijk bij de kerk en zal in het begin hebben bestaan uit een verzameling hoeveachtige gebouwen op grote percelen rond het kerkgebouw. Vermoedelijk was deze kleine kern al vroeg voorzien van een eenvoudige omheining ter bescherming van bewoners, vee en gebouwen. De stadsrechtverlening aan de "villa Lochem" in 1233 door Otto II van Gelre heeft wellicht geleid tot nieuwe initiatieven om de jonge stad te versterken. In een oorkonde uit 1294 wordt

---

⁸¹ Frank, 2012

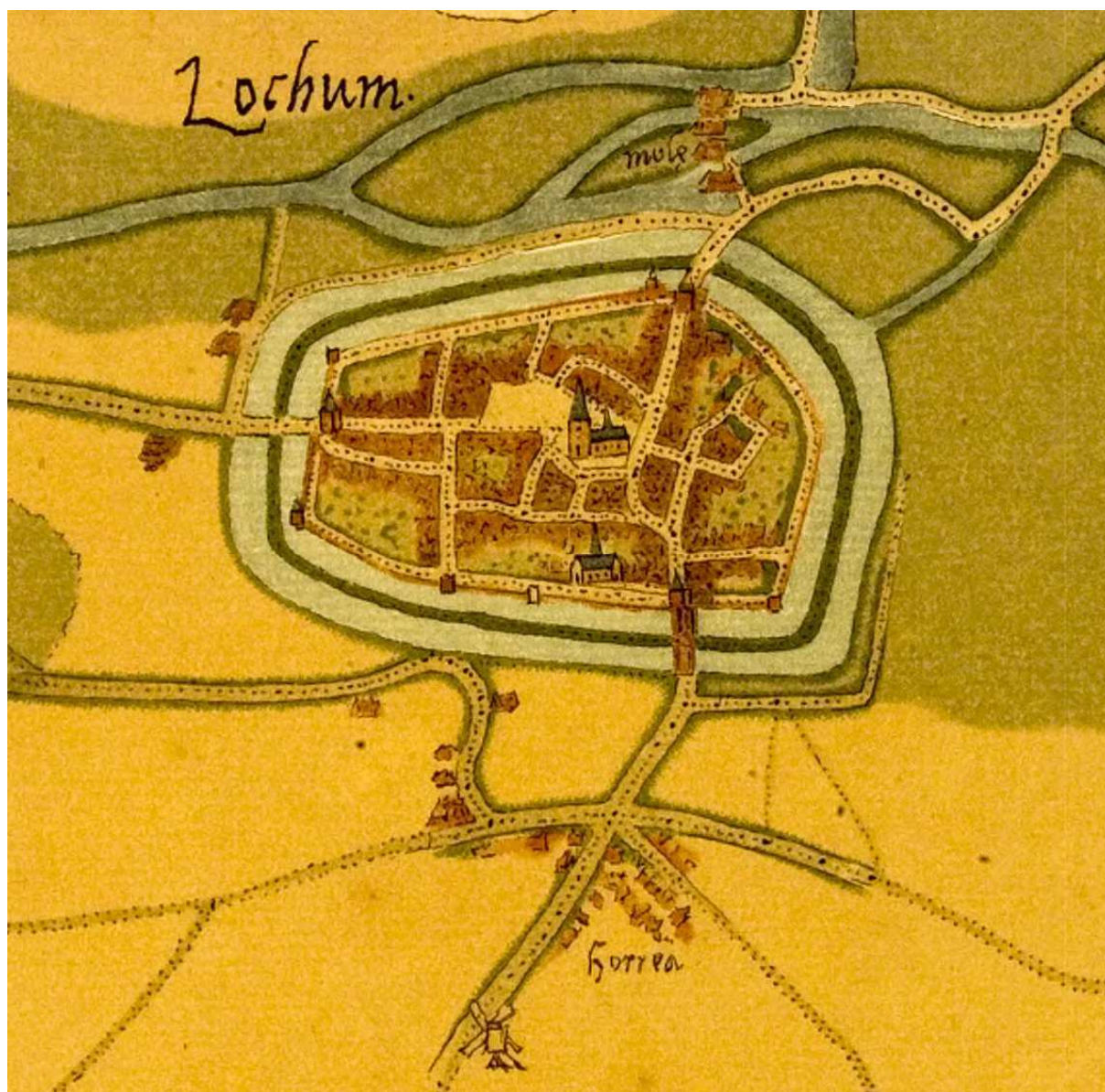

voor het eerst melding gemaakt van een hof van de graven van Zutphen in Lochem, die waarschijnlijk in het gebied ten oosten van de kerk lag.

Van de aanwezigheid van stadspoorten wordt al in 1312 gewag gemaakt, dus ruim vóór het jaar 1330, waarin de stad toestemming kreeg een stenen muur te bouwen. Met de uitvaardiging van een document in 1312 werden aan Lochem marktrechten verleend. Dat zal een belangrijke aanleiding zijn geweest voor de aanleg van een ruim marktplein aan de westzijde van de oudste kern rond de kerk. De groeiende betekenis van de markthandel in de 14e eeuw maakte de Markt tot hét centrum van de handel in Lochem. Het plein werd ook in ruimtelijke zin het centrum van de stad, toen het Walderstraatgebied, ooit waarschijnlijk een voorstadontwikkeling langs de oude uitvalsweg naar Deventer, binnen de nieuwe ommuring werd getrokken. In deze Lochemse "bloeiperiode" werd de eenvoudige romaanse Gudulakerk uitgebouwd tot een kleine maar prestigieuze gotische kruisbasiliek. Bij de ommuring van Lochem werd een belangrijke stap gezet in de stedenbouwkundige ontwikkeling van de stad: de grenzen van de stedelijke nederzetting werden definitief afgebakend, er kwam een strikte scheidslijn tussen "binnen" en "buiten" de stad. Van de middeleeuwse verdedigingswerken resteren nu nog delen van de binnengracht en de wal langs de west-, zuid en oostzijde van de stadskern. Ook in de kern is het karakter van de oude vesting herkenbaar, ondanks de grote stadsbrand van 1615, oorlogsgeweld, sloop en stadsvernieuwing. Het compacte stadscentrum heeft een nog middeleeuws stratenplan met bochtige straten, smalle stegen, het centrale marktplein en de dicht opeenstaande huizen rond de middeleeuwse Gudulakerk. Die huizen staan op relatief smalle, diepe kavels, die waarschijnlijk ook van middeleeuwse oorsprong zijn. Op verschillende plekken in de stad herinneren smalle gangen tussen de panden aan de tijd, dat de meeste huizen in hout of vakwerk waren gebouwd. Ze deden dienst als brandgang en druipgang of osendrop. Markant in de bochtige straten zijn de trapsgewijs verspringende gevels, waarmee de kromming van de straat werd gevolgd. Ook dit verschijnsel is terug te voeren op de oorspronkelijke houten vakwerkhuisen, die vanwege hun constructie gebaat waren bij een zo veel mogelijk rechthoekig grondvlak en smalle gangen aan weerszijden.

Buiten de veste, bij de Molenpoort, lag in de middeleeuwen de watermolen op de Berkel, die in 1294 voor het eerst wordt genoemd. Ten zuiden van de stad was er in de 16e eeuw al een bebouwingscluster bij het kruispunt van wegen richting Zutphen, Zwiep, Barchem en de Lochemse Enk. Later kwam er meer bebouwing langs het eerste stuk van de weg naar Zutphen, dat uiteindelijk de naam van "Nieuwstad" kreeg (figuur 41).

In de vroege 19e eeuw was in deze situatie nog maar weinig verandering gekomen. Rond 1830 was de binnenstad, waarin zelfs nog stadsboeren woonden, omgeven door bleekvelden en tuinderijen, de spaarzame bebouwing "buiten de wallen" beperkte zich tot de Nieuwstad en er was een aarzelend begin van lintbebouwing te zien aan de weg naar Laren. De enken ten zuiden en westen van de stad waren nog geheel agrarisch in gebruik. Ten noorden van Lochem lagen aan de Berkel enkele kleine buitenplaatsen.

Figuur 41. Lochem rond 1560, door Jacob van Deventer (copie 1916, Gelders Archief 1551-1781). Ten zuiden van de stad, bij de horrea (spiekers), lag toen al rond een splitsingspunt van wegen de Nieuwstad.

Vanaf de jaren veertig van de 19e eeuw kwam rond de kruising van Nieuwstad, Zutphenseweg en Barchemseweg met de bouw van Huize Java (1841) en enkele grote villa's (vanaf 1854) de "Indische Buurt" tot ontwikkeling. In het kielzog daarvan verrezen kort daarna nog enkele voorname huizen aan de Nieuwstad. Eind jaren zeventig van de 19e eeuw waren op verschillende plaatsen rond Lochem bouwactiviteiten: langs de noordrand van de kern ontwikkelde zich een industriegebied en er ontstond een steeds dichtere lintbebouwing langs de oude uitvalswegen. Noordoostelijk van de binnenstad werden aan de Berkel, aan de nieuwe Stationsweg, verscheidene imposante villa's en geschakelde herenhuizen gebouwd. De villabuurt kreeg een parkachtige uitstraling door de grote tuinen met slingerpaden en vijverpartijen. Van de oude opzet zijn enkele vrijstaande villa's en de rij van zes geschakelde herenhuizen (Bellavista) behouden gebleven. Inmiddels kwam Lochem in beeld als aangename vestigingsplaats voor welgestelden van elders, aangelokt door de mooie omgeving, de goede bereikbaarheid per spoor (sinds 1865) en de aanwezigheid van allerlei moderne voorzieningen, zoals een gasfabriek (1862), een post- en telegraafkantoor (1878), verschillende sociëteiten en bovenal door het heersende liberale klimaat. Het vreemdelingenverkeer zorgde voor nieuw elan en landelijke

bekendheid. Oude horecagelegenheden bloeiden op en vele nieuwe werden er opgericht. Rond 1880 werden plannen gemaakt voor de aanleg van een stoomtramverbinding van Deventer, via Lochem naar Borculo. In dezelfde periode zag de zogenaamde "Vennootschap" (vanaf 1886 "de Lochemsche Bouwvereniging") het levenslicht, opgericht door de leerfabrikanten Gebroeders Naeff, de effectenhandelaar en rentenier W.O. Kerkhoven en de aannemersfirma Gebr. L. en A.J. Reerink en Zoon. Zij kochten vanaf circa 1880 kavels grond op langs het te verwachten tracé van de stoomtramweg tussen de huidige Graaf Ottoweg en de Zwiepseweg, bestemd voor de bouw van villa's, waarvan de eerste in 1880 verrezen. In het plan werd ook een groot hotel opgenomen, Stad Lochem, bestemd voor het groeiende vreemdelingenverkeer. Rond 1910 waren de meeste percelen langs de Nieuweweg bebouwd en werd het plan opgevat om de voorname wijk te vergroten met het villapark Berkeloord, dat naar plannen van tuinarchitect Voorhoeve ten oosten van de Nieuweweg werd aangelegd. In het kielzog van de villawijken ontwikkelden zich ook kleine woonbuurtjes voor de lagere standen, zoals de Emmastraat en omgeving en op de Zuiderenk. De Kastanjelaan diende vanaf midden jaren tachtig als een belangrijke verbinding van het centrum naar het villagebied. Via een nieuwe brug over de stadsgracht werd de laan aangesloten op de Tuinstraat, eveneens een nieuwe ontwikkeling in het centrum. Aan de zuidwestzijde werd de binnenstad beter ontsloten door de bouw van een brug en de aanleg van een nieuwe uitvalsweg (Burgemeester Leenstraat) ter hoogte van de Blauwe Torenstraat. Vanaf circa 1900 zijn aan weerszijden van de Barchemseweg nieuwe straten aangelegd, bestemd voor de bouw van merendeels vrijstaande middenstandswoningen.

De Lochemse Bouwvereniging bouwde in het begin van de 20e eeuw enkele kleine woningbouwcomplexen voor de groeiende arbeidersbevolking, zoals op de Zuiderenk, aan de Gerrit Naefflaan en de Albert Hahnweg. Direct ten westen van het centrum werd in 1921 het Tuindorp aangelegd, een ontwerp in de trant van de Amsterdamse school naar ontwerp van architect G. J. Postel.

In 1932 werd in het kader van het Rijkswegenplan een deel van de stadsgracht gedempt en vervangen door een autoweg. Een belangrijke infrastructurele verandering was de komst van het Twentekanaal in de jaren dertig. Langs het kanaal en bij de haven werd een industriegebied aangelegd, dat na de Tweede Wereldoorlog tot bloei kwam.

Na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog breidde Lochem zich snel uit, deels via een in 1953 vastgesteld uitbreidingsplan. Het Prinsessenbuurtje was de eerste nieuwe woonwijk die na de oorlog door de Lochemse Bouwvereniging werd voltooid. Uiteindelijk werd de oude Lochemse enk voor een groot deel bebouwd met een uitgestrekte wijk, de "Nieuwbouw". De 500e woning werd in 1963 opgeleverd en nog geen drie jaar later zijn er nog eens tweehonderd woningen bijgebouwd. Er was gekozen voor een eenvoudig stratenplan, met korte parallel gelegen straten, gelegen tussen de ingepaste oudere enkwegen als de Albert Hahnweg en de Kijksteeg (nu Rembrandtlaan). De bebouwing bestaat uit blokken geschakelde eengezinswoningen in een half open verkaveling. Pas in de loop van de jaren zestig werd er meer groen in de aanleg geïntegreerd, in de vorm van plantsoenen en grasvelden. Ook aan de zuidoostkant van Lochem zijn nieuwe wijken aangelegd. In eerste instantie werd hier ingebreed tussen de bestaande bebouwing, veelal in de vorm van kleine woningwetwoningen gebouwd (Dr. Ten Bokkel Huininkweg, Kastanjedwarsstraat, Rozenweg). In de jaren vijftig en zestig verrezen enkele buurten met middenstandswoningen en kleine villa's (omgeving Van Lutternveldplein, Paasberg).

In de laatste decennia van de 20e eeuw volgden diverse uitbreidingen van Lochem, vooral in westelijke en zuidwestelijke richting (o.a. Molengronden), langs de Berkel (plan Naeff en Stiggoor) en in zuidelijke

richting (Tusseler). Langs het Twentekanaal zijn gefaseerd steeds nieuwe bedrijventerreinen gerealiseerd, vooral in westelijke richting.

5.2.2 Ruimtelijke ontwikkeling van Almen

De eerste vermelding van Almen is te vinden op een lijst van goederen van Hendrik, Graaf van Dale(n) uit 1188. Het betreft de twee hoven (curia) Mokerden en Almen (waarschijnlijk de latere goederen Termeulen en de Havegoederen) en Nova Domus (het goed Nijenhuis). In een document uit 1272 is voor het eerst sprake van de parochie Almen. Hieruit blijkt de aanwezigheid van een kerk. De tegenwoordige deels 14e-eeuwse dorpskerk heeft dus een veel oudere oorsprong.

Tot ver in de 19e eeuw is van een echte kernvorming bij Almen geen sprake. De nederzetting bestond uit een verzameling verspreid gelegen grote erven op oeverwallen ten noorden van de Berkel. Er waren twee concentraties van erven. De ene lag op de noordflank van de enk, de omgeving van het goed Nijenhuis, bij de vroegere pastorie (wheme). De andere bevond zich oostelijk van de kerk aan de Berkel, in de omgeving van de molen, waar ook de hessenweg naar Deventer langs liep. Hier lagen ook de goederen Klein en Groot Have. Groot Have is waarschijnlijk de middeleeuwse Hof te Almen, die ook in het stuk uit 1188 wordt genoemd. De kerk stond op de grens van de gronden van Termeulen en de Havegoederen en was vanaf beide via lanen bereikbaar. Opmerkelijk is de kaarsrechte weg, de huidige Dorpsstraat, die in oostelijke richting voerde naar de belangrijke erven Groot en Kleine Have. Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw ontstond lintbebouwing langs de Dorpsstraat en groeide rond de kerk een kleine kern. Hier bevinden zich de belangrijkste historische panden in het dorp, waaronder enkele voorname herenhuizen aan de Dorpsstraat, de oude herberg De Hoofdige Boer, de dorpschool en het uit de jaren dertig van de 20e eeuw daterende dorpshuis. Na de bouw van de zuivelfabriek in 1894 vestigden zich nog enkele bedrijven langs de Dorpsstraat. Vooral na de Tweede Wereldoorlog groeide Almen in noordwestelijke richting. Langs de parallel aan het Twentekanaal lopende Scheggertdijk vestigde zich enige industrie.

5.2.3 Ruimtelijke ontwikkeling van Barchem

De huidige dorpskern van Barchem is pas in de tweede helft van de 19e eeuw ontstaan aan de in 1859 verharde doorgaande weg van Lochem naar Ruurlo. De stichting, in 1860, van een nieuwe hervormde kerk bij de kruising met de wegen naar Zwiep en Borculo, was een belangrijke impuls voor de vorming van een kleine kern met lintbebouwing langs vooral de Lochemseweg. Het oorspronkelijke Barchem lag westelijker en bestond in de middeleeuwen uit een krans van boerenerven aan de Barchemse Enk, op de westflank van de stuwwal. De grote enk werd langs de randen uitgebreid met kleinere kampen. Dat is tegenwoordig nog goed herkenbaar. Ook veel van de oude erven zijn nog aanwezig. De Barchemse kapel is er niet meer. Deze vermoedelijk vanuit de parochie Lochem gestichte kapel stond nabij het nog bestaande erf van boerderij Top aan de Enkweg.

Het "nieuwe" Barchem kreeg een halte aan de rond 1885 aangelegde tramlijn van Lochem naar Borculo. De aantrekkelijke bosrijke omgeving werd daardoor ook voor het vreemdelingenverkeer goed bereikbaar. In en bij het dorp vestigden zich uitspanningen en hotels en in de late jaren dertig van de 20e eeuw werden plannen gemaakt voor de aanleg van een klein villapark langs de zuidoostelijke dorpsrand. In de naoorlogse jaren werden kleine woonbuurtjes gerealiseerd aan weerszijden van de Lochemseweg.

5.2.4 Ruimtelijke ontwikkeling van Eefde

De dorpsvorming van Eefde kwam pas aan het einde van de 19e eeuw op gang. Voor die tijd bestonden Eefde en de gelijknamige marke vooral uit een aantal verspreid gelegen boerderijen langs de zuid- en de oostrand van de Eefdese Enk, die grotendeels gemeenschappelijk bezit van de marke was. Ten oosten van de enk, aan de huidige Harfsensesteeg en de Schurinklaan bevond zich een concentratie van erven. Veel westelijker, tegen de IJssel aan, lag de marke Rijsselt, eveneens met een boerderijenzwerm.

Zuidelijk van de enk lag de Eefsche Beek, die de grens vormde met de marke Angeren, ten zuiden van de beek. Gekerkt werd er in het nabij gelegen Warnsveld. De hervormden in Eefde kregen in het begin van de 20e eeuw een eigen kapel en vanaf 1944 vormden ze een zelfstandige gemeente. In 1949 werd een nieuw kerkgebouw aan de Zutphenseweg in gebruik genomen. De gereformeerde gemeente had in Eefde sinds 1933 een eigen godshuis, de Witte Kerk.

Vooraf ten zuiden van de Eefdese Enk ontstonden vanaf de late middeleeuwen enkele landgoederen en buitenplaatsen, die met hun lanenstructuren en uitgestrekte tuinen de inrichting van het gebied domineerden. De rijksweg naar Deventer werd in 1830 een feit en zo werd Eefde voor het eerst doorsneden door een nieuwe structuur. De spoorlijnen van Zutphen naar Deventer en Lochem uit het derde kwart van de 19e eeuw en het Twentekanaal in de jaren dertig van de 20e eeuw hebben het gebied verder in stukken geknipt. Vanaf het einde van de 19e eeuw werden vele villa's gebouwd langs de weg naar Zutphen (nu de Rustoordlaan). Hier ontstond een nieuw zwaartepunt in de dorpsontwikkeling, mede door de aanwezigheid van het bestuurlijke centrum van de gemeente Gorssel, dat zich sinds 1862 in Eefde bevond. In de eerste helft van de 20e eeuw breidde het dorp zich langzaam uit in noordelijke richting, waarbij de oude landgoedlanen de structuur bleven bepalen. Langs de weg van Zutphen naar Gorssel ontwikkelde zich lintbebouwing, met een mix van bedrijfs- en winkelpanden, de zuivelfabriek (circa 1895), arbeiderswoningen, kleine boerderijen en veel villa's en landhuisjes. De Eefsche Beek was nog lang een duidelijke scheiding tussen het zuidelijke dorpsgebied met zijn vele villa's en het landelijker noordelijke gebied. Daar vormde zich pas na de Tweede Wereldoorlog een tweede dorpscentrum, toen op de kruising Zutphensestraatweg / Schurinklaan een nieuwe kerk werd gebouwd (1954) en er kleine woonbuurten werden gerealiseerd op de Eefdese Enk. Nog altijd zijn beide kernen van elkaar gescheiden door het groengebied van het oude landgoed Het Haveke en het Spijk. Een derde bebouwingsconcentratie ontstond in de jaren dertig van de 20e eeuw in de buurt van de in die periode aangelegde Eefdese Sluis in het Twentekanaal en de in 1939 geopende Detmerskazerne.

5.2.5 Ruimtelijke ontwikkeling van Epse

Het gebied rond Epse kent een lange bewoningsgeschiedenis. De plaatsnaam wordt voor het eerst vermeld in een oorkonde uit 1195. De huidige nederzettingsstructuur gaat terug op een situatie in de (late) middeleeuwen. Op de dekzandhoogten en rivierduinen, van oudsher de hoogste plekken in het door het water van de IJssel en de beken bepaalde landschap, werden akkers aangelegd. Deze sloten zich in het zuidelijke deel van Epse aaneensloten tot de uitgestrekte Epser Enk. Langs de noordrand hiervan bevonden zich kleinschalige kampontginningen. Aan de randen van de akkergebieden lagen de boerderijen. Veel van deze middeleeuwse erven zijn tegenwoordig nog steeds herkenbaar in het landschap. Eigenaren en pachters van de gronden vormden samen de marke Epse en Dommer, die tot ver in de 19e eeuw het beheer voerde over de gemeenschappelijke gronden. De brink was de centrale verzamelplaats van het vee in de marke. In Epse lag die ten oosten van de Pessink, noordelijk van de Dortherweg. Vanaf de brink liepen er wegen (driften) naar de heidevelden in oostelijke richting, en in

noordwestelijke richting naar het laag gelegen weidengebied in de Epser Weerden. In middeleeuwen beschikten de bewoners over een kapel, gewijd aan Sint Antonius, maar het is niet duidelijk of deze veel gebruikt werd, want van oudsher kerkten de boeren van Epse namelijk in de Deventer Bergkerk. De kleine Antoniuskapel stond op een terrein aan de Molendijk, vlak bij de Dortherbeek, nabij het vermaarde klooster Ter Hunnepe, dat ook de beheerder van de kapel was.

Epse lag aan verschillende oude wegen van interlokaal belang, zoals de landweg van Zutphen naar Deventer, de weg naar Lochem en de hessenweg, die via de Kletterstraat richting de IJssel liep en zuidelijk van Deventer de rivier over stak. In de 19e eeuw werd de weg van Zutphen naar Deventer de belangrijkste route. Epse bleef echter heel lang een nederzetting zonder kern, met verspreid liggende boerderijen en spaarzame lintbebouwing langs de doorgaande wegen. De lintbebouwing langs de weg naar Lochem verdichtte in de loop van de 20e eeuw met de bouw van steeds meer particuliere woonhuizen, een school (1883) en de Hervormde kerk (1930). Het fraaie bosgebied ten zuidoosten van Epse kwam vanaf circa 1910 in de belangstelling te staan voor de bouw van zomerhuizen. In de jaren dertig besloot de "N.V. tot exploitatie van het Epserbos" over te gaan tot de aanleg van een villapark in het Epserbos, onderdeel van het eeuwenoude landgoed Het Hassink, dat in 1919 in handen was gekomen van Baron Th.E.J. Van der Feltz, zelf verbonden aan de N.V. In 1936 werd voor het gebied een uitbreidingsplan gemaakt door architect G.J. Postel, in opdracht van de gemeente Gorssel (figuur 42). Rond 1938-1939 zijn er al enkele villa's gebouwd, vooral op de grote percelen langs de Lochemseweg, maar het hoogtepunt van de bouwactiviteiten lag na de Tweede Wereldoorlog. Huis Het Hassink, dat in 1943 werd gevorderd door de bezetters, werd in 1945 verwoest.

Figuur 42. Uitbreidingsplan Epserbos, gemeente Gorssel, 1936, door architect G.J. Postel (Gelders Archief 0039-12679).

5.2.6 Ruimtelijke ontwikkeling van Exel

De oorsprong van het bescheiden "dorp" Exel vertoont veel overeenkomsten met de geschiedenis van Harfsen: ook hier was de stichting van een school op ruime afstand van de oorspronkelijke buurtschap de kiem voor de ontwikkeling van een nieuwe kleine kern. Het oude Exel ligt ten zuidwesten van het

tegenwoordige dorp en bestaat uit een aantal oude boerenerven rond de Exelse enk. Vermoedelijk is de enk ontstaan uit een aantal aan elkaar gegroeide individuele huiskampen. Het noordoostelijk gelegen "Exelse veld" was tot ver in de 19e eeuw een nauwelijks in cultuur gebracht gebied. Het behoorde tussen 1616 en 1852 tot de marke Exel. In 1879 werd in het Exelse Veld, bij de kruising van de Oude Lochemseweg en de Exelseweg, een openbare lagere school gesticht. Pas na 1925 groeide rond de kruising een bescheiden buurtschap. Hier werd ook een landbouwcoöperatiegebouw met maalderij gebouwd (figuur 43). Na de Tweede Wereldoorlog maakte de lintbebouwing langs de Oude Lochemseweg en de Exelseweg nog een bescheiden groei door. De oude enk met de boerderijenkrans nabij de Rengersweg is goed herkenbaar gebleven. Dit deel van Exel staat ook bekend als Exel-Tol, naar de oude tolplaats, die zich aan de weg van Lochem naar Laren bevond ter hoogte van de Ampsenseweg.

Figuur 43. Het coöperatiegebouw met silo in Exel, agrarisch-industrieel erfgoed uit 1949 (foto: CeesJan Frank).

5.2.7 Ruimtelijke ontwikkeling van Gorssel en Eesterhoek

Het huidige dorp Gorssel is ontstaan uit de marken Eschede en Gorssel, en in het bijzonder uit de buurtschap die zich in de middeleeuwen had gevormd rond de kleine kerk, die was opgericht in het oostelijke deel van de marke Gorssel, bij de grens met de zuidelijker gelegen mark Eschede. Het dorp lag aan de oostflank van een uitgestrekt akkergebied, een oude dekzandrug, die door jarenlange bewerking en bemesting tot een vruchtbaar aaneengesloten gebied was omgevormd (Gorsselse enk). Dit gebied (Eesterhoek) kan worden beschouwd als de oudste bewoningskern, vanwaaruit het latere kerkdorp Gorssel is gesticht. Nog steeds vinden we in de Eesterhoek een flinke concentratie aan oude boerderijen. Namen als "Eesterbrink" en "De Oude Pastorie" herinneren aan de vroegere betekenis van

de buurtschap. Oostelijk van het dorp lag de Gorsse heide, die over verschillende marken was verdeeld. Het heidegebied was van groot belang in het landbouwsysteem als weidegebied voor de schapen. De laag gelegen Ravenswaarden werden gebruikt als hooi- en weidelanden.

De kleine kern van het kerkdorp Gorssel lag langs de oude weg van Zutphen en Deventer. Die werd de hoofdas in de verdere, heel geleidelijke ontwikkeling van het dorp. Nog in de eerste helft van de 19e eeuw bestond het dorpje slechts uit de kerk, een handvol boerderijen en huizen langs de "straatweg naar Deventer" en de oude herberg De Roskam. In de Eesterhoek stonden beduidend meer boerderijen en huizen. Later verdichtte de lintbebouwing zich. Rond de vorige eeuwwisseling kwam de bosrijke omgeving van Gorssel en het nabij gelegen Joppe in de belangstelling van welgestelden van elders, die er hun zomer- en later permanente huizen lieten bouwen. De aansluiting, in 1865, op de spoorlijn tussen Arnhem en Leeuwarden betekende een belangrijke ontsluiting van dit gebied. Het station bevond zich op flinke afstand van het dorp, nabij het landgoed Joppe. In de buurt van het station verrezen rond 1900-1910 diverse villa's, zoals Boschhoeve en Mon Désir. Daarmee begon de ontwikkeling van een bosrijk villapark, waarbij bestaande landwegen en bospaden dienden voor de ontsluiting.

Een grote impuls voor de dorpsontwikkeling van Gorssel was in 1914 de verplaatsing van het raadhuis van de gemeente Gorssel van Eefde naar de Hoofdstraat in Gorssel zelf. De Joppelaan was vanaf de vroege 20e eeuw een geliefde bouwlocatie, evenals de weg naar Eefde en Zutphen. Hier werden grote kavels uitgegeven voor woonhuisbouw. Vooral in de jaren twintig en dertig verrezen hier vele grote en kleine landhuizen. In 1926 kreeg Gorssel een halteplaats in de stoomtramdienst Emmerich-Zutphen-Deventer. Van begin af was er veel concurrentie van het opkomende personenvervoer per autobus. De lijn werd in 1945 opgeheven, zeven jaar na de sluiting van treinstation Gorssel.

Tot na de Tweede Wereldoorlog werd in Gorssel vooral gebouwd langs het bestaande netwerk van hoofdwegen, oude akkerpaden en weggetjes over de Gorsse Heide. In de jaren vijftig en zestig is het netwerk verdicht en verrezen ogenschijnlijk ongestructureerd nieuwe buurtjes met arbeiders- en middenstandswoningen en enkele scholen. In het noordelijke deel van het dorp tonen deze buurtjes de karakteristieken van de vroegnaoorlogse stedenbouw in de halfopen verkavelingswijze en de inpassing van groenstructuren.

In het bosgebied ten zuiden van de Joppelaan werd een klein villapark aangelegd. In zuidelijke richting haakte de lintbebouwing langs de Zutphensestraatweg uiteindelijk aan die van Eefde, waardoor hier één doorgaande bebouwingsstructuur is ontstaan. Ook nu nog laat het dorpsbeeld van Gorssel een opvallende historische gelaagdheid zien, een bijzondere mengeling van herinneringen aan de agrarische voorgeschiedenis (boerderijen, weiljes en akkerland), de landgoedgeschiedenis van 't Joppe, de vele voorbeelden van landhuis- en villabouw langs de doorgaande wegen en in de bossen rondom en de ontwikkelingen van na de Tweede Wereldoorlog.

5.2.8 Ruimtelijke ontwikkeling van Harfsen

Het huidige straatdorp Harfsen dankt zijn oorsprong aan de stichting van een school in 1883 in de zogenaamde Veldhoek, op een centraal punt in de marke Harfsen: de kruising Reeveerweg, Bielderweg, Lochemseweg. De school was bestemd voor de jeugd uit de Dortherhoek en het zuidelijk gelegen "Oud Harfsen", de agrarische nederzetting, die al in 14e-eeuwse stukken wordt genoemd. Harfsen bestond uit een verzameling verspreid gelegen boerenerven langs vooral de zuid- en oostzijde van de Grote en de Kleine Harfsense Enk. De meeste boerderijen stonden langs de Harfsense Steeg (een deel van de oude hessenweg naar Deventer), in de buurt van het kruispunt met de Kapelweg. In deze omgeving stond tot 1860 de Harfsense Kapel, die vermoedelijk is gesticht in de vroege 16e eeuw, mogelijk vanuit

Almen, waarmee Harfsen oorspronkelijk een kerspel vormde. Aan de oude hoofdweg stond ook de bekende boerderij / herberg Het Hoentjen.

Omstreeks 1900 werd de Lochemseweg ten noorden van het oude Harfsen een steeds belangrijker verbinding in het regionale verkeer. In 1885 was er vlakbij de school in de nog schaars gebouwde Veldhoek een tramhalte gekomen in de nieuwe stoomtramlijn tussen Deventer en Borculo. De "Halte der G.S.M. Harfser School" bij het café van H.J. Nijenhuis heeft nog lang voortgeleefd in het zalencentrum Buitenlust. Pas vanaf de jaren dertig van de vorige eeuw groeide de kleine buurtschap bij de school uit tot een echt dorp. In het begin gebeurde dat vooral in de vorm van lintbebouwing langs de Lochemseweg, de Reeveerweg en de Bielderweg. Er vestigden zich in Harfsen enkele winkels en bedrijfjes en kort na de Tweede Wereldoorlog werd een hervormde kerk gesticht, Ons Gebouw. Oud Harfsen is tijdens de oorlogshandelingen in 1945 zwaar getroffen. Veel boerderijen moesten na de oorlog weer worden opgebouwd.

5.2.9 Ruimtelijke ontwikkeling van Joppe

De aansluiting, in 1865, op de spoorlijn tussen Arnhem en Leeuwarden betekende een belangrijke ontsluiting van het gebied rond Gorssel. Het station bevond zich op flinke afstand van het dorp, nabij het landgoed Joppe. In 1866-1867 werd vlakbij het station op initiatief van de bewoners van het landgoed een rooms-katholieke kerk met pastorie gebouwd, het begin van het bescheiden straatdorp 't Joppe. Bij kerk, pastorie en kerkhof vormde zich aan de kruising Joppelaan-Eikenboomlaan een kleine kern, met school en enkele woningen. Hier vinden we ook de ingang van het landgoed 't Joppe. In het bosgebied ten noorden van de Joppelaan werden, in aansluiting op de ontwikkelingen rond Gorssel, vanaf de vroege 20e eeuw enkele villa's en landhuizen gebouwd (Eikenboomlaan, Middenbospad, Lochemseweg).

5.2.10 Ruimtelijke ontwikkeling van Kring van Dorth

De nederzettingsgeschiedenis van de buurtschap Kring van Dorth is verbonden met de oude marken Dorth en Schoolt en de Hoge Heerlijkheid Dorth. Het gebied van de marke Dorth, waarvan de heer van Dorth erfmarkenrichter was, strekte zich ook uit op Overijssels gebied, rond Oxe en Zuidloo. Het kasteel lag aan Gelderse zijde. De hogere gronden aan weerszijden van de Dorther- of Molenbeek speelden een belangrijke rol, want hier vestigden zich in de middeleeuwen de boeren, vooral ten noorden van de beek. De groepen oude erven zijn er nog steeds bij de oude aaneengesloten akkergebieden van Oxe en Zuid Dortherhoek, net buiten de provinciegrens. Ook in het gebied in de omgeving van het kasteel bevinden zich enkele oude erven. Aan de rechtlijnige structuren is te zien, dat hier pas vrij laat grote ontginningen plaats vonden. In het oosten, bij de overgang van de Schipbeek, lag de schippersherberg De Wippert, die al in laatmiddeleeuwse stukken wordt genoemd.

Een echte dorpskern heeft zich in de Kring van Dorth nooit ontwikkeld. Alleen bij de aansluiting van de Kasteelweg en de Bathmenseweg kwam in de 19e eeuw een bescheiden bebouwingsconcentratie. In 1833 werd op de kruising van de Bathmenseweg en de Oude Larenseweg een school gebouwd. Deze school is in 1883 gesloten, toen nieuwe scholen in Epse en Harfsen werden geopend.

5.2.11 Ruimtelijke ontwikkeling van Laren

In 1294-1295 werd de buurtschap Laren of Lare voor het eerst schriftelijk vermeld. In de late middeleeuwen bestond de buurtschap uit een verscheidene boerenerven verspreid langs de randen van de Wester- en de Oosterenk en geconcentreerd in een kleine kom bij het kruispunt van de huidige Deventerweg, de Holterweg en de Dorpstraat. De enken, waarop de akkers van de Larense boeren lagen, werden van elkaar gescheiden door het smalle dal van de Verwoldse Molenbeek.

In het kleine esdorp is vanuit de Lochemse parochiekerk een kapel gesticht, gewijd aan de heilige gebroeders Ewald. De middeleeuwse kapel stond ten noorden van de huidige, in 1835 gebouwde kerk. De “dorpskern” bevond zich toen als een spin in een web van over de enken uitwaaiende wegen, waaronder de doorgaande wegen naar Deventer, Lochem, Zutphen en Duitsland. In de loop van de 19e en de 20e eeuw ontwikkelde Laren zich steeds meer als een straatdorp met lintbebouwing langs de uitvalswegen. Na de verplaatsing van de kerk en de opwaardering van de Enksteeg (de weg van Lochem naar Laren) tot *grintweg* na 1835 ontstond een tweede knooppunt in de dorpsstructuur. Na 1900 werd de kernfunctie van Laren belangrijker door de vestiging van een melkfabriek aan de Holterweg en de landbouwcoöperatie aan de weg naar Lochem. Na 1950 zijn delen van de rond het dorp liggende enken en kampen met kleine woonbuurtjes bebouwd, onder meer met kleine groepen woningwetwoningen, maar ook met vrijstaande en geschakelde middenstandswoningen. Enkele van de zeer oude boerenerven in en om Laren zijn in het huidige patroon nog herkenbaar. De boerderijen zijn veelal sterk gemoderniseerd.

5.2.12 Ruimtelijke ontwikkeling van Zwiep

“Swipe” werd al in 1059 in schriftelijke bronnen genoemd en ligt zuidoostelijk van Lochem, tussen de Lochemse Berg en de Berkel. In feite bestaat Zwiep van oudsher uit twee verschillende gebieden: het westelijke deel van Zwiep bestaat uit een reeks oude boerderijen aan de voet van de Lochemse Berg.

Figuur 44. De Zwiepse Molen in Zwiep is een baken in het landschap (foto: CeesJan Frank).

Op de flank van de berg vormden de onregelmatige huiskampen samen de Zwiepse Enk. Op enige afstand bevindt zich de beek de Heksen Laak. Oostelijk van deze beek bevindt zich het andere deel van Zwiep. Dat wordt gekenmerkt door verspreid liggende boerderijen op zandopduikingen in het

relatief laag gelegen gebied, dat zich uitstrekt tot aan de Berkel. De losse hoevenzwerm bestond aan het einde van de middeleeuwen uit slechts vijf erven, later zijn daar enkele nieuwe bijgekomen. De laag gelegen gebieden werden gebruikt als hooi- en weideland, de hogere zandopduikingen en de flanken van de stuwwal dienden als akkerland. Met de komst van een tolhuis in 1858, de verplaatsing van de Zwiepse molen naar de huidige locatie in 1880 en de bouw van de stoomzuivelfabriek "De Cloese" in 1904 ontstond langs een deel van de Zwiepseweg een begin van lintbebouwing en daarmee de kleine "kom" van Zwiep (figuur 44).

5.3 Historische bouwkunst

De cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Lochem presenteert een groot aantal gebouwde objecten en complexen. De variatie in functie, leeftijd en verschijningsvorm is zeer groot. In deze paragraaf wordt een aantal relevante categorieën kort uitgelicht. Op verschillende andere plaatsen in dit rapport wordt aandacht besteed aan de inventarisatie van de historische bouwkunst in relatie tot een aantal van de speciale onderzoeksthema's landgoederen en buitenplaatsen (§ 6.3), recreatie en toerisme (§ 6.5), gezondheidszorg (§ 6.6) en industrie, ambacht en transport (§ 6.7).

5.3.1 *Agrarische bouwkunst: hallenhuisboerderijen*

Vrijwel alle historische boerderijen in de gemeente Lochem vertonen opvallende overeenkomsten in hun hoofdvorm, opzet en constructie (figuur 45). Het is het traditionele hallenhuis dat hier al eeuwen het heersende type is. De hallenhuisboerderij is dan ook karakteristiek voor grote delen van oostelijk Nederland en noordwestelijk Duitsland, met in iedere streek weer eigen variaties.

Het hallenhuis staat als type dicht bij de oervorm van de boerderij in grote delen van noordwestelijk Europa. De oudste boerderijen waren geheel van hout en hadden meestal een min of meer rechthoekige of taps toelopende langgerekte plattegrond. Twee rijen houten palen verdeelden de ruimte in drie parallelle beuken, waarvan de middelste meestal het breedste was. Deze palen (de stijlen) vormden ook de ondersteuning van de houtconstructie van het grote, met riet of stro gedekte dak. Balkverbindingen in lengte- en dwarsrichting zorgden voor de versteviging van de constructie. De zijgevels waren vaak laag en voorzien van lemen of houten wanden. Het woongedeelte was aanvankelijk nog niet door een dwarsmuur gescheiden van het stalgedeelte. Dit type wordt ook wel "los hoes" genoemd. Gaandeweg ontstond uit dit bouwtype de traditionele hallenhuisboerderij, in allerlei plaatselijke varianten en uitvoeringen. Het bouwtype kon zeer flexibel worden toegepast. Het was geschikt voor de kleinste landarbeiderswoningen, maar ook voor de grote herenboerderijen.

Karakteristiek voor de hallenhuisboerderij zoals we die nu nog aantreffen is de eenvoudige hoofdvorm met rechthoekige plattegrond, de lage zijgevels en het hoog opgaande steile zadeldak, dat in de meer open landschappen van wolfeinden werd voorzien (korte dakschilden boven voor- en achtergevel) (figuur 46). Hierdoor waren ze meer gestroomlijnd en minder kwetsbaar voor de harde wind. In de meer bosrijke streken en gebieden waar de traditie van een zeer intensieve erfbeplanting met windsingels bleef bestaan, bleven de hoge (houten) windgevoelige topgevels in zwang, zoals ook in het besloten coulisselandschap van Twente en de omgeving van Winterswijk. Het grote boerderijdak is gedekt met riet of pannen of combinaties daarvan. De sobere bakstenen gevels bezitten heel soms nog restanten van oudere vakwerkconstructies.

Figuur 45. Boerderijcomplex aan de Broekstraat in Lochem, een voorbeeld van een hallenhuisboerderij zoals hiervoor beschreven (foto: CeesJan Frank).

In het bedrijfsgedeelte (de deel) is de driebeukige indeling van het hallenhuis goed herkenbaar. De smalle zijbeuksruimten zijn in gebruik als veestalling, de bredere middendeel is toegankelijk via een dubbele deel deur in de achtergevel. Het woongedeelte wordt van de stal gescheiden door een brandmuur, die tegelijkertijd diende als achterwand voor de grote haardplaats in het woongedeelte.

Oudste boerderijen

De oudste hallenhuisboerderijen in de gemeente Lochem dateren in aanleg soms nog uit de late Middeleeuwen. Vaak zijn het de gebintconstructies, die vele eeuwen hebben getrotseerd en de historische kern vormen van de steeds weer gemoderniseerde "buitenschil". Eeuwenlang waren de gevels in vakwerk opgezet. Hier en daar zijn restanten daarvan behouden gebleven. Vooral vanaf de 18e eeuw maakten vakwerkgevels plaats voor geheel stenen muren of de met vlechtwerk gevulde vakken werden nu voorzien van bakstenen. Nieuwe boerderijen werden vanaf de late 18e eeuw geheel in steen opgetrokken, maar de houten gebintconstructies bleven de kern vormen van de boerderijen (figuur 47). Tot ver in de 20e eeuw werden ze toegepast, waarbij in constructief opzicht maar weinig veranderde. Wel verving grenen- en populierenhout langzamerhand het schaarser wordende eikenhout).

Figuur 46. Karakteristiek boerenerf met hallenhuysboerderij aan de Koopmansweg in Lochem. De dakvorm kent wolfeinden (foto: CeesJan Frank).

Figuur 47. Oude hallenhuysboerderij met gebintconstructie op de Barchemse enk (foto: CeesJan Frank).

Boerderijen op landgoederen

Ook de pachtboerderijen op de vele landgoederen in de gemeente Lochem waren voornamelijk van het hallenhuistype, maar ook complexer opgezette boerderijen met grote dwarse voorhuizen kwamen voor. Op enkele landgoederen zijn de tot het goed behorende boerderijen te herkennen aan de kleuren op de vensterluiken. De boerderijen van Verwolde zijn aan het einde van de 19e eeuw vaak van nieuwe gevels voorzien, waarin soms representatieve details werden aangebracht als markante ruitvormige venstertjes, gepleisterde naampanelen en stichtingsstenen. Op Ampsen zijn de grote boerderijen in het tweede kwart van de 20e eeuw gemoderniseerd en -mede door de blauwwitte kleuren op de luiken- als groep nog steeds goed herkenbaar.

Veranderingen

Vanaf het eind van de 19e eeuw werden veel oude hallenhuisboerderijen aangepast aan de veranderende ideeën over bedrijfsvoering en woongenot. In de late 18e en vroege 19e eeuw was het losse hoes al grotendeels uit beeld verdwenen door het plaatsen van een scheidingsmuur tussen het woongedeelte en de deel. Er kwam wat meer welvaart. Dit kwam vooral tot uitdrukking in het aanzien van het woongedeelte. Oude, als "armoedig" beschouwde vakwerkgevels werden vervangen door stenen gevels, vensters werden vergroot of kregen ramen met grotere ruiten. Soms werd het voorhuis verbreed en voorzien van hogere zijgevels onder opgewipte dakschilden. Zo kwam er ruimte voor kleine slaapkamers, ter vervanging van de bedompte bedsteden. Een andere mogelijkheid tot vergroting van de woonruimte was het naar één of twee zijden uitbouwen van het voorhuis, zodat een krukhuis- of T-vormige opzet ontstond. In het bijzonder in het westelijke deel van de gemeente Lochem staan veel grote T-boerderijen met forse voorhuizen (ook kenmerkend voor het IJsselhoevenlandschap), bijvoorbeeld 't Valcke, Valkeweg 3 in Eefde en Binnenweg 24 in Almen.

Het pannendak verdrong het traditionele rietdak. De rietbedekking verdween echter niet helemaal. Het werd een traditie om alleen de bovenste delen van de dakschilden en de wolfeinden met riet te dekken. Functionele wijzigingen vonden plaats rond het bedrijfs gedeelte: de potstal werd vervangen door de grupstal⁸²; er kwamen grotere stalvensters en men vergrootte de capaciteit door het aan- of bijbouwen van veeschuren en overdekte mestvaalten, elk met een eigen kap. We zien er rond Lochem, Eefde, Epse en Gorssel enkele mooie voorbeelden van (2- en 3-kappers), zoals Bolmansweg 2 in Epse.

In de nieuw gebouwde boerderijen werden de veranderende ideeën over bedrijfsvoering en wonen natuurlijk direct verwerkt. Rond 1900 werd het gebruikelijk om de zijgevels van de boerderij hoger te maken dan vroeger. Ook werd het voorhuis (woongedeelte) soms wat smaller opgezet dan de deel, waardoor de zijgevels van de woning nog hoger konden worden gemaakt en meer ruimte boden voor grote vensters. Bijgevolg veranderde de indeling van het woongedeelte, vooral door het verplaatsen van voordeur naar één van de zijgevels.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog kwam de modernisering van het Nederlandse platteland in een stroomversnelling. Dit is duidelijk afleesbaar aan de boerderijen. Deze werden steeds ingrijpender gemoderniseerd. Moderne bouwmaterialen en bouwtechnieken verdrongen het traditionele materiaal en elementen uit de moderne burgerwoonhuisbouw drongen het boerenhuis binnen. Oude schouwen verdwenen, gevels kregen grote "doorzonvensters", de indeling van de woongedeelten werd aangepast, men vergrootte de kamers en ook de zolderverdieping werd gedeeltelijk in gebruik genomen. Ook kwam het nog al eens voor dat de oude boerderij tegen de vlakte ging en vervangen werd door een moderne

---

⁸² In een potstal werd de mest opvangen op de vloer. In de grupstal was een mestgoot aanwezig.

bungalow. Soms werd de oude boerderij tot schuur verbouwd. Op veel erven verrezen grootschalige moderne veestallen en andere bijgebouwen, die het karakter van het platteland sterk veranderden.

Figuur 48. Historisch erf in Kring van Dorth (foto: CeesJan Frank).

Een bijzonder beeld

In de loop der jaren ontstond een gevarieerd bebouwingsbeeld van oude en jonge, sterk verbouwde en nog heel gave boerderijen, erven die nog volledig in bedrijf zijn of boerderijen die hun oorspronkelijke functie hebben verloren en tot woonhuis zijn verbouwd. Het buitengebied van de gemeente Lochem vormt hierop geen uitzondering. Toch bleef hier door het vasthouden van een aantal typische streekeigen bouwkenmerken en soms onbewust voortlevende plaatselijke voorkeuren, een min of meer homogeen beeld bestaan. Het alom vertegenwoordigde hallenhuis bepaalt dit beeld (figuur 48). Met zijn hoge afgewolfd zadeldak, vensters met luiken en het erf met zijn bebouwing en beplanting is het overal herkenbaar en vormt het wat betreft de bebouwing de hoofdkenmerk van de streek (figuur 49).

De cultuurhistorische waardenkaart bevat een groot aantal boerderijen, boerenschuren en andere historische erfbouw als bak- en kookhuisjes, hooi- en kapbergen, karnruimten en waterputten.

Figuur 49. Aan de Rustoordlaan in Eefde staan nog enkele aan het agrarisch verleden herinnerende gebouwen, beeldbepalend voor de streek (foto: CeesJan Frank).

5.3.2   *Religieus erfgoed*

Het religieuze erfgoed in de gemeente Lochem springt er niet uit door grote aantallen, maar wel door variatie en enkele bijzondere historische (dorps)kerken, die sinds jaar en dag het stads- en dorpsbeeld bepalen. Voorbeelden zijn natuurlijk de middeleeuwse kerken van Lochem (Grote of Sint-Gudulakerk) en Almen (figuur 50), alsmede de dorpskerken van Gorssel (met middeleeuwse toren) en Laren, uit de eerste helft van de 19e eeuw en de Hervormde kerk in Barchem, prominent gelegen aan het centrale kruispunt in het dorp. In Lochem zijn ook de 19e-eeuwse synagoge en de Remonstrantse kerk bekende monumentale religieuze gebouwen. In de waardenkaart zijn ook bescheidener historische kerkelijke gebouwen opgenomen, zoals de Gereformeerde kerk in Lochem (1909), de NH-kerk in Epse (1930) en enkele markante naoorlogse kerken, zoals de Protestantse kerk in Eefde (1954), en de rooms-katholieke St. Jozefkerk in Lochem (1957-1958), twee zeldzame voorbeelden van kerkbouwkunst uit de wederopbouwperiode in de gemeente Lochem. Stuk voor stuk zijn dit vanwege hun bijzondere verschijningsvorm en oorspronkelijke functie cultuur- en architectuurhistorisch waardevolle gebouwen, die ook nog een zeer bepalend zijn voor het beeld van stad en dorp.

Figuur 50. Middeleeuwse dorpskerk in Almen (foto: Gea Laar).

5.3.3 Villa's en landhuizen: wooncultuur van de "elite"

De categorie van de wooncultuur is zeer nadrukkelijk aanwezig in de inventarisatie. Dit vertaalt zich in de selectie van grote aantallen woningen voor verschillende bevolkingsgroepen, uit uiteenlopende ontstaansperiodes en in een veelheid aan bouwstijlen, typen en tradities. In het bijzonder de villa- en landhuisbouw vanaf het midden van de 19e eeuw is zeer kenmerkend voor het aanzien van de gemeente Lochem en staat in nauwe relatie met de bijzondere historische ontwikkelingen in het gebied. Men vindt ze niet alleen in en rond de stad Lochem, maar ook in de bossen bij Gorssel, Epse en Eefde, in het stuwwallandschap bij Barchem en langs de uitvalswegen van de verschillende kernen. Ze zijn er in alle soorten en maten, van voornamelijk neoclassicistische herenhuizen tot schilderachtige villaatjes in neorenaissancestijl, rustieke cottages met grote rieten daken, de zakelijk-traditionele villa's en middenstandswoningen uit het interbellum, tot moderne villabouw uit de naoorlogse periode. Plaatselijk én landelijk bekende architecten bouwden in de gemeente Lochem, zoals J. Bosch, N. Molenaar, J.J. Hellendoorn, G.J. Postel, J.W. Hanrath, J.G. Wattjes, B.J. Beeftink en J.J. van Nieukerken. In Lochem, Gorssel en Epse werd de villabouw gestimuleerd door de beschikbaarstelling van fraaie bouwlocaties in bosrijke gebieden en villaparken (figuur 51). In deze gebieden vinden we dan ook bijzondere concentraties van villa's en landhuizen.

Figuur 51. Villa naar ontwerp van architect G.J. Postel in Lochem (foto: CeesJan Frank).

Een aantal grotere villa- en landhuisensembles is als bijzondere gebieden opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaart (figuur 52). Voorbeelden zijn het Epser Bos in Epse, Nieuweweg-Berkeloord in Lochem, de omgeving van de Joppelaan in Gorsel en de Rustoordlaan in Eefde. Voor meer informatie over dit omvangrijke en zeer gevarieerde thema verwijzen wij naar het hoofdstuk “Villa’s en landhuizen” in de *Monumentengids Lochem* (2012).⁸³

---

⁸³ Frank, 2012, 39-52

Figuur 52. De schilderachtige villa Heidebloem staat aan de Huzarenlaan in Joppe (foto: CeesJan Frank).

5.3.4 Begraafplaatsen

Bijna alle kernen in de gemeente Lochem hebben één of meer historische begraafplaatsen. Het betreft in cultuurhistorisch opzicht uiterst waardevolle terreinen, met veel restanten van de oude, meestal 19e-eeuwse aanleg, monumentale groenelementen en diverse interessante en bijzondere grafmonumenten. Opzet en inrichting zijn representatief voor de tijd, waarin de terreinen zijn ontstaan en de grafmonumenten geven door hun vormgeving en opschriften een goed beeld van de begrafenis cultuur door de eeuwen heen. Tot de belangrijke 19e-eeuwse terreinen behoren de Oude Begraafplaats en de Joodse begraafplaats in Lochem en de begraafplaatsen in Gorssel, Almen, Barchem en Joppe (figuur 53). Op enkele terreinen zijn ook bijzondere historische gebouwen en hekwerken aanwezig, zoals het dubbele poortgebouw van de Oude begraafplaats aan de Zutphenseweg in Lochem, het lijkenhuis op de Gorsselse begraafplaats en de grafkelder van Verwolde op de begraafplaats in Laren. De Nieuwe Begraafplaats in Lochem dateert uit de jaren 30 van de vorige eeuw en bezit naast het fraai gedetailleerde entreegebouw ook een bijzondere aanleg naar ontwerp van H.A.C. Poortman.

Figuur 53. De RK-begraafplaats bij de kerk aan de Joppelaan-Eikeboomlaan in Joppe (foto: CeesJan Frank).

5.3.5 Naoorlogs erfgoed

De erfgoedlijst van de gemeente Lochem bevat vooral objecten en gebouwen uit de periode vóór 1940. Ook in de periode tussen 1945 en 1970 verrezen er in de gemeente Lochem echter interessante gebouwen. Het was de periode van de wederopbouw, van herrijzend Nederland, een geweldige bevolkingsgroei en modernisering en uitbouw van het bestand aan maatschappelijke, sociale en nutsvoorzieningen. Uit deze periode bevat de waardenkaart een aantal bijzondere gebouwen, vooral bedrijfsgebouwen, kerken (Lochem, Eefde) en gebouwen die werden gerealiseerd ten behoeve van de nutsvoorzieningen. Ook een voormalig bankgebouw aan de Zwiepseweg in Lochem, uitgevoerd in de voor de vroeg-naoorlogse periode zo kenmerkende Delftse Schoolstijl en het in dezelfde stijl ontworpen Barchemse bijkantoor van het gemeentehuis van de toenmalige gemeente Laren zijn goede voorbeelden van naoorlogse bouwkunst. In Barchem en Zwiep staan twee herinneringsbanken, die hier kort na de Tweede Wereldoorlog zijn neergezet. Ook zijn diverse naoorlogse woningen in de waardenkaart opgenomen, enkele villa's en landhuizen, maar ook enkele markante woningwetwoningen. Ten slotte is een aantal karakteristieke naoorlogse stedenbouwkundige ensembles geselecteerd: kleine uitbreidingsbuurtjes in de dorpen (Acaciaplein in Gorssel, Koeslagstraat in Laren) en verschillende buurten in het na de Tweede Wereldoorlog snel groeiende Lochem (nieuwbouwbuurten op de Zuiderenk, Molenbelt, Van Hogendorplan). In deze buurten zien we de voor de naoorlogse periode kenmerkende woningbouw: eenvoudige blokken geschakelde uniforme woningen in een halfopen verkaveling, soms in specifieke patronen geordend, waarbij ook aandacht was voor de inpassing van groenstroken, speelveldjes en bijzondere beplantingen (figuur 54).

Figuur 54. Aan de Prinses Marijkelaan staat nog een deel van de eerste naoorlogse sociale woningbouw van Lochem, daterend uit de late jaren 40 (foto: CeesJan Frank).

5.4 Stedenbouw

5.4.1 *Inleiding*

In de gemeente Lochem zijn 48 waardevolle stedenbouwkundige ensembles verzameld (zie ook tabel 8). Deze hebben we hieronder individueel toegelicht. Deze ensembles zijn via een set waarderingscriteria gewaardeerd (zie ook § 2.4.4). Het rijksbeschermd stadsgezicht Nieuweweg-Berkeloord is beschreven in § 5.4.2.

5.4.2 *Rijksbeschermd stadsgezicht Nieuweweg-Berkeloord*

De gemeente Lochem kent één van rijkswege beschermd stadsgezicht, het villapark Nieuweweg-Berkeloord.⁸⁴ Het villapark werd in de periode tussen 1880 en 1910 in drie fasen aangelegd. De Lochemse Bouwvereniging ontwikkelde vanaf circa 1880 langs de te openen tramspoorlijn ten oosten van Lochem de Nieuweweg, een lange rechte laan die in het noorden omhoekt richting de toenmalige Stationsweg. Langs de laan werden forse bouwkvavels uitgegeven, die voor een deel voor en door de initiatiefnemers zelf werden bebouwd met vrijstaande en geschakelde villa's en een groot hotel. Het bouwproces liep door tot in de jaren 30. De laan kreeg een beplanting, die aanvankelijk uit linden en beuken bestond. Vooral het noordelijke deel kreeg een uitgesproken representatief groen karakter door

⁸⁴ Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd stadsgezicht Berkeloord, 2004.

de aanleg van fraaie landschapstuinen met waterpartijen en bruggen rond de Pillinkvilla's (de villa's van de familie Naeff) en het Hotel Stad Lochem.

Figuur 55. Villapark Berkeloord (foto: CeesJan Frank).

Deze "parkstructuren" sloten aan bij de wat oudere parkaanleg in de omgeving van de Stationsweg waar al eerder villabouw was gepleegd. Rond 1903-1907 werd een kleine uitbreiding van het villapark gerealiseerd aan de oostzijde, op van landgoed De Cloese verkregen gronden. Het "Mariapark" kreeg een kleine rotonde met rondom kleine villa's en werd omstreeks 1910 gekoppeld aan de toegang van Berkeloord. Dit op initiatief van de industrieel Marinus Naeff aangelegde villapark is een ontwerp van tuinarchitect Simon Voorhoeve uit Oosterbeek. Berkeloord werd uitgevoerd in landschapsstijl en wordt gekenmerkt door lange, slingerende lanen, grote vijverpartijen, veel groen en ruime percelen, waarop grote landhuizen werden gebouwd. Een deel van de beplanting resteert uit de periode, waarin het gebied behoorde tot de gronden van De Cloese. De Hertenkamp werd aangelegd, zodat de bewoners van Villa De Koppel aan de Nieuweweg hun vrije uitzicht konden behouden. De villabouw nam vele jaren in beslag. De oudste huizen dateren uit 1910, terwijl de laatste percelen pas in de naoorlogse jaren werden gevuld. In die periode werden ook enkele in de oorlog verwoeste huizen herbouwd (figuur 55).

5.4.3   *Ensembles per kern*

Almen

1. Oude dorpskern Almen - Historische kern rondom de middeleeuwse dorpskerk, met representatieve lintbebouwing langs de Dorpsstraat en rondom de splitsing met de Berkelweg. Belangrijkste historische gebouw is de 14e-eeuwse kerk. De Dorpsstraat eindigt in het oosten nabij de Bakkersteeg. Hier zijn de oude bakkerij en het goed Groot Have karakteristieke onderdelen van het ensemble. De structuur is gaaf, evenals het bebouwingsbeeld en de nog overal beleefbare relatie met het landschap.
2. De Ehze-P.W. Janssenziekenhuis - Relict historisch landgoed rondom landgoedkern van de Ehze, met hoofd- en bijgebouwen, tuinaanleg, brug en terrein met bebouwing voormalig P.W. Janssenziekenhuis. Ook het ziekenhuis heeft een bijzondere tuinaanleg met kenmerken van de landschapsstijl. De Ehzerallee voert tussen beide ensembles door en biedt fraaie zichten op de bebouwing en de tuinen (figuur 56).

Figuur 56. Monumentale brug op landgoed De Ehze bij Almen (foto: CeesJan Frank).

Barchem

3. Villapark - Kleinschalige dorpsuitbreiding uit het late interbellum, in de vorm van een kleine boswijk. In het villapark vrijstaande landhuisjes op ruime lommerrijke kavels. De huizen staan aan de Dennenlaan, Sparrenlaan en Borculoseweg, de oudste dateren uit de jaren 30, de meeste echter uit de naoorlogse jaren. De structuur is gaaf gebleven.
4. Van Damstraat-Bosweg, vroeg-naoorlogse buurt - Zeer bescheiden vroeg naoorlogse dorpsuitbreiding aan westzijde kern, parallel aan de Lochemseweg Enkele straatjes met eenvoudige blokken geschakelde arbeiderswoningen uit jaren vijftig, in halfopen verkaveling. Kenmerkende vroeg naoorlogse uitbreiding van klein dorp.
5. Barchemse Enk - Historische enk met open akkergebied, slingerende wegen, oude houtopstanden. Verspreid en in clusters gelegen historische boerenerven, deels met oude bebouwing. Hier lag de oorsprong van het "oude" Barchem, dat ook een eigen kapel bezat. Verschillende oude hallenhuisboerderijen zijn in de inventarisatie opgenomen.

Eefde

6. Schoolstraat-Kerklaan - Kleine dorpsuitbreiding uit de vroege naoorlogse periode met geschakelde arbeiders- en kleine middenstandswoningen, in het zuidelijke deel van Eefde, nabij de Rustoordlaan. De woningen staan in een eenvoudige halfopen verkaveling en vormen door hun overeenkomstige kenmerken een klein naoorlogs ensemble. De Schoolstraat heeft een brede middenberm met plantsoenen, kenmerkend voor de vroeg naoorlogse stedenbouw.
7. Julianalaan-Oranjelaan, dorpsuitbreiding - Dorpsuitbreiding uit het interbellum, voltooid in vroeg-naoorlogse periode, op enige afstand van de toenmalige kern. Eenvoudig stratenplan, deels met vrijstaande, maar vooral ook lange blokken geschakelde woningen, deze laatste uit de jaren na de Tweede Wereldoorlog. Ook de lintbebouwing langs de Nachtegaalstraat behoort deels tot het ensemble, dat door zijn wat perifere ligging westelijk van het spoor een eigen karakter heeft.
8. Rustoordlaan, villalaan – Gave lintstructuur met voornamelijk representatieve villa- en landhuisbebouwing, ontwikkeld vanaf het einde van de 19e eeuw. Diverse historische villa's en landhuizen in uiteenlopende stijlen, vaak in lommerrijke tuinen. Plaatselijk en landelijke architecten hebben hier huizen ontworpen. Een groot aantal ervan is opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaart. Aan de noordzijde van de Rustoordlaan bevinden zich relictten van de eenvoudiger, deels nog agrarische bebouwing in het gebied (figuur 57).

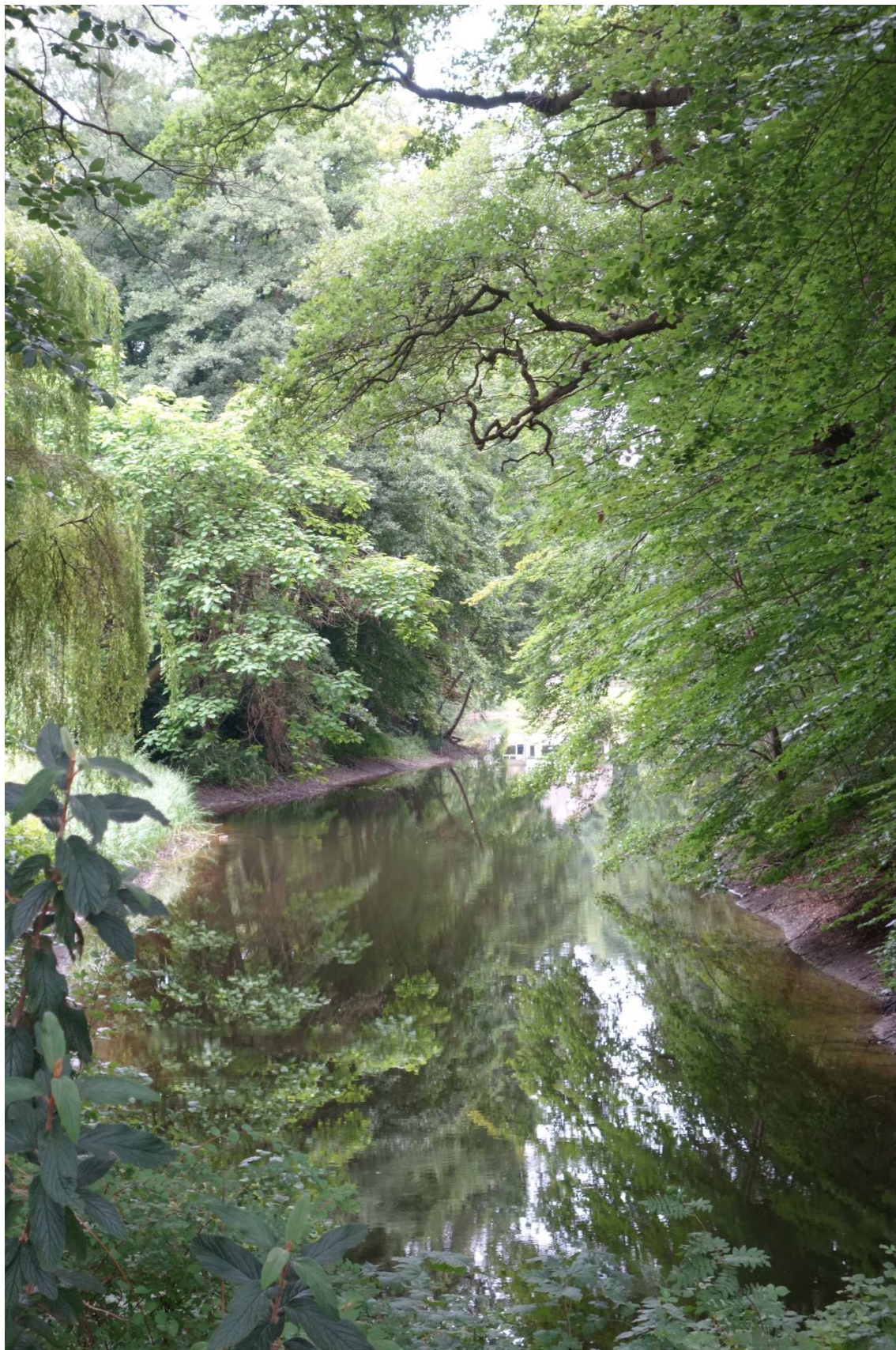
Figuur 57. Markante villabebouwing aan de Rustoordlaan in Eefde (foto: CeesJan Frank).

9. Kokstraat - Markante kleinschalige woonstraat, bebouwd vanaf de late 19e eeuw met vrijstaande en gekoppelde arbeidershuizen en middenstandswoningen. Vrij gaaf ensemble lintbebouwing. Sluit aan de zuidzijde aan op het ensemble Rustoordlaan.
10. Kapperallee - Historische laan met lintbebouwing, deels uit de periode rond 1900, maar vooral uit het interbellum, toen de laan een belangrijker verkeersfunctie ging vervullen als route naar de nieuwe Eefdesse Sluis. De oudste bebouwing heeft deels een (nog herkenbare) agrarische bestemming gehad; in het interbellum werden vrijstaande en geschakelde middenstandswoningen en een enkele villa toegevoegd.
11. Klaphek-Den Dam, landgoederenzone - Ensemble buitenplaatsen bij Eefde. Gave structuur met clusters landhuisbebouwing met representatieve hoofdgebouwen, bijgebouwen en parktuinen. De structuur met verbindende bomenlanen oogt gaaf. De meeste gebouwen zijn beschermd als rijksmonument.
12. Landgoed De Voorst – In hoofdzaak gaaf landgoed met historische tuin- en parkaanleg, laanstructuren, hoofd- en dienstgebouwen, boerderijen, in zijn huidige vorm ontwikkeld vanaf de late 17e eeuw. Het ensemble bevat vele als rijks- of gemeentelijk monument beschermde gebouwen en objecten. Het landgoed zelf is ook als rijksmonument beschermd.
13. Zutphenseweg, Eefde-Gorssel - Bebouwingslint tussen Gorssel en Eefde, met relict agrarische bebouwing, maar vooral vele landhuizen en middenstandswoningen vanaf het einde van de 19e eeuw, met zwaartepunt in de jaren 20 en 30, toen de weg als verkeersstructuur belangrijker werd en zich ontwikkelde tot een geliefde bouwlocatie voor villa's en landhuizen. Een groot aantal hiervan is opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaart. Structuur en groene karakter goed behouden. In het ensemble ligt ook de oude begraafplaats van Gorssel.

Epse

14. Epserbos, villapark - Zeer ruime bosrijke representatieve woonwijk uit het interbellum, deels met oudere elementen en structuren. Aangelegd in het Epserbos, oorspronkelijk een onderdeel van het landgoed Hassink. Het villapark, dat aanvankelijk ook als wandelpark diende, heeft ruim slingerende lanen en een grillig gevormde vijverpartij, ingebed in veel groen. Door het gebied lopen oudere linten, zoals de Oude Larenseweg en de Dortherweg. Vele landhuizen uit periode 1935-nu, maar ook enkele oudere huizen aan de pre-stedelijke structuren. Het kerngebied van het goed 't Hassink hoort ook bij het ensemble (figuur 58).

Figuur 58. Vijverpartij in villapark Het Epsbos (foto: CeesJan Frank).

Gorssel

15. Lindelaan-Esdoornlaan, dorpsuitbreiding - Bescheiden villaparkachtige dorpsuitbreiding uit het midden van de 20e eeuw rondom klein park met daarin het Openluchttheater uit de jaren 50. De kleine weide ten zuiden van het theater bevat nog een oude kolk. Theaterterrein en weide vormen markante open plekken in de dorpsstructuur. Kleinschalige woonhuisbebouwing, waaronder enkele markante villa's aan de Esdoornlaan en Lindelaan (figuur 59).

Figuur 59. Naoorlogse dorpsuitbreiding Esdoornlaan in Gorssel (foto: CeesJan Frank).

16. Acaciaplein-Meidoornstraat, dorpsuitbreiding - Bescheiden vroeg-naoorlogse dorpsuitbreiding aan enkele woonstraatjes in het noordelijke deel van Gorssel. Diverse typen vrijstaande en geschakelde woningen uit jaren vijftig - zestig in halfopen verkaveling, binnen gave structuur met plantsoenen en centraal parkje. De ligging en de vorm van het park zijn kenmerkend voor de naoorlogse periode.
17. Oude dorpskern Gorssel en de Gorsselse Enk - Historische kern van Gorssel rondom dorpskerk en Hoofdstraat. In structuur en bebouwing zijn er sporen van het agrarische verleden, maar ook van ontwikkeling tot representatief woondorp: zie de kleine boerderijen aan Hoofdstraat, Groeneweg en Westronde en de villa's aan de Hoofdstraat. Markante lintbebouwing langs Hoofdstraat en het begin van de Joppelaan, met een mix van representatieve woonhuizen, het voormalige raadhuis, de dorpsschool, een historische horecagelegenheid, de bebouwing van de Oldenhof en de voormalige pastorie. Veel gebouwen zijn beschermd als monument. Aan de westzijde is er zichtrelatie met de Gorsselse Enk (figuur

60), met de buurtschap Eesterhoek, in feite het oorspronkelijke kerngebied van Gorssel. Dit gebiedsdeel wordt gekenmerkt door een grote open centrale ruimte, de enk, met rondom een krans van oude boererenerven, veelal met markante historische boerderijen, thans langs Gorssele Enkweg, Eekweg en Domineesteeg.

18. Ravensweerdsweg eo, buiten wonen - Oude geaccidenteerde oeverwal, begeleid door reeks oude, deels beschermde erven met fraaie historische boerderijen aan de zuidoostzijde. Op de oeverwal diverse landhuizen in parkachtige lommerrijke entourage, waaronder het imposante huis Ravensweerd.

Figuur 60. In de dorpskern van Gorssel is het agrarisch verleden nog tastbaar aanwezig (foto: CeesJan Frank).

19. Joppelaan-Huzarenlaan, villapark - Eerste villapark van Gorssel, in de bosrijke omgeving van het vroegere station. Grote villa's en landhuizen, merendeels circa 1900-1920 op forse boskavels in linten langs de Joppelaan en Huzarenlaan. Diverse historische villa's zijn opgenomen in de selectie waardevolle bebouwing.

Joppe

20. Joppelaan, RK ensemble - Kleine "kern" Joppe rond RK kerk, met pastorie en begraafplaats, gesticht vanuit het landgoed 't Joppe. Voorts enkele andere historische huizen, waaronder tolhuis, in lintbebouwing. In het bijzonder de kerk met zijn hoge toren en de naast gelegen

voormalige pastorie hebben een hoge beeldbepalende waarde. Het betreft het enige gave 19e-eeuwse kerkelijke ensemble in de gemeente Lochem (figuur 61).

Figuur 61. RK kerk en pastorie aan de Joppelaan (foto: CeesJan Frank).

21. Eikeboomlaan, villalaan - Klein ensemble historische landhuizen uit vroege 20e eeuw op grote, groene kavels, gelegen nabij vijfsprong Eikeboomlaan, Joppelaan, Middenbospad. Het betreft één van de in deze periode gegroeide villabouwlocaties in en rond Gorssel en Joppe.
22. Landgoed Joppe - Landgoed met historische tuin- en parkaanleg, laanstructuren, hoofd- en dienstgebouwen, boerderijen, etc. Het goed bezit tuinen met landschappelijke kenmerken, maar ook formele elementen als bomenlanen en zichtassen. Het geheel is gaaf behouden gebleven.

Kring van Dorth

23. Huize Dorth - Landgoed met historische tuin- en parkaanleg, laanstructuren, hoofd- en dienstgebouwen, boerderijen, etc. In de aanleg zijn gave formele structuren te herkennen, maar ook in landschappelijke stijl herschappen delen. De landgoedkern is in de jaren 20 voorzien van een nieuw "kasteel", ter vervanging van een 19e-eeuws gebouw. Dit "nieuwe" Huize Dorth vormt door zijn representatieve, historiserende karakter nog steeds een fraai middelpunt in de aanleg.

Laren

24. Braninkkamp-Kloosterweg, dorpsuitbreiding - Bescheiden vroeg-naoorlogse dorpsuitbreiding aan enkele woonstraatjes aan de oostzijde van de oudere hoofdstructuur van Laren. Korte blokjes geschakelde woningen in halfopen verkaveling uit de jaren vijftig, markant voorbeeld van zo'n eenvoudige dorpsuitleg.
25. Koeslagstraat-Postelstraat-Heuvelstraat, dorpsuitbreiding - Bescheiden vroeg-naoorlogse dorpsuitbreiding aan enkele woonstraatjes, aan de noordzijde van het dorp. Korte blokjes geschakelde woningen in halfopen verkaveling uit de jaren vijftig. In structuur en bebouwingsbeeld vrij gaaf behouden gebleven.
26. Landgoed Verwolde en Blankenberg – Gaaf bewaard landgoed met historische tuin- en parkaanleg, laanstructuren, hoofd- en dienstgebouwen, boerderijen, etc, in zijn huidige gedaante vooral ontwikkeld vanaf de 18e eeuw, toen het huis en de naaste omgeving nieuw leven werden ingeblazen. In het gebied bevindt zich een groot aantal rijks- en gemeentelijke monumenten en andere karakteristieke gebouwen. Centrum is het historische hoofdhuis, Huis Verwolde, met representatieve tuinaanleg met formele en landschappelijke kenmerken, lanenstelsels en zichtlijnen, veelal op dienstgebouwen. Aansluitend het gebied van het voormalige goed Blankenberg, eveneens met een klein kasteelterrein (zonder bebouwing) en enkele historische boerderijen.
27. Landgoed Oolde - Landgoed met historische tuin- en parkaanleg, laanstructuren, hoofd- en dienstgebouwen, boerderijen, etc. Nabij het historische hoofdhuis bevindt zich een gave 19e-eeuwse landschapstuin. Het ensemble van kasteel, koetshuis en tuinen ligt beeldbepalend aan de Ooldselaan. Tot het ensemble behoort ook de locatie van de oorsprong van het goed, Old

Oolde. Aan de Ooldselaan staan enkele markante, in het verleden tot het landgoed behorende boerderijen.

28. Buitenplaats 't Ross - Landgoed met historische tuin- en parkaanleg, laanstructuren, hoofd- en dienstgebouwen, boerderijen, etc. Rond het voornamelijk 19e-eeuwse huis bevindt zich een gave aanleg in landschapstijl, een moestuin met historische muren, een koetshuis en een boerenschuur. In het aansluitende bos bevindt zich een oude ijskelder. Tot het ensemble behoort ook het rechte deel van de Rosseweg, uitkomend bij De Flesch, ooit een zichtlaan.

Lochem

29. Binnenstad Lochem - In oorsprong middeleeuwse kern van de stad Lochem, met historisch stratenplan en compacte bebouwing. Delen van de historische verkavelingen bewaard. Groot aantal rijks- en gemeentelijke monumenten en andere karakteristieke objecten, waaronder de Grote Kerk, voormalig stadhuis en richtershuis, synagoge, sociëteit en diverse historische winkel- en woonhuispanden. Tot het ensemble behoort ook de in aanleg middeleeuwse omwalling met gracht (figuur 62).

Figuur 62. Historische stadskern Lochem, blik in de Bierstraat (foto: CeesJan Frank).

30. Indische Buurt - Midden 19de-eeuws ensemble met representatief karakter, met neoclassicistische villa's rond kruising. Bijzondere functionele- en stichtingsgeschiedenis, in relatie tot de eerste industriële ontwikkelingen in de 19e eeuw (textielnijverheid). Huizen genoemd naar Indische eilanden. De bebouwing is beschermd als rijks- of gemeentelijk monument.
31. Kastanjelaan, stadsuitbreiding - Laat 19e-eeuwse stadsuitbreiding, verbindingsweg tussen nieuwe stadsontsluiting en Nieuweweg, met parallel aan de Kastanjelaan de Lendekesweg. Gaaf ensemble villa's, kleine herenhuizen, middenstandswoningen en voormalige winkelpanden uit circa 1900, onderdeel van de planmatige uitleg van Lochem eind 19e eeuw.
32. Nieuweweg-Berkeloord, villapark - Representatieve, planmatig aangelegde villawijk, in twee fasen 1880-1900 en 1910-1940 ontwikkeld ten oosten van Lochem. De Nieuweweg kwam tot stand in samenhang met de aanleg van een tramspoorlijn (onderdeel verbinding Deventer-Borculo), het Berkeloord is een initiatief van industrieel, die delen van het landgoed De Cloese in 1907 had opgekocht. Gave historische villabebouwing, waaronder vele rijks- en gemeentelijke monumenten. Berkeloord is aangelegd in landschapsstijl, met slingerende lanen en vijvers, naar ontwerp van tuinarchitect Simon Voorhoeve. Het ensemble is een rijksbeschermd stadsgezicht.
33. Emmastraat, stadsuitbreiding - Kleinschalige laat 19e-eeuwse stadsuitbreiding in de vorm van arbeiders- en middenstandswoningen op de vroegere enk. Markante verkaveling (de percelen staan schuin op de weg) en redelijk gaaf bebouwingsbeeld met naast de kleine woningen ook de Remonstrantse kerk (gemeentelijk monument) en enkele kleinschalige winkelpanden.
34. Zwiepseweg, lintbebouwing - Historische uitvalsweg, aanvankelijk met agrarisch karakter, vanaf circa 1875 ontwikkeld tot dichtbebouwd lint met villa's, middenstandswoningen en landhuizen, maar ook kleinschalige arbeiderswoningen. Historisch bebouwingsbeeld vrij gaaf bewaard. Karakteristiek is het wisselen van de rooilijnen en wel of niet aanwezig zijn van diepe voortuinen. Grote variatie aan woningtypen. Diverse beschermde monumenten en andere karakteristieke gebouwen, waaronder enkele villa's van architect G.J. Postel.
35. Eerste Zuiderenkbebouwing, stadsuitbreiding - Tussen Olieslagweg en Albert Hahnweg gegroeide woonwijk op de Zuiderenk, merendeels binnen bestaande enkwegen en structuren. Delen prestedelijke verkaveling bleven bewaard, alsmede een deel van de historische bebouwing in de vorm van arbeiders- en middenstandswoningen. Aan de Gerrit Naefflaan en Albert Hahnweg bevindt zich de eerste generatie volkswoningbouw door corporatie, vanaf 1909. Blokken met geschakelde woningen in eenvoudige verkaveling langs Marinus Naefflaan en Albert Hahnweg. De bebouwing is grotendeels vernieuwd, maar herinnert in hoofdvormen aan de oorspronkelijke situatie.
36. Barchemseweg, lintbebouwing - Lintbebouwing langs oude uitvalsweg, met relict agrarische bebouwing, maar vooral veel middenstandswoningen en verder richting Barchem ook grotere landhuizen en villa's uit de periode 1900-1940. Hieronder zijn verschillende gemeentelijke

monumenten. Markante verkavelingsstructuur met percelen schuin op de Barchemseweg, herinnerend aan oudere verkaveling van de enk.

37. Wilhelminalaan, stadsuitbreiding – Rechte straat met lintbebouwing uit vroege 20e eeuw, aangelegd tussen de oude uitvalswegen Barchemseweg en Zwiepseweg. Vrijstaande en dubbele woonhuizen, middenstandswoningen en kleine villa's uit de eerste helft van de 20e eeuw.
38. Bergweg, stadsuitbreiding - Straat uit het interbellum over de Zuiderenk, aangelegd vanuit de Albert Hahnweg, een oudere structuur over de enk. Het betreft een gaaf ensemble kleine, merendeels vrijstaande middenstandswoningen, overwegend met hoge zadeldaken, haaks op de weg.
39. Dr. Ten Bokkel Huininkweg, stadsuitbreiding - Woonstraatje met vrijstaande en geschakelde woningen uit het midden van de 20e eeuw, aangelegd vanuit de Zwiepseweg. Veel kleine landhuizen uit de jaren 30 naar ontwerp van G.J. Postel. Deze zijn opgenomen in de waardenkaart. In de naoorlogse jaren is verder gebouwd in de straat, ook nu weer kleine landhuizen in grote tuinen. Hierdoor is een samenhangend straatbeeld ontstaan.
40. Van Hogendorplaan, naoorlogse wijk - Deel van de naoorlogse uitbreiding op de enk, bestaande uit geschakelde woningen en duplexwoningen aan de Van Hogendorplaan en Johan van Oldenbarneveltlaan. Vrij gaaf ensemble in shakehandstrant uit de jaren vijftig. Markant is de verkavelingsstructuur aan de westzijde van de Van Hogendorplaan, met schuin op de straat georiënteerde woningblokjes.
41. Meindert Hobbemalaan, naoorlogse wijk - Onderdeel van de naoorlogse "Nieuwbouw" op de Zuiderenk. Ensemble eenvoudige blokken geschakelde woningen in halfopen verkaveling uit de jaren 60. Bijzondere stedenbouwkundige structuur door toepassing van woningblokken rond grote rechthoekige plantsoenen, die een soort hoven vormen, haaks op de doorgaande straten.
42. Molenbelt, naoorlogse wijk - Kleine naoorlogse woonwijk, bestaande uit enkele stempels met geschakelde eengezinswoningen aan de zuidoostzijde. Westelijk aansluitend een buurtje met grote vrijstaande bungalows op ruime kavels, merendeels jaren zestig, markant gesitueerd op het hoog gelegen terrein.
43. Het Veen-Het Gagel, veenontginning - Veenontginning uit circa 1865 met gave structuur, markante bomenlanen met oud hout, ten zuiden van de bebouwde kom van Lochem. Fraai erf Het Gagel met herenboerderij, theekoepel en restanten landschapstuin, de oorspronkelijke kern van de ontginning (figuur 63).

Figuur 63. Historische theekoepel bij ontginningsboerderij Het Gagel bij Lochem (foto: CeesJan Frank).

44. Landgoederen Velhorst en Boekhorst - Ensemble van historische landgoederen ten westen van Lochem, beide met historische landgoedkern met hoofd- en bijgebouwen, boerderijen en dienstwoningen, met tuin- en parkaanleg. Beide goederen hebben representatieve hoofdhuizen, die de kern vormen van de aanleg. In de aanleg zijn formele elementen aanwezig, in het bijzonder op de Velhorst, maar ook in de 19e eeuw ontwikkelde tuinen en percelen in meer landschappelijk stijl. De Velhorst bezit een aantal monumentale boerenerven met hallenhuiskoepels en bijgebouwen. Veel gebouwen zijn beschermd als rijks- of gemeentelijk monument.
45. Landgoed Ampsen - Landgoed met historische tuin- en parkaanleg, laanstructuren, hoofd- en dienstgebouwen, boerderijen, etc. De landgoedkern bevat het historische kasteel met bouwhuizen, hekwerken, brug en waterpartijen, alsmede moes- en siertuinen. De grootschalige aanleg is kenmerkend door de historische structuur, waarin formele aspecten zijn te herkennen (bomenlanen, zichtassen, sterrenbossen), maar ook delen in landschapsstijl. Langs de randen van, maar ook binnen het goed bevinden zich vele historische landgoedboerderijen en dienstwoningen,
46. Kastelenzone Berkel - Zone met kastelen, buitenplaatsen en voormalige kasteelterreinen ten oosten van Lochem, langs de Berkel. Terreinen van Langen, Cloese, Diepenbroeck, De Heest

en Nettelhorst, met relictten van grachten, lanen en huizen. De dichtheid aan kasteelterreinen is hier opmerkelijk, mede het gevolg van middeleeuwse en latere verervingen en conflicten. De goederen zijn deels sterk bepalend geweest voor de inrichting van het landschap. Op de terreinen diverse gebouwen die als rijks- of gemeentelijk monument zijn beschermd, waaronder de hoofdhuizen van De Cloese, De Heest en het ruïneterrein van De Nettelhorst (figuur 64).

47. Historisch toerisme stuwwallandschap - Vroeg toeristisch gebied op en rond de Lochemse en Barchemse bergen. In het landschappelijk zeer aantrekkelijke gebied kwamen vanaf de tweede helft van de 19e eeuw horecagelegenheden, wandelpaden, uitzichtpunten, zomerhuizen en landhuizen, etc. Het gebied is gaaf behouden gebleven en ook als historisch "recreatiegebied" herkenbaar gebleven aan de bewaard gebleven historische horeca, de uitkijktoren de Belvedere, de watertoren (oorspronkelijk met panoramaterras), het Openluchttheater en de villa's en landhuizen.

Figuur 64. Kasteel De Cloese vanaf de Lochemse berg (foto: CeesJan Frank).

Zwierp

48. Boerderijen op de stuwwalflank - Reeks van oude boerenerven op of aan de voet van helling van de stuwwal tussen Lochem en Zwierp. Samenhangende structuur van akkers en erven met oude boerderijen, op enige afstand van de Zwierpseweg. Tot het ensemble behoort ook de lintbebouwing van Zwierp, met als landmark de Zwierpse Molen, voorts het oude tolhuis, de voormalige melkfabriek en het naar zijn huidige locatie verplaatste Zwierps lokaal.

5.4.4 Historische binnenstad Lochem: bijzondere kenmerken en accenten

In deze paragraaf zoomen we in op de historische binnenstad van Lochem. Binnen de omwalling van de middeleeuwse stad is een groot aantal waardevolle historische structuren bewaard gebleven, die voor een belangrijk deel teruggaan tot de late middeleeuwen. Zoals in de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad Lochem (§ 5.2.1) is geschetst, kreeg de nederzetting zijn vaste vorm en afbakening in de 14e eeuw, met de bouw van de stadsmuur. Ook het stratenplan, gelieerd aan de routes naar de stadspoorten en de ontsluiting van het marktplein en de omgeving van de Gudulakerk, kreeg in die tijd zijn definitieve patroon. Door de verdere verstedelijking en de zich verdichtende bebouwing kregen ook de perceelsstructuren vaste vorm. Het stedelijk weefsel werd in Lochem mede bepaald door de specifieke bouwwijze van de huizen, de hout- en vakwerkbouw. In het onderstaande overzicht wordt een aantal karakteristieke stedenbouwkundige kenmerken kort toegelicht. Deze kenmerken zijn weergegeven op de cultuurhistorische kenmerkenkaart (1b).⁸⁵

Hoofdstratenpatroon

Markt en kerk liggen in het hart van de stad, nabij de samenkomst van in drie richtingen uitwaaiende hoofdstaten, die vroeger uitkwamen bij de drie stadspoorten. De Smeestraat-Bierstraat, Molenstraat en Walderstraat vallen op door hun smalle profiel en licht krommende verloop. Mogelijk is de Molenstraat pas na de komst van de watermolen op de Berkel tot hoofdstraat opgewaardeerd en was het Hoogestraatje oorspronkelijk onderdeel van de hoofdroute door Lochem.

Markt

De Grote Markt is vermoedelijk in het tweede kwart van de 14e eeuw aangelegd na de verlening van de marktrechten in 1330. Het ruime plein in het hart van de stad heeft een rechthoekige vorm en was tot het einde van de 19e eeuw ook aan de oostzijde van een korte bebouwingswand voorzien. De Gudulakerk grensde dus niet direct aan het marktplein, maar was via een smalle steeg bereikbaar. Een deel van de markt is nog voorzien van een –weliswaar herhaaldelijk nieuw gelegde- historische keienbestrating.

Kerkhof

Tot in het derde decennium van de 19e eeuw lag ten noorden en zuiden van de Gudulakerk een kerkhof. Na de opening van de begraafplaats aan de Zutphenseweg werd het kerkhof bestraat en als pleinruimte aan het stratenplan toegevoegd. Bij recent archeologisch onderzoek zijn restanten van graven en lage kerkhofmuren ten zuiden van de kerk (Bierstraat) aangetroffen.

Achterstraten

Typerend voor veel middeleeuwse nederzettingen is een stelsel van zogenaamde achterstraten, die op enige afstand de hoofdstraten volgen en zo de achtererven ontsluiten. Lochem heeft hier een goed voorbeeld van in de vorm van de Achterstraat. De diepe erven van de Bierstraat en de Markt grenzen aan de achterzijde aan de Achterstraat. In de loop der eeuwen verzelfstandigde een deel van deze bebouwing. De Achterstraat heeft lange tijd zijn secundaire betekenis weten te behouden. Er bevonden zich in de straat veel schuren, kleine woonhuizen en enkele stadsboerderijen. Tegenwoordig is het "achterstraatkarakter" wat uit beeld geraakt door de bouw van forse woonhuisblokken. Een tweede

---

⁸⁵ Frank, 2012, 15-18; Schulte, 1983, 203-211

“achterstraat” is de Walsteeg, die de achtererven van de Walderstraat aan de zuidzijde ontsluit. Deze functie is nog steeds goed afleesbaar.

Stegen

Naast de grotere straten in de binnenstad zijn er binnen de huizenblokken smallere doorgangen naar achterliggende straten, de stegen.

Druipgangen

De druipgangen of osendrops zijn een typisch fenomeen, dat herinnert aan de vroeger meest voorkomende bouwwijze in de binnenstad. De in vakwerk uitgevoerde houten huizen met hun in aanvang rieten daken werden los van elkaar op de smalle kavels gebouwd. De smalle gangen tussen de huizen dienden om gevaar op brandoverslag te verkleinen en voor de opvang van het regenwater, dat van de dakschilden vloeide, vandaar de naam “druipgang”. Sommige druipgangen waren net breed genoeg om ook als ontsluiting van het achtererf te dienen. Om ongewenste bezoekers (mens en dier!) te weren, werden de gangen aan de straatzijde met een deurtje of een plank afgesloten. In de Smeestraat zijn er nog voorbeelden van te zien. In de Molenstraat, Smeestraat, Bierstraat, Walderstraat en op de Markt zijn nog druipgangen behouden gebleven, vaak in combinatie met clusters historische huizen (figuur 65).

Perceelsstructuur

In de loop van de middeleeuwen raakten de hoofdstraten dicht bebouwd. Aanvankelijk nog brede kavels werden verder opgedeeld. Zo ontstond het karakteristieke patroon van de smalle diepe percelen, die vaak doorlopen tot de achterliggende straten of tot aan de stadswal. In verschillende delen van de binnenstad zijn nog clusters smalle diepe percelen herkenbaar gebleven, ook hier vaak weer in relatie tot ter plaatse nog aanwezige historische bebouwing. Waar door stadsvernieuwing veel is gesloopt is vaak ook de fijnmazige percelering bij de herbouw opgegeven.

Op de smalle kavels verrezen in de regel smalle diepe huizen, die met de korte voorgevel aan de straat grensden. Op oude luchtfoto's van Lochem zijn die diepe huizen met hun parallel gelegen daken nog overvloedig aanwezig.

Coulissengevelwanden

Karakteristiek in sommige bochtige straten (Molenstraat, Walderstraat, Smeestraat) zijn de trapsgewijs verspringende gevels, waarmee de kromming van de straat werd gevolgd. Ook dit verschijnsel is terug te voeren op de oorspronkelijke houten vakwerkhuisen, die vanwege hun constructie gebaat waren bij een zo veel mogelijk rechthoekig grondvlak en smalle gangen aan weerszijden.

Figuur 65. Druipgang of osendrop in de Smeestraat (foto: CeesJan Frank).

Groene stadswallen

Ondanks de demping/overkluizing van een deel van de middeleeuwse grachten is de contour van de oude vesting herkenbaar gebleven in het verloop van de binnenwallen: de Noorder-, Ooster-, Zuider- en Westerwal vormen samen een doorgaande ringstraat om de binnenstad. De walstraten markeren tevens het verloop van de verdwenen stadsmuur. Waarschijnlijk al kort na de ontmanteling van de vesting zijn de wallen beplant met bomen. Het gezicht op Lochem van Jan de Beijer uit 1743 toont het stadje al in een krans van hoge bomen. De walbeplanting is voor een deel goed behouden gebleven, hier en daar nog met forse eiken van aanzienlijke ouderdom. Ook langs de buitenzijde van de grachten, langs de bleken, werden bomen geplant. In het bijzonder langs Westerbleek, Zuiderbleek en Oosterbleek zijn beeldbepalende bomenrijen bewaard gebleven.

Stadstoegangen

De drie middeleeuwse stadstoegangen bij Molenpoort, Walderpoort en Smeepoort zijn nog steeds prominent aanwezig en herkenbaar aan de smalle straatingangen aan de binnenstadsrand. Bij de Smeestraat is de locatie van het na de sloop van de poort gebouwde wachthuis te herkennen in het pand op de kop van de zuidelijke stadsgracht. Aan het einde van de 19e eeuw werden twee nieuwe stadsentrees gecreëerd. Na de sloop van het laatste restant van de middeleeuwse bolwerken, de Blauwe Toren, werd een brug geslagen over de gracht, die de Blauwe Torenstraat verbond met een nieuwe straat, die het groeiende woonbuurtje op de Lochemse enk ontsloot (tegenwoordig Burgemeester Leenstraat). De brug is er nog steeds, al zijn alleen de gietijzeren leuninggen nog origineel. Met de aanleg van de Kastanjelaan en de Nieuweweg ten oosten van het centrum werd ook aan deze zijde een nieuwe toegang tot de binnenstad gemaakt. Tussen de nieuwe Tuinstraat (binnen de wallen) en de Kastanjelaan kwam een brug over de stadsgracht. Deze is bij de aanleg van de Graaf Ottoweg in de jaren 30 van de vorige eeuw gesloopt.

Accenten en landmarks

Enkele historische panden in de Lochemse binnenstad onderscheiden zich door hun zeer opvallende en prominente verschijningsvorm of ligging op een bijzondere locatie. Ze vormen belangrijke accenten en herkenningspunten in het stadsbeeld en zijn daardoor van sterk beeldbepalende waarde. De Grote of Sint-Gudulakerk is de *landmark* door het rijzige schip en de hoge middeleeuwse toren, die vrijwel overal in de binnenstad is te zien. Ook voor de rest van Lochem geldt de toren als herkennings- en oriëntatiepunt. Het 17e-eeuwse stadhuis staat vrij aan de omliggende pleinruimten en straatjes en heeft door zijn rijk uitgewerkte gevels een hoge beeldbepalende waarde. Van veel jongere datum zijn enkele vroeg 20-eeuwse winkelpanden op prominente straathoeken. De hoekligging wordt benadrukt in het architectonisch ontwerp, door afgeronde of uitgebouwde hoekpartijen met decoratieve elementen (Smeestraat- hoek 't Ei, hoek Molenstraat-Bagijnestraat). Verder zijn nog enkele gebouwen als "accentpand" geselecteerd omdat ze door hun opvallende verschijningsvorm en situering in zichtlijnen als sterk beeldbepalend kunnen worden beschouwd.

5.5 Toelichting op de waarderingskaart (kaartbijlage 2b)

5.5.1 *Bouwkunst*

De inventarisatie van de historische bouwkunst in de gemeente Lochem bevat alleen de objecten met een hoge en een positieve erfgoedwaarde en nog een beperkt aantal met een lage erfgoedwaarde. Uit het grote aantal hoog en positief gewaardeerde objecten in de inventarisatie spreekt de relatief hoge kwaliteit van de bebouwing in de kernen en het buitengebied. In alle kernen zijn ook bijzondere bebouwingsensembles geïventariseerd.

De in de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen objecten met een hoge en positieve waarde hebben op de zes gebruikte criteria tenminste overwegend positief gescoord. De scores zijn weergegeven in de bij de kaart behorende database. Ze kunnen als input dienen voor toekomstig gemeentelijk cultuurhistorisch beleid en worden gebruikt bij de herijking van de gemeentelijke monumentenlijst.

De drie verschillende waarden-schaalniveaus kunnen als volgt worden gedefinieerd:

1 - Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde (H)

Deze objecten scoren op de zes criteria hoog. Het betreft zeer hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles), die vanwege de voornamelijk hoge ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor de gemeente Lochem en daarin gelegen kernen en karakteristieke gebieden.

Wanneer ze zouden worden getoetst aan de algemeen gehanteerde monumentenselectiecriteria⁸⁶ dan is de kans zeer groot dat ze voldoende waarden bezitten voor de kwalificatie gemeentelijk monument. Integrale instandhouding is zeer gewenst. De hoge erfgoedwaarde kan ook als 'monumentwaarde' worden gekenschetst. Mocht er in de toekomst overgegaan worden tot het actualiseren van de gemeentelijke monumentenlijst dan is dit dé topcategorie met een hoge kwaliteit, die voor bescherming in aanmerking komt, voor zover zij niet al als rijks- of gemeentelijk monument beschermd zijn. Bestaande gemeentelijke en rijksmonumenten en de enkele jaren geleden geselecteerde potentiële gemeentelijke monumenten behoren namelijk ook tot deze hoogst scorende categorie.

2 - Positieve of beeldbepalende erfgoedwaarde (P)

Deze categorie scoort vooral bij de criteria architectuurhistorische waarden, gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid wat lager dan de categorie 1 (H), vaak vanwege de wijzigingen aan details. Verder betreft het karakteristieke onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles) die vanwege de voornamelijk hoge én positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objecten van grote betekenis zijn voor de gemeente Lochem en daarin gelegen kernen en karakteristieke gebieden. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk. De positieve erfgoedwaarde kan ook als 'karakteristiek' worden gekenschetst. Mocht er in de toekomst overgegaan worden tot het selecteren van "karakteristieke objecten", die via beschermende maatregelen in het bestemmingsplan in stand worden gehouden, dan is dit een categorie, waaruit geselecteerd kan worden.

---

⁸⁶ Waarderingscriteria bouwkunst van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed:
<http://www.cultureelerfgoed.nl/dossiers/waarderen-van-cultureel-erfgoed/waarderingscriteria>

3 – Lage erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde (L)

De laagste categorie is voornamelijk wat betreft de hoofdverschijningsvorm goed herkenbaar gebleven; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn.⁸⁷ Voorwaarde is dat er sprake is van een meer dan voldoende mate van herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en dat deze objecten een wezenlijk onderdeel vormen van één van de gebiedskarakteristieken. Deze objecten hebben vooral een beeldondersteunende waarde, bijvoorbeeld bij een historische structuur. Instandhouding van op zijn minst de huidige hoofd- en kapvormen is wenselijk.

De waardering aan de hand van zes criteria is in de database verwerkt.

5.5.2 Gebouwen met bouwhistorische verwachting

In de waarderingskaart zijn de gebouwen met een bouwhistorische verwachting gemarkeerd. Het gaat om beschermde en niet-beschermde gebouwen, waarvan op basis van beschikbare informatie uit bouwhistorische rapportages, redengevende beschrijvingen en inventarisatiegegevens bekend is of verwacht wordt dat er (intern) historische bouwconstructies en bouwsporen van belang en daterend uit de periode voor circa 1850 bewaard zijn gebleven. Ook via waarnemingen vanaf de openbare weg kunnen bouwhistorische kwaliteiten worden verondersteld, bijvoorbeeld zichtbaar in de aanwezigheid van hoge, steile kappen, gevels met oude bouwsporen, etc. Vaak gaan deze oude waarden echter verscholen achter veel jongere gevels, zodat ze weinig zichtbaar zijn en bij herstel en transformatie van gebouwen niet goed op het netvlies staan. Het gaat om gebouwen, die tot de oudste bouws substantie in de gemeente Lochem behoren.

In het buitengebied betreft het vooral de oudere agrarische bebouwing. Ook de bebouwing op kasteel- en buitenplaatsen kunnen een bouwhistorische verwachting bezitten. In de kern van Lochem geldt een bouwhistorische verwachtingswaarde voor de oudere bouws substanties in het bijzonder voor de relicten van de 17e- en 18e-eeuwse woon- en werkhuisen.

In een aantal gevallen zijn objecten, die jonger dan 1850 worden gedateerd, toch als bouwhistorisch interessant geïdentificeerd, omdat mogelijk oudere restanten aanwezig zijn.

Let wel, de bouwhistorische verwachtingswaarde “voor 1850” heeft een signaalfunctie: de betreffende panden behoren tot de oudste in de gemeente en verdienen daarom extra alertheid. Immers, ook gebouwen van jongere datum kunnen belangrijke bouwhistorische waarden bezitten.

De gebouwen met een bouwhistorische verwachting maken deel uit van de totale inventarisatie en zijn derhalve, net als de andere panden, getoetst aan de hand van de waarderingscriteria. Zowel beschermde als onbeschermde gebouwen kunnen een dergelijke verwachting hebben. Het betreft dus een extra kenmerk van de panden binnen de totale inventarisatie.

5.5.3 (Steden)bouwkundige ensembles

In de cultuurhistorische waardenkaart is een aantal bijzondere “(steden)bouwkundige” ensembles geselecteerd. Binnen de component bouwkunde/stedenbouw is de selectie in eerste instantie gedaan vanuit dit historisch (steden)bouwkundig perspectief. In het bijzonder gaat het om (stedenbouwkundige) historische structuren (de historische kernen, uitbreidingswijken van voor en na de Tweede Wereldoorlog, lintstructuren, de landgoederen en boerderijenensembles in het buitengebied), waarin karakteristieke historische bebouwing een prominente rol speelt.

---

⁸⁷ Verdiepend onderzoek zou, indien wenselijk, in beeld moeten brengen wat dan de specifieke kwaliteiten per object zijn.

In het onderstaand overzicht is de waardering van de ensembles in detail weergegeven. De kolommen W1 tot en met W5 verwijzen naar de criteria, genoemd in § 2.4.6.

1. het belang van het gebied of ensemble als voorbeeld of onderdeel van de cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en de ontwikkelingsgeschiedenis/historische gelaagdheid;
2. het belang van het gebied vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van de omgeving, vanwege opmerkelijke ligging, zichtlijnen, aanwezigheid van landmarks, etc.
3. de structurele gaafheid en herkenbaarheid van het gebied;
4. de zeldzaamheid van het gebied (stedenbouwkundig/structuur), op gemeentelijk / regionaal niveau;
5. de dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: ++ (hoge waarde), + (positieve waarde), 0 (neutrale waarde).

De eindscore bepaald de waardengradatie, weergegeven in de rechter kolom in tabel 7:

gemiddelde score	waardering
Minimaal 4x ++ en 1x +	Gebied / ensemble met zeer hoge waarde (1)
Minimaal 2x ++, 2x + en 1x 0	Gebied / ensemble met hoge waarde (2)
Minimaal 4x + en 1x 0	Gebied / ensemble met middenwaarde (3)
Minimaal 2x + en 3x 0	Lage waarde (4), niet geselecteerd.

Tabel 7. Scores en klassen van de waardering.

Stedenbouwkundig waardevol gebied “zeer hoge cultuurhistorische waarde” (1)

De historische situatie is goed herkenbaar en de historische zeggingskracht is zeer hoog. Deze gebieden kunnen als relatief zeldzaam worden beschouwd en ogen in structuur en (oorspronkelijk) bebouwingsbeeld gaaf. Het stedenbouwkundige ensemble is zeer duidelijk een weerslag van de plaatselijke historische ontwikkeling van één van de kernen in de gemeente Lochem of het buitengebied. Het gebied draagt sterk bij aan de identiteit van de gemeente Lochem.

Stedenbouwkundig waardevol gebied “hoge cultuurhistorische waarde” (2)

De historische situatie is nog redelijk gaaf. Er is een hoge mate van zeggingskracht. Het stedenbouwkundige ensemble is duidelijk een weerslag van de plaatselijke historische ontwikkeling. Het gebied draagt bij aan de identiteit van de gemeente Lochem, hoewel de samenhang op onderdelen vertroebeld kan zijn.

Stedenbouwkundig waardevol gebied “middelhoge cultuurhistorische waarde” (3)

De historische situatie is nog redelijk gaaf en vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Lochem, hoewel het karakter op onderdelen verstoord kan zijn en er is geen sprake van uitgesproken cultuurhistorische waarde of grote zeldzaamheid.

NR	Gebied	Plaats	W1	W2	W3	W4	W5	W
1	Oude Dorpskern	Almen	++	++	+	++	++	1
2	De Ehze-PW Janssen	Almen	++	++	++	++	++	1
3	Villapark	Barchem	+	+	+	+	+	3
4	Van Damstraat-Bosweg	Barchem	+	+	+	0	0	4
5	Barchemse Enk	Barchem	++	+	++	+	+	2
6	Schoolstraat-Kerklaan	Eefde	+	+	+	+	+	3
7	Julianalaan-Oranjelaan	Eefde	+	+	+	+	0	3
8	Rustoordlaan	Eefde	++	+	++	+	++	2
9	Kokstraat	Eefde	+	+	+	+	+	3
10	Kapperallee	Eefde	+	+	+	+	+	3
11	Klaphek-Den Dam	Eefde	++	++	++	++	++	1
12	De Voorst	Eefde	++	++	++	++	++	1
13	Zutphenseweg	Eefde/Gorssel	++	+	+	+	+	2
14	Epser Bos	Epse	++	+	++	+	+	2
15	Lindelaan-Esdoornlaan	Gorssel	+	+	+	+	+	3
16	Acaciaplein-Meidoornstraat	Gorssel	+	+	+	++	0	3
17	Oude Dorpskern	Gorssel	++	++	+	++	++	1
18	Ravensweerdweg eo	Gorssel	++	++	++	++	++	1
19	Joppelaan-Huzarenlaan	Gorssel	++	+	++	++	++	1
20	Joppelaan	Joppe	++	++	+	+	++	2
21	Eikenboomlaan	Joppe	+	+	++	+	+	3
22	Landgoed Joppe	Joppe	++	++	++	++	++	1
23	Huize Dorth	Kring van Dorth	++	++	++	++	+	1
24	Braninkkamp-Kloosterweg	Laren	+	+	+	+	0	3
25	Koeslagstraat-Postelstraat-Heuvelstraat	Laren	+	+	+	+	0	3
26	Verwolde en Blankenberg	Laren	++	++	++	++	++	1
27	Oolde	Laren	++	++	++	++	++	1
28	't Ross	Laren	++	++	++	++	++	1
29	Binnenstad	Lochem	++	++	+	++	++	1
30	Kruising Nieuwstad-Zutphenseweg	Lochem	++	++	++	++	++	1
31	Kastanjelaan	Lochem	++	+	++	+	++	2
32	Nieuweweg-Berkeloord	Lochem	++	++	++	++	++	1
33	Emmastraat	Lochem	+	+	+	+	+	3
34	Zwiepseweg	Lochem	++	+	+	+	++	2
35	Eerste Zuiderenkbebouwing	Lochem	+	+	+	+	+	3
36	Barchemseweg	Lochem	++	++	++	+	+	2
37	Wilhelminalaan	Lochem	+	+	+	+	+	3

38	Bergweg	Lochem	+	+	++	+	+	3
39	Dr.ten Bokkel Huininkweg	Lochem	+	+	+	++	++	2
40	Van Hogendorplaan	Lochem	+	+	++	+	+	3
41	Meindert Hobbemalaan	Lochem	+	+	+	+	0	3
42	Molenbelt	Lochem	+	+	+	+	0	3
43	Het Veen-Het Gagel	Lochem	++	++	++	++	+	1
44	Velhorst en Boekhorst	Lochem	++	++	++	++	++	1
45	Landgoed Ampsen	Lochem	++	++	++	++	++	1
46	Kastelenzone Berkel	Lochem	++	++	+	++	++	1
47	Historisch toerisme stuwwal	Lochem	++	++	++	++	++	1
48	Boerderijen op de flank	Zwiep	++	+	++	++	+	2

Tabel 8. (Steden)bouwkundige ensembles en hun waardering.

5.5.4 Historische binnenstad Lochem: kenmerken en accenten

De in § 5.4.4 besproken karakteristieke stedenbouwkundige kenmerken in de binnenstad van Lochem beschouwen we als een verfijning in de duiding van het als hoog waardevol beoordeelde ensemble van de binnenstad van Lochem. Er is een afzonderlijke kaart van samengesteld, waarop deze paragraaf nader ingaat.

Het betreft, binnen de contouren van de middeleeuwse vesting, de kenmerkende en waardevolle historisch-stedenbouwkundige patronen en de belangrijkste accenten, die samen met de historische bebouwing het verhaal van de (wording en ontwikkeling) van de middeleeuwse stadskern vertellen.

6 Themakaarten (kaartbijlage 3a – 3f)

6.1 Inleiding

In overleg met de gemeente Lochem is gekomen tot een overzicht van thema's die bepalend zijn geweest voor de ontwikkeling van het historisch cultuurlandschap. In dit rapport werken we deze thema's nader uit, en op themakaarten zijn de objecten, structuren en terreinen die daarmee verbonden zijn, weergegeven.

De teksten in deze rapportage geven achtergrondinformatie over systemen en patronen zoals die aanwezig waren of nog zijn. Soms duiken we wat meer in de historische achtergronden, terwijl we op andere plekken veel meer op het ruimtelijk patroon ingaan. Over elk thema op zichzelf is een boek te schrijven. Dat hebben we hier niet gedaan; we hebben vooral de hoofdlijn willen aanstippen, met een enkele uitweiding waar relevant geacht.

Op de kaarten hebben we voor het aspect bouwkunst alleen die objecten aangeduid, die nog aanwezig zijn. Bij de functie kijken we ook naar de vroegere, niet alleen naar de huidige: er kunnen immers nog kenmerken in de bebouwing aanwezig zijn die naar die vroegere functie verwijzen. Voor wat betreft de landschappelijke terreinen en structuren hebben we, om het hele systeem te kunnen schetsen, wél ook verdwenen zaken meegenomen. In de achterliggende database is voor de terreinen op de themakaarten steeds aangegeven of de betreffende terreinen nog herkenbaar zijn. Die herkenbaarheid kan ook bestaand door amovering van de oude en bouw van nieuwe bebouwing.

6.2 Oorlog en defensie

6.2.1 *Inleiding*

Door de eeuwen heen heeft het grondgebied van het huidige Nederland meerdere malen aan oorlogshandelingen blootgestaan. Bovendien heeft men zich, in afwachting van dergelijke handelingen, vaak bewapend en defensieve handelingen uitgevoerd. Het grondgebied van de huidige gemeente Lochem speelde in de geschiedenis meerdere malen een relevante rol op dit vlak, wat sporen en verhalen in het landschap heeft achtergelaten. In deze paragraaf behandelen we per onderscheiden periode datgene wat we in Lochem daarvan nog aantreffen of welke 'plekken van herinnering' er aanwijsbaar zijn. Perioden van strijd waarvan helemaal niets meer aanwezig is, zoals de Munsterse Oorlog (1665-1666), hebben we in dit overzicht buiten beschouwing gelaten.⁸⁸

6.2.2 *Late Middeleeuwen (1200-1500)*

In de Late Middeleeuwen, een periode die zich vooral kenschetst door enerzijds de opkomst van territoriale heersers met de al dan niet aan hen verbonden elite en anderzijds door de opkomst van steden. Niet zelden hangen die twee fenomenen met elkaar samen. Het zijn dan ook die twee fenomenen die zich verdedigden tegen invallende legers en roversbenden, enerzijds door de bouw van verdedigbare huizen – kastelen – en anderzijds door de ommuring, omwalling en omgrachting van de steden. In de gemeente Lochem zien we dan ook een groot aantal verdedigbare kastelen of kasteeltjes, die overigens voor een belangrijk deel in latere tijden – toen de aanvalstechnieken veranderden en dikke muren en ophaalbruggen niet meer voldeden – in landhuizen werden omgebouwd (zie § 6.3).

---

⁸⁸ Zie voor een volledig overzicht Janssen, 1983.

Onder meer bij de Wildenborch, net over de gemeentegrens, zijn kogels bestaande uit kiezelstenen in lood gevonden.⁸⁹

Graaf Otto gaf bovendien in 1233 aan de *villa Locheijm*⁹⁰ een aantal vrijheden, opmaat naar de ontwikkeling tot stad.⁹¹ Kort daarna moet de stad ook versterkt zijn, uiterlijk in 1330 door een stenen muur met een extra versterking, de Blauwe Toren.⁹² We weten dat de Lochemse stadsmuur bij de Noorderwal ongeveer 1,80 tot 2,00 meter dik was, en gebouwd was op een fundering van elzenstammetjes. In 1606 werden de vestingwerken nog verder uitgebreid.⁹³

De muren werden in de periode 1750-1800 afgebroken.⁹⁴ Via de Walderpoort (westzijde), Molenpoort (noordzijde) en Smeepoort (zuidoostzijde) en de respectieve bruggen daarvoor was de stad toegankelijk. Tot in de 20e eeuw werd stapsgewijs de vesting ontmanteld, totdat deze in de jaren 60 de status van rijksmonument kreeg.⁹⁵ De vesting heeft meerdere keren een rol gespeeld in de strijd, onder meer in 1506 en 1543.⁹⁶

Om eventuele invallen al vóór het bereiken van de steden en kastelen te kunnen tegenhouden, werden landweren opgeworpen. Deze bestonden uit enkele of dubbele wallen met doornige hagen, met daartussen greppels en ervoor eventueel nog struikelkuilen voor paarden. De aanleg daarvan begon in de Late Middeleeuwen en liep nog in de 16e eeuw door. Een ons bekende landweer lag tegen de zuidoostelijke rand van Barchem. In de bosrand zijn hiervan nog indrukwekkende sporen herkenbaar, namelijk een dubbele wal met daartussen een greppel. Ook daarbuiten zien we in een enkel geval in het reliëf nog aanwijzingen voor het verloop van de landweer.⁹⁷ Het is aannemelijk dat hier ook ondergronds nog sporen van bewaard gebleven zijn. Brokamp, die een scriptie schreef over landweren in Nederland, had al een idee over een landweer hier, maar kon hem bij gebrek aan de digitale data waar we nu over beschikken, niet ruimtelijk plaatsen.⁹⁸ Daarnaast vermoedt Brokamp nog systemen van landweren nabij Verwolde en Oolde. Directe bewijzen bestaan evenwel niet, vooral aanwijzingen. Zekerheid daarover hebben we daarom niet, alhoewel de aanwijzingen bij Oolde wel wat steviger zijn dan die bij Verwolde. De Ooldse landweer was vermoedelijk een kleine tegenhanger van de Overstichtse landweer.⁹⁹

De aanwijzingen voor een landweer bij Gorssel, die hij ook noemt, zijn nog vager, zodat we daar ook niets hebben ingetekend op de kaart. Het moge duidelijk dat verdiepend onderzoek naar landweren nog noodzakelijk is.

6.2.3 Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)

Zutphen en Deventer kregen het tijdens de Tachtigjarige Oorlog zwaar te verduren, en daarmee zal ook de gemeente Lochem de klappen hebben gevoeld. Zutphen werd in 1572 en 1591 belegerd, Deventer in 1578 en daarna nog eens.

De stadswallen van de stad Lochem zijn meerdere malen gebruikt, onder meer bij het ontzet van Lochem door het Staatse leger op 24 september 1582. Daarbij zijn diverse schansen en wallen rond de stad aangelegd, die we op een fraaie tekening uit 1583 nog herkennen. De wallen met daarin de

---

⁸⁹ Janssen, 1983

⁹⁰ Afgeleid uit loc- en -hem, duidend op een 'omsloten, omheinde woonplaats'.

⁹¹ Moorman van Kappen, 1983

⁹² Janssen, 1983, 111

⁹³ Janssen, 1983, 124

⁹⁴ De Graaf, 2009

⁹⁵ Kadastraal minuutplan 1832, sectie F, blad 01; Janssen, 1983, 132; Frank, 2004

⁹⁶ Janssen, 1983, 111-112

⁹⁷ Actueel Hoogtebestand Nederland, generatie 2

⁹⁸ Brokamp, 2007

⁹⁹ Brokamp, 2007

schansen omsloten de stad aan de west-, zuid- en oostzijde (figuur 66).¹⁰⁰ Niet van alle schansen rondom de stad Lochem zijn de exacte locaties bekend; zo lag er één bij Verwolde waarvan we de plek niet op de kaart hebben kunnen weergeven. De schansen schijnen snel daarna te zijn geslecht.¹⁰¹ Te Lochem verbleven ook daarna nog garnizoenen.¹⁰²

Figuur 66. Het ontzet van Lochem, 1582.

Uit nauwkeurige hoogtemetingen is naar voren gekomen dat er op de Lochemse Berg een kleine redoute moet hebben gelegen (figuur 67). De relictten daarvan zijn in het huidige reliëf nog herkenbaar. De datering ervan is onzeker; het kan gaan om een schans van Ambrosio de Spinola, een Spaans veldheer, waarvan bekend is dat hij na de verovering van de stad in juli 1606 een schans liet aanleggen op de Lochemerberg.¹⁰³ Op de Hottingerkaart is deze schans nog als d'Oude Schans aangeduid.¹⁰⁴

¹⁰⁰ https://nl.wikipedia.org/wiki/Ontzet_van_Lochem

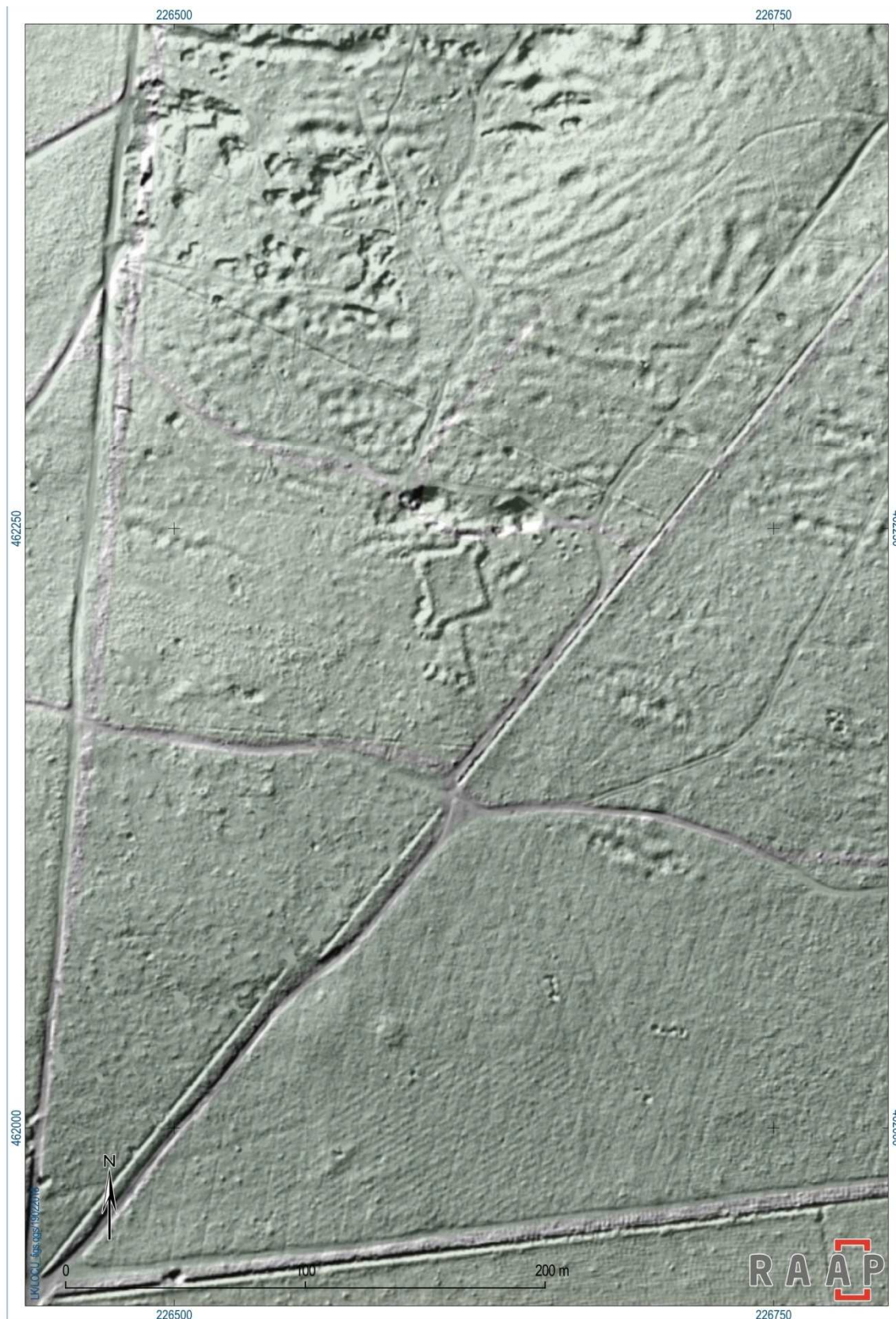
¹⁰¹ Janssen, 1983, 121

¹⁰² Janssen, 1983, 122

¹⁰³ Janssen, 1983, 125

¹⁰⁴ Versfelt, 2003

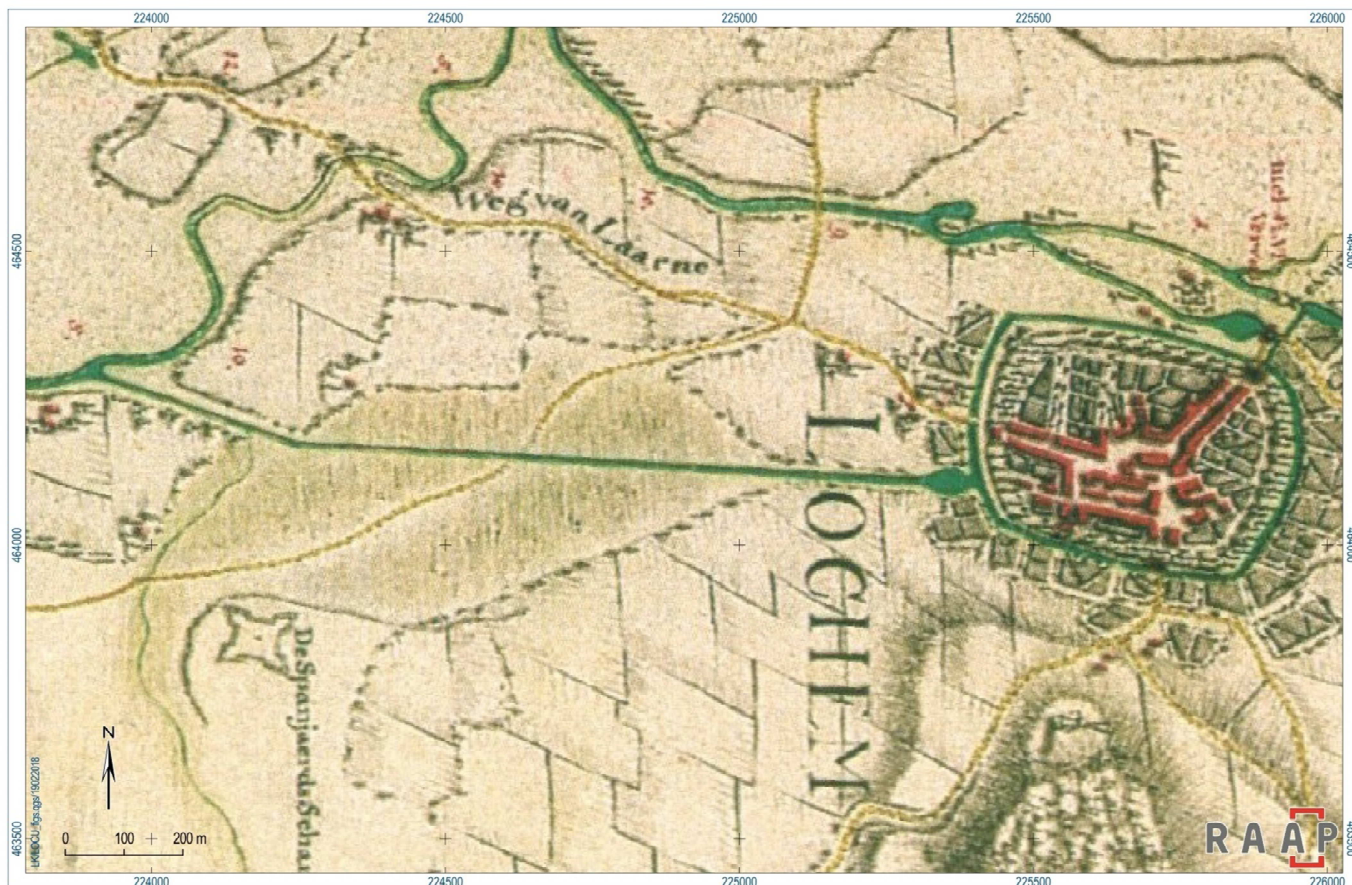

Figuur 67. Uitsnede uit het AHN2, met daarop de schans op de Lochemse Berg duidelijk herkenbaar.

Een tweede schans moet ten westen van de stad Lochem hebben gelegen. Op de Hottingerkaart staat nog *De Spanjaerds Schans* ingetekend (figuur 68).¹⁰⁵ De ligging ervan is echter zo schematisch aangeduid, dat we geen exacter gebied kunnen aangeven dan we nu op de kaart gedaan hebben. Ook lokaal onderzoek heeft, behalve enkele verhalen van buurtbewoners, geen bewijzen voor de exacte ligging van de schans opgeleverd.¹⁰⁶

Figuur 68. *De Spanjaerds Schans*, zoals die weergegeven is op de Hottingerkaart (bron: Versfelt, 2003).

Een belangrijke verdedigingslinie in de Tachtigjarige Oorlog werd tussen 1605 en 1606 en na de Spaanse inval van 1629 gebouwd. Op de linkeroever van de IJssel werden 26 verdedigbare observatietorens of redoutes geplaatst. Binnen de huidige gemeente Lochem hebben er geen gestaan. Langs de IJssel tot aan Kampen werd na het strijdtoneel van 1672-1674, toen de IJssel slecht verdedigbaar bleek door onder meer een ongetraind leger en een lage waterstand, opnieuw een plan voor een linie uitgewerkt en tussen 1701 en 1730 uitgevoerd. Over verdedigingswerken langs de IJssel bij Gorssel is ons niets bekend.

6.2.4 Tweede Stadhoudersloze Tijdperk (1702-1722)

Op 20 april 1703 trokken de inwoners van Zutphen met vaandels en trommels naar de Spitholterbrug om die brug af te breken, op basis van een verleend recht uit 1522 om Berkelbruggen waar de stad last van had, af te mogen breken. De bevolking van Zutphen voerde daarbij de druk op de stad Deventer

¹⁰⁵ Versfelt, 2003

¹⁰⁶ Kleinen, 2012

op. De stad Deventer, die voor haar handel afhankelijk was van verkeer over land, voerde daarna de druk op om de brug te herbouwen.¹⁰⁷

6.2.5 Franse Tijd (1795-1813)

De periode van overheersing door de Fransen, beginnend met de Franse inval in 1795 en eindigend met de landing van Willem I als vorst op het strand van Scheveningen, duiden we ook wel aan als de 'Franse Tijd'. Een aantal structuren is bekend uit bronnen uit deze periode, maar niet altijd weten we zeker of die structuren ook daadwerkelijk in deze periode zijn aangelegd. Een deel ervan kan ouder zijn.

Een voorbeeld daarvan is een batterij, een vijfhoekige aarden schans, die op de verpondingskaart van 1807 in groot detail en klaarblijkelijk toen nog in goede vorm op het Epser veld lag (figuur 69). De schans oogt alsof hij niet zo lang daarvoor moet zijn aangelegd.¹⁰⁸ Of er ooit gevochten is, weten we niet. Het kan ook een oefenschans geweest zijn.

Figuur 69. Rechtsboven in beeld op deze uitsnede uit een verpondingskaart uit 1807 herkennen we de kennelijk intacte batterij (bron: Gelders Archief, archief Collectie Verpondingskaarten, inventarisnummer 66, d.d. 1807).

¹⁰⁷ Marsman-Slot, 2003; Ter Meulen-Breukink, 2008

¹⁰⁸ Gelders Archief, archief Collectie Verpondingskaarten, inventarisnummer 66, d.d. 1807

In 1796 verbleven Franse soldaten onder generaal Bournonville op de Gorsselsche heide, en vervaardigden er kookplaatsen en schoorstenen van de overblijfselen van het verwoeste graf van Johan Derk van der Capellen, dat in 1788 met buskruit was opgeblazen.¹⁰⁹

Er zijn vooral in toponiemen vele aanwijzingen voor het verblijf van Kozakken in deze regio. Zij verjoegen de Fransen in 1813.¹¹⁰ We hebben op de cultuurhistorische waardenkaart geen kartering van deze toponiemen uitgevoerd.

6.2.6 Lange 19e eeuw (1813-1914)¹¹¹

De totstandkoming van de Nederlandse staat in de jaren na de Franse overheersing (1813-1815) leidde ook tot volstrekt nieuwe fenomenen. Dat had onder meer te maken met de totstandkoming van de natiestaat en bovendien het ontbreken van oorlogshandelingen van (huidig) Nederlands grondgebied tussen 1815 en 1940. In deze periode zou men zich derhalve meer en meer op verdediging en training gaan richten.

Een voorbeeld van zo'n nieuw fenomeen was oefeningsterreinen voor het Nederlandse leger. In 1822 nam de cavallerie een exercitieveld op de Gorsselsche heide in gebruik, nadat het ten koste van het rijk daartoe was ingericht.¹¹² De legereenheid die daar oefende was op een zeker moment het Regiment Huzaren van Boreel uit Deventer; de weg tussen de kazerne en het oefenveld heet nog altijd de Huzarenlaan. Daarbuiten lagen uit diezelfde periode de nodige kookkuilen, die we nog herkennen in het huidige reliëf en waarvan we tegenhangers bijvoorbeeld op de Franse Kamp (uit 1809) bij Bussum en in het militaire kamp te Rijen (uit 1830) vinden.¹¹³ Bekend is het terrein van een landelijke militaire ceremonie met wapenschouw op 26 augustus 1833, in aanwezigheid van de koning en zijn familie.¹¹⁴

Op 5 augustus 1865 werd de nieuwe spoorlijn Arnhem-Leeuwarden, ook wel bekend als Staatslijn A, geopend. Daardoor werd het militair oefenterrein doorsneden. Ter vervanging werd door het Ministerie van Oorlog omstreeks 1865 zuidoostelijk van het oude oefenterrein een nieuw stuk heide aangekocht en ingericht, dat net als het oude als Gorsselsche Heide werd aangeduid. Koninklijk bezoek vond hier op 26 juni 1916 plaats, toen tijdens de Eerste Wereldoorlog Koningin Wilhelmina hier de troepen inspecteerde.

Na het einde van de Koude Oorlog, in 1991, besloot de Nederlandse overheid een groot aantal oefenterreinen van de hand te doen. Zo werd ook de Gorsselsche Heide in 2009 verkocht aan de Stichting IJssellandschap, die voor het beheer samenwerkt met de Stichting Marke Gorsselse Heide.¹¹⁵ Het is aan het militair gebruik te danken dat er in de gemeente Lochem nog een stuk heide van bebossing gevrijwaard is gebleven.

Een uitvloeisel van de fortaanleg uit de 18e eeuw waren naar alle waarschijnlijkheid de posten aan het Dommerholt, aan de westzijde van de IJssel. Een exact moment van aanleg is helaas niet bekend. Nu is dat weliswaar niet zo interessant voor de gemeente Lochem vanwege de ligging op Voorster grondgebied, maar dat werd wel relevant bij de invoering van de Kringenwet in 1814 en de herziening daarvan in 1853. Aan zones tot 300 meter, tot 600 meter en tot 1000 meter waren restricties voor

---

¹⁰⁹ De Graaf, 1926, 244 en 248

¹¹⁰ Kemming, 2007

¹¹¹ De term 'lange 19e eeuw' wordt wel gebruikt voor de periode die doorloopt tot aan de Eerste Wereldoorlog, omdat het begin van deze oorlog in historisch opzicht een breuk vormde met de voor Nederland relatief rustige 19e eeuw.

¹¹² Regionaal Archief Zutphen, archief Marke Eschede, inventarisnummer 2, fol. 151, d.d. 24-02-1824

¹¹³ <https://archeologieinnederland.nl/nieuws/kamp-van-lodewijk-napoleon-bij-bussum-ontdekt> ; <http://www.bd.nl/gilze-en-rijen/kamp-rijen-uit-1830-moet-meer-woorden-dan-plat-bord-langs-de-weg-a51abf0f/>

¹¹⁴ Pelgrum, 2009, 17

¹¹⁵ Bruil, 2009

bouwactiviteiten verbonden in verband met de aanwezigheid van een schootsveld rond verdedigingswerken.¹¹⁶ Afhankelijk van de klasse waarin de werken waren ingedeeld waren deze restricties zwaar of minder zwaar. Verdedigingswerken die niet geïnclassificeerd waren, kenden geen verbonden kringen. Van de posten aan het Dommerholt is een classificatie niet met zekerheid bekend. Zowel geen classificatie¹¹⁷ als een classificatie in de tweede klasse worden genoemd. De posten bleven tot 1940 in gebruik, en zijn tot die tijd ook steeds verbeterd.

Naast de ontwikkelingen binnen het Nederlandse leger waren er ook defensieve taken die door de burgerbevolking ter hand werden genomen. Vanouds kenden veel Nederlandse dorpen en steden al schutterijen, die niet altijd even professioneel georganiseerd waren. Koning Willem III deed in zijn troonrede van 1866 dan ook een oproep tot professionalisering van weerbaarheidsverenigingen. Het was een periode van internationale spanning in Europa, dus het moment was niet zo vreemd.¹¹⁸ Het einde van de Frans-Duitse Oorlog in 1871 luidde een periode van stilstand in, totdat er op 20 mei 1900 weer een oproep komt tot de oprichting van Volkswaarbaarheidsverenigingen. Vermoedelijk is naar aanleiding daarvan de schietbaan bij Gorssel aangelegd, die in 1911 voor het eerst op een topografische kaart verschijnt.¹¹⁹ De baan lijkt lang in gebruik of tenminste zichtbaar te zijn geweest, want pas de topografische kaart van 1976 noemt de baan niet meer expliciet. In het bosje zijn er nog altijd relictten van te vinden.

Ook in Laren lag een schietbaan, aan de Ampsenseweg. Op het terrein rond de baan werd in de Tweede Wereldoorlog het N.A.D.-kamp aangelegd. Zowel van het kamp als van de schietbaan is in het terrein niets meer herkenbaar, maar de aanwezigheid van een bebouwingscluster op deze locatie geeft wel aan dat dit terrein een bijzondere voorgeschiedenis kent.

Van een schietbaan op landgoed Verwolde, die in 1886 op een topografische kaart werd afgebeeld, is de kogelvanger bewaard gebleven.¹²⁰

6.2.7 Interbellum (1918-1940)

De Bijzondere Vrijwillige Landstorm was een initiatief van een Tweede-Kamerlid voor de ARP om dienstplichtigen die met groot verloop waren, op te roepen vrijwillig onder de wapenen te komen, zodat de revolutie in Nederland gekeerd kon worden. Aan de Zutphenseweg was een oefenterrein voor de Lochemse afdeling, en zuidelijk van de Dwarsweg lag een schietbaan.¹²¹ De kogelvanger is vermoedelijk nog in het reliëf zichtbaar. Ook de kazerne in Eefde dateert nog uit het Interbellum.

6.2.8 Tweede Wereldoorlog (1940-1945)

De Duitse inval

Nadat Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal had weten te blijven, was dat tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse inval op 10 mei 1940 niet meer mogelijk.

Bij de inval lag de gemeente Lochem aan de 'verkeerde' zijde van de Nederlandse verdedigingslinie. Die bestond immers uit de IJssel met daarachter de kazematten op de linkeroever van de rivier. Veel van de oorlogsontwikkelingen in Lochem hadden te maken met de ligging tegen de oostzijde van de verdedigingslinie langs de IJssel.

---

¹¹⁶ <http://www.forten.info/index.htm?http://www.forten.info/wetten/kringenwet.htm>

¹¹⁷ <http://www.forten.info/index.htm?catalogus/ijssel/lijsst-1.htm>

¹¹⁸ <http://oudscherpenzeel.nl/wp-content/uploads/grebbelinie/de%20oude%20schietbaan.pdf>

¹¹⁹ Chromotopografische Kaart des Rijks, 1911

¹²⁰ Bongaards e.a., 2016, 19

¹²¹ Nijman & Brouwer, 2004

Inwoners van Lochem waren al in 1938 opgeroepen voor de Luchtbeschermingsdienst.¹²² In augustus 1939 werd de algehele mobilisatie afgekondigd, enkele dagen later gevolgd door de Duitse inval in Polen. Nog had Nederland de overtuiging neutraal te blijven tijdens het conflict. Bij de Groene Maat aan de Goorseweg waren Nederlandse militairen in een barak gelegerd en was een mitrailleurstelling ingericht.¹²³ De exacte plek is ons niet bekend.¹²⁴

Het eerste wat de inwoners van Lochem merkten van de inval op 10 mei 1940 waren explosies door het opblazen van bruggen over het Twentekanaal en het omvallen van bomen in de omgeving, bedoeld als verweer tegen de binnentreckende Duitsers. Tegelijk vlogen Duitse bommenwerpers over.¹²⁵ Die explosies waren onder meer het gevolg van het feit dat de IJssellinie oostelijk van de IJssel nog drie lijnen kende waar objecten moesten worden vernield om de doortocht te verhinderen. Aan de Goorseweg werden daarom bomen opgeblazen, zodat die de weg zouden blokkeren.¹²⁶ Dat alles zou een spoedige intocht van de Duitsers niet verhinderen, en de bezetting van Nederland was een feit.

Tijdens de bezetting

Tijdens de oorlogsjaren zelf was het, met alle beperkingen die er golden, relatief rustig in de gemeente Lochem. In 1942 week wel het Haags Sanatorium, dat Scheveningen had moeten verlaten wegens aanleg van de Atlantikwall, uit naar huis Verwolde, dat op dat moment leeg stond omdat de barones naar één van de boerderijen was verhuisd. Tot 1946 bleef het sanatorium daar gevestigd.¹²⁷

Tijdens de Tweede Wereldoorlog richtte de bezetter kampen in, waar leden van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD) werden gehuisvest. Een eerste oproep tot (vrijwillige) aanmelding vond in december 1940 plaats. Na Dolle dinsdag (5 september 1944) liepen de kampen leeg, zo ook Ampsen, en op 10 september werd de organisatie opgeheven. In de gemeente Lochem lag een kamp bij Ampsen, dat de naam Kamp Ampsen en de aanduiding NAD 321 droeg. Nadat het kamp eerst nog gebruikt was door een groep SS-ers en vervolgens door ingekwartierde Duitse soldaten, werden er na de bevrijding N.S.B.-ers en collaborateurs opgesloten. Zij werden opgevolgd door evacuées, waarna het een internaat voor moeilijk opvoedbare jongens werd.¹²⁸ Nu is er nog altijd een jeugd- en opvoedhulporganisatie gevestigd.

Tijdens de oorlog zien we weinig zaken terug die we nu nog in het landschap herkennen. Dat betekent uiteraard niet dat er niets gebeurde; juist in deze jaren vond bijvoorbeeld de deportatie van de Lochemse joden plaats.¹²⁹ Dat er in de zomer van 1944 nog sprake was van toerisme naar Lochem geeft al aan dat het leven met zijn al zijn beperkingen toch zoveel mogelijk normaal werd geleefd.¹³⁰ Ondergedoken werd er ook, een enkeling zelfs in een onderduikershol in de bossen.

Opmaat naar de bevrijding

Het zou tot 1944 duren voor de situatie weer wat roeriger werd, vooral vanaf september 1944. De hiervoor al genoemde Dolle Dinsdag (5 september 1944) bracht onrust doordat veel mensen illusies hadden dat de bevrijders er snel zouden zijn. Bovendien merkten de Nederlanders dat het aantal vliegtuigen uit Engeland en Amerika dat naar Duitsland vloog, toenam. Op woensdag 6 september viel

---

¹²² Ten Broeke e.a., z.j.

¹²³ Janssen, 1983, 134

¹²⁴ Ten Broeke e.a., z.j., 49

¹²⁵ Ten Broeke e.a., z.j., 49

¹²⁶ Ten Broeke e.a., z.j., 52 e.v.

¹²⁷ Van Polen, 2011

¹²⁸ Klein Egelink, 2002a

¹²⁹ Ten Broeke e.a., z.j., 83

¹³⁰ Ten Broeke e.a., z.j., 114

er zelfs een bom in de Walsteeg. Het aantal beschietingen, bijvoorbeeld van treinen, nam toe.¹³¹ Ook vonden er luchtgevechten plaats, met talloze neergestorte vliegtuigen, waarvan we een enkeling op de kaart hebben opgenomen.¹³²

In de nadagen van de Tweede Wereldoorlog, op 24 september 1944 toen Zuid-Nederland al werd bevrijd door de geallieerden, werden er in Gorssel nog personen geëxecuteerd. Daarvoor is een monument geplaatst, met de namen van de slachtoffers erop.¹³³ Ook in Harfsen staat een dergelijk monument.

Gaandeweg nam het aantal vorderingen van panden toe. Niet alleen zochten Duitse officieren een goed onderkomen, maar ook de uit Arnhem geëvacueerde provinciale ambtenaren zochten in Lochem een nieuwe werkplek.¹³⁴ Een aantal panden werd als noodhospitaal ingericht. Uiteindelijk werd het villapark Berkeloord, waar het zwaartepunt van de gevorderde objecten lag, *Sperrgebiet*, met een slagboom aan de Marinus Naefflaan.¹³⁵

In de gemeente Lochem lagen 6 lanceerplaatsen waar de bezetter haar V1 kon lanceren, vijf op het grondgebied van de voormalige gemeente Gorssel, één op voormalig Lochems grondgebied. Op 16 december 1944 werd dat wapen voor het eerst hier afgeschoten.¹³⁶

Tijdens de winter 1944-1945 kreeg de vroegere gemeente Gorssel het zwaar te verduren. In Epse werd Het Hassink, dat gevorderd was door Duitsers, op 21 maart 1945 gebombardeerd en ook werden de hervormde kerk en de pastorie zwaar getroffen.¹³⁷

Aan het einde van maart 1945 naderde de bevrijding. De stoomtram Deventer-Borculo zou toen zijn laatste rit maken, doordat spoedig het viaduct aan de Barchemseweg en de bruggen over het Twentekanaal opnieuw zouden worden opgeblazen (figuur 70). Op 1 april 1945 sneuvelde inderdaad het viaduct.¹³⁸

---

¹³¹ Ten Broeke e.a., z.j., 114-115

¹³² Ten Broeke e.a., z.j., 120-121

¹³³ <https://www.tracesofwar.nl/sights/58696/Monument-Executie-24-September-1944.htm>

¹³⁴ Ten Broeke e.a., z.j., 117-119

¹³⁵ Ten Broeke e.a., z.j., 146

¹³⁶ Ten Broeke e.a., z.j., 144; Pasman, 2007; Groot Koerkamp, 2008, 22

¹³⁷ Stok-Bouhuys, 2009, 35; De Jong, 2013,

¹³⁸ Ten Broeke e.a., z.j., 174-175

Figuur 70. IJzeren Kanaalbrug bij Almen. Deze zogenaamde Baileybrug werd kort na de bevrijding gebouwd ter vervanging van de gesprongen brug (foto: CeesJan Frank).

Op 2 april 1945 bereikten Canadese troepen het Twentekanaal bij Almen, waarvan de bruggen al gesprongen waren.¹³⁹ Na moeizame dagen van strijd werd het grondgebied van de huidige gemeente Lochem beetje bij beetje veroverd. Daarbij brandden enkele villa's in het villapark Berkeloord en enkele boerderijen in Zwiep af.¹⁴⁰ Een deel was ook doelbewust door de bezetter afgebroken omdat zij zicht wilden hebben op de flanken van de Hoge Enk.¹⁴¹ Ook het vroegere Harfsen, in de omgeving van Harfsense Steeg en Kapeldijk, raakte zwaar beschadigd.

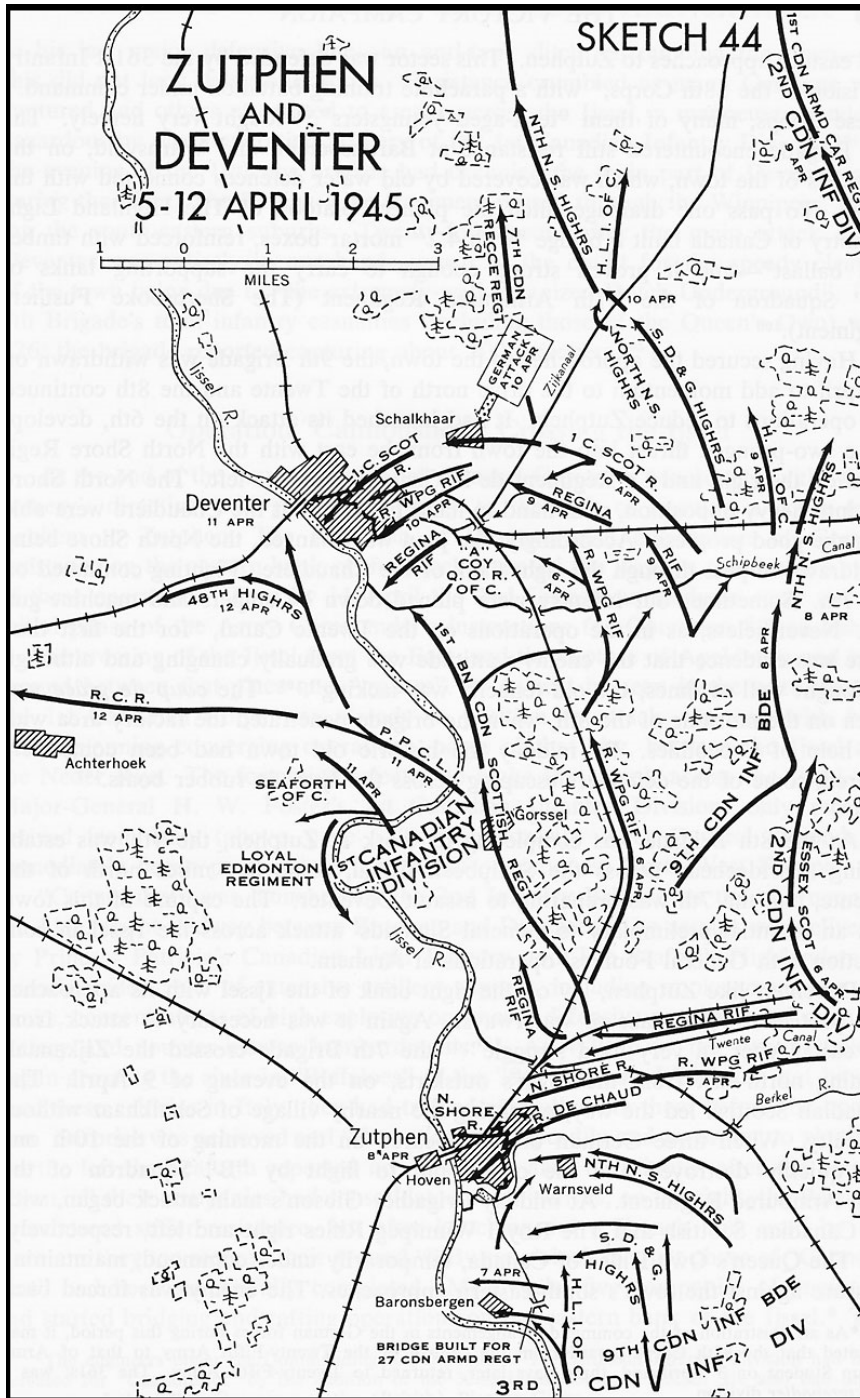
Half april 1945 staken de Canadezen tenslotte de IJssel bij Gorssel over, op weg naar West-Nederland. Die oversteek volgde na een week van manoeuvres op de oostoever van de IJssel (figuur 71).

---

¹³⁹ Ten Broeke e.a., z.j., 181

¹⁴⁰ Ten Broeke e.a., z.j., 190

¹⁴¹ Vriendelijke mededeling gemeente Lochem.

Figuur 71. Routes van de verschillende legeronderdelen langs de IJssel in april 1945.

6.2.9 Koude Oorlog (1945-1991)

Na de Tweede Wereldoorlog sloot Nederland zich aan bij een internationaal militair bondgenootschap, de Noord Atlantische Verdrags Organisatie, afgekort tot NAVO. De gebruikelijke neutraliteitspolitiek werkte niet meer. Tegelijk had de Sovjet-Unie echter een grote overwinning geboekt door veel landen in Midden- en Oost-Europa onder haar invloedssfeer te brengen, hetgeen zou leiden tot het Warschaupact. West-Europa voelde zich daardoor bedreigd. In 1950/1951 werd besloten een linie aan

te leggen om de Sovjets bij een eventuele inval te stoppen. Daarbij werd teruggegrepen op een plan van Menno van Coehoorn uit 1700 ten aanzien van afdamming en inundatie van het IJsseldal.¹⁴²

De zwaartepunten van de linie lagen bij Ubbergen en Olst. Daartussen waren vooral het inundatiegebied, de inundatiepunten in de vorm van inlaten en springcoupures van belang, waarvan we er bij het Twentekanaal en de Berkel nabij Eefde vinden. Tegelijk vervulde ook de Detmerskazerne in Eefde een rol in het plan. Bij Almen aan de Scheggertdijk stond nog een magazijn, en bij de Eefde sluis was een schuilbunker aanwezig. Ook het oefenterrein op de Gorsselsche Heide stond ten dienste van de linie.¹⁴³ Vanaf 1980 verminderde de spanning, hetgeen met de val van de Sovjet-Unie en de daaropvolgende ontwikkelingen in 1990/1991 leidde tot het eind van de Koude Oorlog. De IJssellinie was al in 1961 opgeheven door de verschuiving van de belangrijkste verdedigingslinie naar het oosten. Vanaf 1963 was het ook geen opvanglinie meer.¹⁴⁴

Het inundatiegebied is bij gebrek aan gedetailleerd kaartmateriaal op basis van grofschaliger kaarten bij benadering ingetekend.

6.3 Landgoederen en buitenplaatsen

6.3.1 *Spreiding*

De gemeente Lochem is rijk aan historische landgoederen, buitenplaatsen, kasteelterreinen en de restanten daarvan, vaak met een eeuwenlange geschiedenis. De oudere goederen liggen relatief verspreid over de gemeente, maar vooral in de nabijheid van de beken en op mooie locaties langs de Berkel. Voor een aantal van de jongere buitenplaatsen (17e eeuw en later) gaat op dat zij ontstaan op initiatief van rijke stedelingen uit Deventer en Zutphen. Met name voor de vroegere gemeente Gorssel is de ligging tussen deze twee steden van groot belang geweest voor de landschappelijke ontwikkeling. In een kring rond beide steden zien we buitenplaatsen in grote dichtheid voorkomen, zo ook in de gemeenten Voorst en Bronckhorst, en uiteraard in de gemeente Zutphen en Deventer zelf.

6.3.2 *Middeleeuws begin*

De bezitsvorming had zijn eerste hoogtepunt in de middeleeuwen. In de eeuwen daarna is het bij ieder goed een komen en gaan van nieuwe eigenaars en huurders, wordt er geërfd, verkocht en aangekocht, vergroot, gesloopt en samengevoegd. Van de middeleeuwse versterkte huizen, die aan veel van de huidige kastelen en buitenhuizen vooraf gingen, is bovengronds weinig bewaard gebleven. Wel bevatten verschillende kasteelterreinen nog fragmenten van oude grachtenstelsels en bevinden zich in de bodem resten van de middeleeuwse voorgangers van de huidige huizen. Van de 16e-eeuwse voorgangers van Huize De Ehze in Almen, Den Dam in Eefde en Kasteel De Cloese bij Lochem resteren delen van de gewelkelders en ook in De Heest bij Zwiep zit laatmiddeleeuws muurwerk verborgen. Dit zijn meteen de oudste bouwhistorische restanten van de kastelen in gemeente Lochem. Van enkele versterkte huizen zijn slechts zeer rudimentaire delen van de oude aanleg over, zoals bij de Dedingsweerd bij Lochem, Keppel en Langen bij Lochem en de voorgangers van Ampsen (Old of Ouden Ampsen) en Oolde (Oud Oolde), en de Blankenburg bij Laren.

---

¹⁴² Beekmans & Schilt, 1997; Nienhuis e.a., 2009

¹⁴³ Nienhuis e.a., 2009

¹⁴⁴ Nienhuis e.a., 2009, 10

6.3.3 Buitenplaatsvorming vanaf de 17e eeuw

In de 17e en de 18e eeuw werden veel oude huizen ingrijpend vernieuwd en veranderd in representatieve edelmanshuizen, die het middelpunt vormden van een grootschalige aanleg met siertuinen, lanen- en grachtenstelsels, zichtassen en een voorterrein met bouw- en koetshuizen en andere gebouwen die ten dienste stonden van de meestal adellijke bewoners. Uit deze bouwperiode resteren onder meer Huis Ampsen bij Lochem, de Voorst bij Eefde, Verwolde en Oolde bij Laren en 't Joppe. De huizen zelf ondergingen in de loop der eeuwen talrijke veranderingen, evenals hun omgeving, maar vaak zijn in de historische gelaagdheid de bouw- en ontwikkelingsgeschiedenis nog goed leesbaar. In de 19e eeuw verdwenen diverse oude huizen onder de slopershamer. Door versnipperend bezit, verkoop aan particulieren en boeren die een heel ander gebruik voor ogen stonden, vervielen veel kastelen, waardoor sloop uiteindelijk de enige optie leek. Zo verging het het fraaie Kasteel De Nettelhorst, dat in 1875 grotendeels werd gesloopt, Huis Overlaer bij Zwiep en De Boedelhof bij Eefde. Van deze huizen resteren alleen de grotendeels 18e-eeuwse bouwhuizen, die bij de laatste twee uiteindelijk verwerden tot boerderijen. De Woolbeek bij Laren had al in de 18e eeuw dat lot ondergaan en ook de vele kasteeltjes langs de Berkel bij Lochem (Langen, Diepenbroeck, Karsenberg, Dedinckweerd en Westerholt) zijn in die periode van de kaart verdwenen. Hun namen leven soms voort in de boerderijen, die op of nabij de kasteelplaats verrezen. Ook in het westelijke deel van de gemeente verdween een flink aantal historische landgoederen en buitenplaatsen in de 18e en 19e eeuw grotendeels van de kaart: Het Rijsselt in Eefde, Ter Meulen en Het Hulze bij Almen.

6.3.4 Enkele voorbeelden van dynamiek

Eén van de grootste landgoederen in de gemeente Lochem is de Velhorst, een goed met een middeleeuwse oorsprong, maar waar de ontwikkeling van een representatieve huisplaats pas in de 18e eeuw begon. De aanleg rondom het huis toont nog aspecten van de 18e-eeuwse lanenstelsels en elementen van de landschapstuinen uit de 19e eeuw. De Boekhorst bij Lochem en Het Klaphek in Eefde zijn 19e-eeuwse landgoederen, waarvan ook de huizen behouden zijn gebleven. De imposante huizen De Ehze en Dorth werden in de 19e eeuw (grotendeels) gesloopt, waarna in de vroege 20e eeuw een nieuwe bouwcampagne voor geheel nieuwe landhuizen zorgde: De Ehze herrees in 1919 in Engelse landhuisstijl (figuur 72), Dorth in 1929 in een quasi 18e-eeuwse gedaante. In beide nieuwe huizen werden interieuronderdelen van de oude kastelen teruggeplaatst.

Figuur 72. De Ehze uit 1919 (foto: CeesJan Frank).

6.3.5 De omgeving van de huizen

Enkele landgoederen staan bekend om hun karakteristieke pachtboerderijen, waarvan de vensterluiken in de kleuren van het landgoed zijn geschilderd. Verwolde bezit een groot aantal oude boerderijen, waarvan het merendeel aan het einde van de 19e eeuw van een nieuwe, representatieve voorgevel werd voorzien. Met hun gekleurde luiken en gepleisterde naamborden vormen ze een fraai ensemble met de dienstwoningen op het landgoed. Ook bij De Velhorst, Ampsen, Dorth en De Voorst zijn oude pachtboerderijen te bewonderen.

Tot de verdere entourage van de historische landgoederen behoren de uitgestrekte tuinen, wandel- en productiebossen en de pachtgronden (figuur 6.8). De terreinen worden doorsneden door eeuwenoude bomenlanen en waterpartijen. De tuinen zijn vaak het resultaat van eeuwenlang veranderen en verfraaien. Bekende en minder bekende tuinarchitecten werden aangetrokken om de tuinen in de op dat moment populaire stijl aan te passen. Zo zien we rond Ampsen en Verwolde verschillende tijdsperiodes in de aanleg: restanten van de formele tuinarchitectuur uit de 17e en 18e eeuw en in landschapsstijl herschapen delen uit de 19e eeuw. Oolde bezit een gave landschapstuin met vijverpartijen en slingerpaden naar ontwerp van H. Copijn uit 1870. Van de imposante formele aanleg van De Voorst zijn elementen herkenbaar gebleven. Soms resteren tuinmanshuizen, orangerieën, koetshuizen en oude toegangshekken. Verwolde, Ampsen, De Velhorst, 't Joppe en De Voorst kunnen tot de best bewaarde grotere landgoederen worden gerekend.

Figuur 73. Kasteel Ampsen bezit een imposant symmetrisch opgezet voorterrein met bouwhuizen, een monumentale brug met toegangshek en kademuren met balustrades (foto: CeesJan Frank).

6.3.6 Nieuw leven voor oudere goederen

Vanaf het begin van de 19e eeuw werd de behoefte aan het buitenleven bij de elite nieuw leven ingeblazen met de stichting van verschillende grote buitenhuizen en villa's, die door de toegevoegde entourage van parkaanleg, koetshuizen, orangerieën en andere bijgebouwen vaak het karakter van een kleine buitenplaats kregen. Het oude goed Het Ross werd zo nieuw leven ingeblazen, evenals het Hassink in Epse en 't Haveke in Eefde. Bij Lochem ontwikkelde zich de Boekhorst tot een landgoed van betekenis rond het midden van de 19e eeuw en bloeide het landgoed De Cloese onder mr. C.J. Sickesz als nooit tevoren. Van jongere datum zijn Quatre Bras en Het Spijk bij Eefde en het Amelte en Ravensweerd bij Gorssel. In Lochem ontwikkelde zich een rij buitentjes langs de Berkel, noordelijk van het stadje, zoals het nog bestaande 18e-eeuwse huis Stijgoord, een stichting van de baron van Verwolde, en het Huis De Pol, later fabrikantenvilla van de familie Naeff en tenslotte gesloopt. Ook de Pillink, thans verdwenen, moet een buitengoedje zijn geweest, waar in de vroege 19e eeuw nog een theekoepel stond op de schilderachtige Berkeloever.

6.3.7 Land- en bosbouw

De landgoederen en in mindere mate de buitenplaatsen speelden een belangrijke rol in de vorming van het karakteristieke landschap van de gemeente Lochem (figuur 74). Land- en bosbouwactiviteiten, de drijvende kracht achter de landgoederen, werden verbeterd en uitgebreid door heide- en veenontginningen, de stichting van nieuwe boerenerven en de aanleg van een goede infrastructuur. De statige bomenlanen waren er niet alleen ter verfraaiing, maar leverden op den duur ook kostbaar hout. Een deel van het nog steeds bestaande netwerk van wegen vindt zijn oorsprong als verbindingswegen vanuit de landgoederen naar stad en dorp én verwanten en bekenden die op de andere kastelen woonden.

Verschillende landgoedeigenaren bemoeiden zich met de verbeteringen van de bestaande waterlopen en de aanleg van nieuwe watersystemen. Vanaf de late 19e eeuw waren sommigen betrokken bij de stichting van de eerste boter- en melkfabriekjes, zoals de Starings van de Boekhorst (zie § 6.4) en mr. Sickesz van De Cloese. De adellijke bewoners van 't Joppe stichtten zelfs een nieuwe rooms-katholieke kerk. De sociaal-maatschappelijke rol die de landgoederen en in het bijzonder de kasteelheren en –vrouwen vervulden was niet gering. Vaak waren ze betrokken bij het plaatselijke bestuur en zorgden ze mede voor belangrijke initiatieven tot verbetering van het onderwijs, gezondheids- en armenzorg, infrastructuur en de agrarische economie.

Figuur 74. Boerderij Coeverden op landgoed Ampsen (foto: CeesJan Frank).

6.3.8 Verkoop en omvorming

In de 19e en vroege 20e eeuw werd het voor veel adellijke families steeds moeilijker om hun kostbare landgoed of buitenplaats in stand te houden. Veel goederen kwamen dan ook in de verkoop, in veel gevallen via publieke veilingen, waarin huis en gronden in kavels gescheiden van elkaar werden aangeboden. Nieuwe eigenaars meldden zich, renteniers, industriëlen, bankiers of instellingen. Soms werd de particuliere bewoning van het hoofdhuis voortgezet, terwijl grote delen van de gronden in ander gebruik kwamen. Zo kreeg De Cloese in 1907 een nieuwe bewoner op het huis, maar een deel van de landerijen kwam in handen van de Lochemse fabrikant Marinus Naeff, die ze liet ontwikkelen als villapark. In de jaren dertig werd een groot deel van het goed Hassink in Epse voor villabouw en wandelbos herbestemd.

In de loop van de 20e eeuw verschenen er nieuwe functies: De Cloese werd een rooms-katholiek opleidingsinstituut gerund door kloosterzusters, later Politie school en is nu verdeeld in woonappartementen. Dit geldt ook voor Den Dam in Eefde. Kasteel Verwolde is na verwerving door de Gelderse Kastelenstichting voor publiek opengesteld. Huis de Voorst wordt gebruikt voor privé- en

bedrijfsevenementen. In Huis Ampsen is een kantoor gevestigd. De oude villa Het Spijk in Eefde is onderdeel van een verzorgingstehuis. Ondanks nieuwe bewoners en gebruikers hebben veel landgoederen en buitenplaatsen in de gemeente Lochem met elkaar gemeen, dat ze hun oorspronkelijke karakter goed hebben behouden en nog steeds herkenbaar zijn als historisch ensemble van hoofdhuis met tuinen en landerijen, bijgebouwen en boerderijen: voorbeelden zijn Verwolde, Ampsen, De Velhorst, De Boekhorst, 't Joppe, De Voorst, Het Klaphek en Den Dam.

Figuur 75. Kasteel de Cloese aan de Berkel bij Lochem (foto: CeesJan Frank).

Samen vormen de meer dan 30 herkenbaar aanwezige landgoederen, buitenplaatsen en kasteelterreinen met hun bossen en landerijen, bomenlanen, tuinen, grachten, kastelen, buitenhuizen, bijgebouwen en boerderijen een zeer bijzonder erfgoed met een hoge cultuurhistorische – en belevingswaarde voor de gemeente Lochem (figuur 75).

6.3.9 Landgoederen en buitenplaatsen op de waardenkaart

In onderstaand overzicht presenteren we in het kort de historische landgoederen en buitenplaatsen in de gemeente Lochem voor zover hiervan zichtbare fysieke restanten zijn overgebleven en ze opgenomen zijn in de themakaart. De volgorde is alfabetisch.¹⁴⁵ Zowel in de landschappelijke als stedenbouwkundige kaarten bij dit rapport komen de landgoederen en buitenplaatsen ook terug.

Het Amelte, bij Gorssel

Het Amelte is een voorbeeld van een jong “landgoed”, in het buitengebied van Gorssel. Het landhuis werd in 1915-1916 in nieuw-historiserende stijl gebouwd in opdracht van de familie Hofstede-Pous Koolhaas uit Den Haag, naar ontwerp van de architect Van Erven Dorens. Het huis is het centrale punt

---

¹⁴⁵ Als bronnen zijn gebruikt: Frank, 2012; Harenberg, 1987 en 1987; Te Linde, 2015, 159-185.

in een ruime tuinaanleg, die ontworpen is door tuinarchitect H.A.C. Poortman, in samenwerking met S. Voorhoeve, de ontwerper van het villapark Berkeloord in Lochem. Op het terrein is onder meer nog een tuinmanswoning aanwezig. Het terrein vertoont de kenmerken van de landschapstijl met open grasvelden die begrensd worden door gebogen bosranden en een grote grillig gevormde vijver.

Ampsen, bij Lochem

Het huidige Ampsen is ontstaan uit twee oudere goederen, Olden- en Nieuwen Ampsen. Het kasteel staat sinds het midden van de 17e eeuw op de huidige locatie en bestaat uit een in fasen ontwikkeld U-vormig hoofdhuis met 17e en 18e-eeuwse bouwdelen en een voorterrein met grote bouwhuizen, toegankelijk via een imposante brug met balustrades en hekwerken. Rondom ligt een uitgestrekte aanleg met landschappelijke én oudere formele kenmerken. Fraai zijn de vele statige bomenlanen die het landgoed doorkruisen. Vooral langs de randen van het bosrijke landgoed bevinden zich verschillende tot het goed behorende boerderijen. Ook zijn er diverse kleinere boerderijen en dienstwoningen in het centrale deel van het goed. De formele delen van de landgoedaanleg bezitten bijzondere elementen als lange zichtlanen, sterrenbossen en waterpartijen. De tot het landgoed behorende boerderijen en woningen zijn herkenbaar aan de kleuren (blauw en wit) op de luiken. In de droge zomer van 2018 zijn op twee plekken nabij Ampsen, zowel ten zuiden als oosten van het landgoed, sporen waargenomen van omgrachte terreinen die historisch nog niet bekend waren.

't Barge, bij Eefde

't Barge ontstond in 1903 als kleine buitenplaats ter plaatse van een ouder goed met boerderij. Opdrachtgeefster was Emilie Mees-Then Bergh. Zij liet een grote villa bouwen, terwijl de oude boerderij, na sloop van het voorhuis, dienst ging doen als tuinschuur. Ook werd een tuinmanswoning gebouwd. Hierin woonde de tuinman die voor het onderhoud van de grote parktuin zorgde. Deze was aangelegd naar ontwerp van de bekende tuinarchitect L.A. Springer, in een mengvorm van formele kenmerken en de landschapstijl.

Beekvliet, bij Barchem

Het landgoed Beekvliet ligt zowel in de gemeente Lochem als in de gemeente Berkelland, bij de samenvloeiing van de Berkel en de Slinge (Lebbinkbeek). Jan Derk Langenberg en Johanna Maria Adriana barones von Knuth kochten in 1832 het middeleeuwse boerenerf Het Entel met bijbehorende landerijen en breidden hun bezit nadien flink uit, waardoor een uitgestrekt landgoed ontstond. In de 19e eeuw werden onrendabele gronden door ontginning geschikt gemaakt als bouw- en weilanden. In 1835 werd een zomerverblijf op het goed gebouwd en in 1902 verrees na sloop van het oude huis het tegenwoordige landhuis, dat vooral als zomerverblijf heeft gediend. Tot het goed behoren uitgestrekte gronden met bomenlanen, bos-, akker- en weidepercelen, vele boerderijen, waarvan de luiken in de landgoedkleuren zijn geschilderd.

De Boedelhof, bij Eefde

Tegenwoordig ligt de Boedelhof in de bebouwde kom van Eefde, midden in een kleine villawijk. Van het historische kasteelterrein met middeleeuwse oorsprong is in het landschap weinig meer herkenbaar. Wat resteert is het in kern 17e-eeuwse bouwhuis, dat mogelijk ook als orangerie heeft gefunctioneerd.

De Boekhorst, bij Lochem

De kern van het goed, dat al in 15e-eeuwse stukken voorkomt, lag ten noorden van de huidige huisplaats, waar de nieuwe eigenaar, de geoloog W.C.H. Staring in 1845 een statig landhuis liet bouwen, naar ontwerp van de Zutphense architect J.A. Gerritsen. De hoofdgevel is gericht op een grote, in landschapsstijl aangelegde tuin die overloopt in het omringende agrarische gebied. Ten noorden van het huis staan de bijgebouwen, een bouwhuis, een koetshuis en schuren. Op enige afstand van het huis staat aan het begin van de Boekhorstlaan een dienstwoning, Klein Boekhorst, daterend uit het begin van de 20e eeuw.

De Cloese, bij Lochem

Oorspronkelijk was De Cloese een zeer groot landgoed, dat in het verleden vele eigendomswisselingen kende. De bouwgeschiedenis van het huidige huis gaat terug tot de eerste helft van de 16e eeuw. Sindsdien had het huis verschillende gedaanten, maar de huidige neorenaissance-uitstraling dankt het aan een ingrijpende renovatie in 1886 naar ontwerpen van architect Nicolaas Molenaar. Opdrachtgever was mr. C.J. Sickesz, landbouwdeskundige, politicus en prominent man van het eerste uur van de Heidemaatschappij. Hij liet het goed verfraaien met een tuin naar ontwerp van Dirk Wattez (rudimentair nog aanwezig) en ontplooidde op het goed bosbouwactiviteiten. Tot het landgoed behoorden uitgestrekte bossen en landerijen.

Den Dam, bij Eefde

Den Dam is een havezate die al in de 14e eeuw in een bron wordt vermeld. In het tegenwoordige wit gepleisterde huis gaat een veel ouder gebouw schuil, mogelijk uit de late 16e eeuw. Zo resteert onder meer een kruisgewelfkelder. In de zijgevel bevindt zich een wapenstein van Gerlach van der Capellen en Judith Ripperda, het paar dat in 1599 het huis grondig liet verbouwen. De huidige gedaante dankt het huis aan een verbouwing in de tweede helft van de 19e eeuw. Rondom Den Dam ligt een historische tuin- en parkaanleg in landschapsstijl, met enkele met bomen beplante zichtlanen, vermoedelijk uit de late 18e eeuw. Als kern zijn er twee eilandjes, waarvan het omgrachte deel met het huis het oudste is.

Groot Have, bij Almen

Het herenhuis uit het midden van de 19e eeuw ligt op een groot erf met monumentale bomen aan de Berkel. Het geheel behoorde tot het goed 't Have en ligt de oorsprong van Groot Have in de middeleeuwse Hof te Almen (figuur 76).

Figuur 76. Groot Have bij Almen (foto: Gea Laar).

't Hassink, bij Epse

Het middeleeuwse goed groeide vooral in de 19e eeuw uit tot een representatief landgoed met groot herenhuis met koetshuis, een boerderij met schuur, een tuinmanswoning en een grote tuinaanleg met bospercelen, moes- en bloemtuinen. In die periode woonde hier mr. H.W. baron Du Tour van Bellinchave. De laatste bewoner was baron Van der Feltz. Het gevorderde huis werd aan het einde van de Tweede Wereldoorlog volledig verwoest. Al eerder was een belangrijk deel van het goed verkocht en ontwikkeld als wandelbos en villapark, het Epserbos. Het sterk beboste gedeelte ten zuiden van de Lochemseweg is nog als oude landgoedkern herkenbaar (figuur 77).

Figuur 77. In de buurt van Het Hassink bij Epse herinneren forse oude bomen aan de vroegere aanleg (foto: CeesJan Frank).

Het Haveke, bij Eefde

Het Haveke dankt zijn naam aan het middeleeuwse erf "Ter Havick". In de 19e eeuw (rond 1820) kwam het goed in handen van Hendrik Huetink en Anthony Wijnveldt. Waarschijnlijk was het huis niet meer dan een boerderij met een aangebouwde landsheerkamer. In 1832 werd Het Haveke een "lustplaatsje" genoemd, een klein buiten dus. Latere eigenaars lieten een groot landhuis bouwen, dat in fasen, en na sloop van de aangebouwde boerderij, werd vergroot. Het thans nog 14 ha grote terrein bevat het 19e-eeuwse landhuis met bijgebouwen en een grote landschapstuin met grasvelden, boomgroepen en oude solitaires.

De Heest, bij Lochem

De middeleeuwse Havezate De Heest heeft vele eigenaars en huurders gehad. Tegen het einde van de 19e eeuw had het huis het aanzien van een flinke boerderij gekregen. Eén van de illustere huurders, de societyfiguur Pim Noothoven van Goor, liet het eenvoudige gebouw verbouwen tot een schilderachtig wit geschilderd landhuis. Ondanks deze ingreep bleven veel bouwsporen uit oudere bouwfases zichtbaar, waaronder laatmiddeleeuws muurwerk, historische kapconstructies en oude interieurelementen. In 1908 werd een nieuw koetshuis gebouwd. Rondom De Heest bevindt zich een

karakteristieke, deels historische tuinaanleg met moes- en siertuin, bomenlanen en relicten van het oude grachtenstelsel.

Huis Dorth, Kring van Dorth

Het goed wordt voor het eerst genoemd in de 14e eeuw. Het huidige huis is echter van veel recentere datum. Het werd in 1929 gebouwd in opdracht van Gustaaf Otto Frederik ridder Huyse van Kattendijk, na sloop van een eenvoudiger huis. Het in nieuw-historiserende stijl gebouwde kasteeltje voegt zich goed in de oudere tuin- en parkaanleg, die gekenmerkt wordt door elementen in vroeg landschappelijke stijl uit de periode rond 1800. Verschillende eiken- en beukenlanen, die het omringende landgoed invoeren, zijn in essentie van nog vroegere datum. Tot het ensemble behoren ook de binnengracht, een koetshuis met schuur, een paardenstal, een tuinmuur en een rentmeester woning.

't Joppe, Joppe

Het al wat oudere goed werd in de 18e eeuw nieuw leven ingeblazen door de Deventer burgemeester Arnold Brouwer. Hij liet een nieuw hoofdhuis bouwen, dat het representatieve middelpunt werd van een uitgestrekt landgoed met bijgebouwen (koetshuis, stal, orangerie, theekoepel, dienstgebouwen). De historische tuin- en parkaanleg is goed behouden gebleven en bevat naast formele elementen vooral de kenmerken van de landschapstijl.

't Klaphek, bij Eefde

De buitenplaats ontstond in het midden van de 19e eeuw op initiatief van de Zutphense bankier Huibert Evekink, die een oud boerenerf, dat lange tijd tot het landgoed De Voorst behoorde, liet verbouwen. In het huidige statige wit gepleisterde neoclassicistische huis gaan delen van de oude boerderij verscholen. Het huis is het middelpunt van een fraaie landschapstuin met gazons, boomgroepen en grote solitaire bomen.

Het Mastler, bij Eefde

Het Mastler werd in 1911 gerealiseerd aan de zuidzijde van de Almenseweg bij Eefde. Opdrachtgever was mr. Willem Hendrik Emile baron van der Borch van Verwolde. De bekende architect Th.W. Rueter ontwierp het grote landhuis in nieuw-historiserende stijl. Het symmetrisch opgezette huis is het centrale punt in de ruim opgezette aanleg, die ook door Rueter is ontworpen. Karakteristieke elementen zijn de oprijlaan vanaf de Almenseweg ende lichte glooiing in het terrein. Aan de achterzijde is de tuin verdiept aangelegd. De aanleg heeft kenmerken van de landschapstijl en van de in de vroege 20e eeuw populaire architectonische tuinstijl. In 1948 werd het Mastler aangekocht door de Rekkense Inrichtingen, waarna het een instellingsgebouw werd.

De Nettelhorst, bij Lochem

Het kasteelterrein is de kern van het middeleeuwse goed De Nettelhorst. Het omgrachte kasteel, destijds met 17e- en 18e-eeuwse kenmerken, is in 1875 op enkele fragmenten na gesloopt. De gehandhaafde traptoren stortte bij een storm in 1884 in. De ruïne ligt binnen de grachten, op het voorterrein resteert een gaaf 18e-eeuws bouwhuis en een boerenschuur. Rondom De Nettelhorst herinneren het lanenstelsel, visvijvers en voormalige pachtboerderijen aan de vroegere aanleg van het goed.

Oolde, bij Laren

De oudste kern van het landgoed lag ten westen van het huidige uit 1663 daterende en later verbouwde huis. Oud en Nieuw Oolde werden in 1849 samengevoegd door Adolf Frederik Lodewijk graaf van Rechteren-Limpurg. Een volgende generatie verfraaide het landgoed in 1870 met een groot landschapspark naar ontwerpen van tuinarchitect H. Copijn. Dit park is goed behouden gebleven en valt op door de vele oude bomen, de slingerende paden en een vijver met schiereiland. Bij het kasteel behoort een koetshuis. Aan de Ooldselaan bevinden zich nog enkele boerderijen die van oorsprong bij het goed horen. Nabij de locatie van het oude Oolde bevindt zich een oude boerderij (figuur 78).

Figuur 78. Kasteel Oolde bij Laren (foto: Gea Laar).

't Overlaar, bij Barchem

Van het historische kasteelterrein resteert het sterk verbouwde 18e-eeuwse bouwhuis. Zuidelijk daarvan stond het eigenlijke kasteeltje, dat net als de omgrachting, bomenlanen en visvijvers, nog zichtbaar op oude kaarten, volledig uit beeld is verdwenen. Het tot boerderij verbouwde bouwhuis bevat nog veel bouwsporen die een indruk geven van de oorspronkelijke toestand.

Ravensweerd, bij Gorssel

Het huidige landhuis Ravensweerd werd in 1904 gebouwd op een groot terrein, waarop rond 1872 al een huis aanwezig was. Opdrachtgever was de industrieel en steenfabrikant Adriaan Justus de Jong Schouwenburg. Het kleine "landgoed" werd in 1935 geveild en gekocht door de architect Jan Diederik Postma, die het huis ingrijpend liet verbouwen en uitbreiden. Later is het huis opgesplitst in drie woonheden. Ravensweerd is prachtig gelegen op een oeverwal langs de IJssel, in een grote, rijk begroeide tuin met bospercelen. In het oorspronkelijke ontwerp, te zien op oude foto's, is hier de landschapsstijl in te herkennen.

Het Rijsselt, bij Eefde

De geschiedenis van het goed Het Rijsselt gaat terug tot de 12e eeuw. Later bevond zich hier het stamhuis van het geslacht Van der Capellen. In 1850 kocht W.H. Suringar het landgoed op en stichtte er de land- en tuinbouwkolonie Nederlandsch Mettray. Tegenwoordig heeft de vroegere landgoedkern het karakter van een instellingsterrein. Waarschijnlijk resteert een deel van het oudste opgaande groen nog uit de landgoedperiode.

't Ross, bij Laren

Dit is één van de relatief vrij jonge ontginningslandgoederen in de gemeente Lochem. Het goed kreeg zijn huidige allure pas in de tweede helft van de 19e eeuw toen een oudere boerderij tot landhuis werd omgebouwd naar ontwerp van architect J.A. Gerritsen. Opdrachtgever was de familie van Rappard. Het landhuis is het middelpunt van een karakteristieke aanleg met een grote parktuin in landschapsstijl, een moestuin met tuinmuur, een koetshuis en een boerenschuur. In het bosperceel bevindt zich ook nog een ijskelder.

Quatre Bras, bij Eefde

Het huis Quatre Bras is in de tweede helft van de 19e eeuw ontstaan na verbouwing van een oudere theekoepel op het buitengoedje De Kleine of Nieuwe Flierse. Dat bestond rond 1858 uit een terrein met bouwmanswoning, koepel, weidelanden, boomgaard, tuin en bosgronden. Na verkoop is het deels uiteen gevallen.

Het Spijk

De geschiedenis van het Spijk gaat terug op een boerderij Het Spijck, die begin jaren 60 van de 19e eeuw in handen kwam van Cornelis Jacobus de Lange, makelaar en zijn vrouw Suzanne Catharina Radecker. Zij stichten er in 1864 een grote villa. Het bezit groeide in de loop der jaren uit tot een kleine buitenplaats, met bloemen- en moestuin. De grote, in eclectische stijl gebouwde villa is georiënteerd op de Zutphenseweg en ligt in een ruime aanleg met landschappelijke kenmerken. Karakteristiek zijn de grote grasvelden en de forse solitaire bomen. In 1993 werd Het Spijk verkocht en opgenomen in een woonzorgcentrum (figuur 79).

Figuur 79. Het Spijk, eens voornaam herenhuis, nu onderdeel van een zorginstelling (foto: CeesJan Frank).

Stijgoord, bij Lochem

Kleine buitenplaats uit de 18e eeuw, mogelijk ontstaan in opdracht van de familie Van der Borch van Verwolde, gelegen ten noorden van de Berkel. Het brede wit gepleisterde huis dateert grotendeels uit 1769, maar werd in de 19e eeuw en later wel gemoderniseerd. In 1872 werd het terrein met het huis aangekocht door de gebroeders Ten Hoopen uit Neede, die er een stoomwasserij en blekerij vestigden. In 1919 is het huis in twee woningen gesplitst. Bij het huis bevindt zich een eenvoudige aanleg en een oude boomgaard.

De Velhorst, bij Laren

Het grote landgoed heeft een lange geschiedenis, op zijn minst teruggaand tot de 14e eeuw. Het werd nieuw leven ingeblazen in de 18e eeuw door mr. Ernst van Löben Sels, die het 17e-eeuwse huis grondig liet verbouwen tot het thans nog bestaande typisch 18e-eeuwse buitenhuis met streng symmetrische voorgevel en uitspringende middenpartij. De landgoedaanleg heeft nog restanten van de formele aanleg, die bij dit huis hoorde, maar vooral rondom het huis zelf is een jongere landschappelijke aanleg herkenbaar. Bij het huis behoren enkele dienstgebouwen en boerenerven, verspreid over het bosrijke landgoed (figuur 80).

Figuur 80. Historische hooibergen op landgoed De Velhorst (foto: CeesJan Frank).

Verwolde, bij Laren

Architect P.W. Schonck ontwierp in 1775 een nieuw huis op dit oude goed, waarvan de geschiedenis teruggaat tot de eerste helft van de 14e eeuw. Opdrachtgever was Frederik Willem van der Borch. Het huis in de stijl van het Hollandse classicisme is het middelpunt van een uitgestrekt landgoed, met sier- en moestuinen, tal van bijgebouwen, bossen, landbouwgronden en een groot aantal boerenerven, veelal nog met historische boerderijen. Nabij het kasteel bevindt zich een door tuinarchitect Hugo Poortman in de jaren 20 van de vorige eeuw ontworpen tuin in formele stijl. Oudere delen van de tuin zijn in landschapsstijl uitgevoerd. De landgoedboerderijen en andere dienstgebouwen, vaak op prominente plekken langs doorgaande wegen of in zichtassen geplaatst, zijn herkenbaar aan de kleuren op de vensterluiken (figuur 81).

Tot Verwolde behoort thans ook het terrein van het vroegere middeleeuwse Huis de Blankenburg, dat tot voor kort vrijwel van de kaart verdwenen was. In 2003 zijn de omtrekken van het huiseiland, waarop het kasteeltje stond, en de gracht weer zichtbaar gemaakt.

Figuur 81. Aan de Juffersdijk in Laren staat één van de dienstwoningen van landgoed Verwolde, herkenbaar aan de luiken (foto: CeesJan Frank).

De Voorst, bij Eefde

Het goed heeft een middeleeuwse oorsprong, maar beleefde zijn hoogtepunt in de 18e eeuw. Vanaf 1695 werd het oude huis vervangen door een nieuw onderkomen met een paleisachtige allure in opdracht van Arnold Joost van Keppel (1670-1718). Het representatieve classicistische paleisje bestaat uit een hoofdgebouw, dat middels zuilengalerijen is verbonden met lage paviljoens aan weerszijden van het grote, door monumentale hekwerken en kademuren afgesloten voorterrein. Van de eens vorstelijke tuinaanleg in classicistische formele stijl, met lanen, waterpartijen, berceaux e.d. zijn ondanks omvormingen in landschapstijl elementen herkenbaar gebleven. Het landgoedkarakter is zichtbaar in de vele bij- en dienstgebouwen en boerderijen, verspreid in het landschap rond De Voorst.

6.4 Landbouwvernieuwing

6.4.1 Ten geleide

De nadruk bij dit vooraf met de gemeente afgestemde thema heeft gelegen op de ontwikkeling van de landbouw in de 19e eeuw en de markendelingen die een belangrijke ontwikkeling in die tijd vormden. Volgens die lijn hebben we dit thema vervolgens uitgewerkt. In bijlage 2 en op de themakaart is ook de rol van de familie Staring hierin nader uitgewerkt.¹⁴⁶

Deze paragraaf beschrijft de context van de markendelingen voor de hele gemeente. In het gedeelte over Staring, in de bijlage, heeft de geografische focus vooral op Barchem gelegen. Dit verhaal is daarmee als een *case study* te beschouwen, want er waren meer families met betekenis voor het landschap op dit gebied.¹⁴⁷

¹⁴⁶ De rol van de familie Staring is als zodanig onderdeel van het vastgestelde plan van aanpak geweest en daarom in het einddocument, zij het als bijlage, opgenomen.

¹⁴⁷ Het onderzoek naar de ontwikkeling van de landbouw in de vroege 19e eeuw is uitgevoerd door Lisa Alfien, stagiaire archeologie van Saxion Hogeschool uit Deventer. Haar onderzoeksresultaten zijn gecombineerd met het onderzoek van de andere auteurs van dit rapport.

6.4.2 **Markendelingen en landbouwvernieuwing**

Marken in Oost-Nederland

Woeste gronden in de gemeente Lochem

Tot het begin van de 20e eeuw lagen in de zandgebieden in het oosten van Nederland, waaronder ook in de huidige gemeente Lochem, uitgestrekte woeste gronden. Deze woeste gronden bestonden voor een groot deel uit heide en een gedeelte uit broekgronden, venen en bossen. Tussen deze woeste gronden langden landelijke nederzettingen die hun bouwlanden op de essen en hun wei- en hooilandten langs de beken hadden liggen.

De ontgonnen heidegronden in de huidige gemeente Lochem waren vrij arm. In 1808 was er niet veel bos in Lochem, maar wel veel ongecultiveerde (heide)grond. Namen als 't Heedveld, Schaddenhook en Scharrenhook wijzen naar deze gronden.¹⁴⁸

De ongecultiveerde, woeste grond waarin percelen zijn aangebracht dragen vaak namen op -veld. Deze gronden waren vaak met heide begroeid en dragen namen als heide en heed. Het gemeenschappelijk gebruik van gronden is terug te lezen aan mene en gemeente.¹⁴⁹

Het functioneren van de marken

Grote stukken van deze woeste gronden waren collectief eigendom van de boerderijeigenaren met waardelen of aandelen in de gemeenschappelijke gronden. Deze eigenaren van de hoeven werden ook wel gewaarden genoemd.¹⁵⁰

De druk op de grond werd door de groeiende bevolking in de Late Middeleeuwen steeds groter waardoor er regels moesten komen voor het grondgebruik. Dit leidde tot het ontstaan van de markenorganisaties. Dit waren georganiseerde verbanden van grondeigenaren die het gebruik van de gezamenlijke gronden regelden, om daarmee overexploitatie tegen te gaan.¹⁵¹

De eerste geschreven bronnen van marken dateren uit de 15e eeuw, namelijk van Ampsen (1440), Langen (1462) en Dochteren (1492). Vanaf 1500 duiken er meer marken in schriftelijke bronnen op. Deze kunnen echter al wel veel eerder gefunctioneerd hebben, maar de schriftelijke attestaties hiervan ontbreken.¹⁵²

Veel van de heide- en grasplaggen die men in toenemende mate vermengde met de mest werden in de gemeenschappelijke gebieden gestoken. De behoefte waren groot en de hoeveelheid was beperkt. Hierdoor kwamen er strikte regels voor het afplaggen. Rond de 16e eeuw werden de zogeheten markenrechten, die bedoeld waren om alle rechten en plichten overzichtelijk te houden, schriftelijk vastgelegd.¹⁵³ Zo was het verboden om ingrepen in de marken te doen zonder toestemming van de markenrichter en de erfgenamen.¹⁵⁴ De reglementen werden door de eeuwen heen ook steeds verder uitgebreid.

De omwonende markgenoten groeven het veen in markeverbanden aan voor particulier gebruik. Het vervoeren en verhandelen van turf buiten de mark was verboden. Gebeurde dit toch dan moest de turf

---

¹⁴⁸ Maas en Schaars, 2003

¹⁴⁹ Maas en Schaars, 2003

¹⁵⁰ Demoed, 1987

¹⁵¹ Vervloet, 1983

¹⁵² Vervloet, 1983

¹⁵³ Vervloet, 1983

¹⁵⁴ Markeregt van Epse en Dommer, 10 juli 1567.

terugbetaald worden en moest er een boete betaald worden.¹⁵⁵ In markenverband werden er zogenaamde *schadden* gemaaid. Dit waren dunne plaggen van struikhei die net als turf voor het stoken bestemd waren. Daarnaast was er een grote vraag naar de uitvoer van leem, een belangrijk bouw materiaal waarmee vlechtwanden van de boerderijen werden dichtgesmeerd.¹⁵⁶ Het bestaan van leemkuilen zien we onder meer in toponiemen terug.

Het ontstaan van de plaggenlandbouw, volgens Spek in Oost-Gelderland in de 16e eeuw¹⁵⁷, loopt dus min of meer gelijk aan de schriftelijke vastlegging van de markenrechten. De bevolkingsgroei noodzaakte tot belangrijke veranderingen in de landbouw, namelijk een intensiveringsslag, en tot de noodzaak maatregelen schriftelijk vast te leggen.¹⁵⁸ Beide fenomenen hadden mogelijk dus een gelijke oorzaak.

Deze intensiveringsslag had een productiestijging tot gevolg, welke niet alleen ontstond door het bemesten met minerale plaggen en het dieper ploegen. Ook ontstond deze stijging door de opheffing van de braak, de introductie van voedergewassen en een sterke specialisatie in de commerciële handel van marktproducten. Deze veranderingen hingen vaak met elkaar samen. De opheffing van braak kon namelijk pas plaats vinden als er goede bemesting plaatsvond.¹⁵⁹ Het beeld van een achtergebleven landbouw in de 18e en 19e eeuw, waarover we vaak in vroegere literatuur lezen, is dus niet helemaal correct. Steeds had men in het verleden de technieken aangepast aan de maatschappelijke behoeften.

Verdeling van de marken

In Oost-Nederland ontstond er in de 19e eeuw op de zandgronden een discussie over verdeling van gemeenschappelijke (marke)gronden onder de rechthebbenden. De rechthebbenden waren boerderijeigenaren met waardelen of aandelen in de gemeenschappelijke gronden. Voor hen betekende de verdeling van de markegronden dat zij hun grondbezit konden uitbreiden. Daarmee konden zij hun status verhogen. Ze verwachtten grootse dingen van de nieuwe landbouwmethoden. De verdeling van de marken was dus vooral in het belang van de (grote) landgoedeigenaren. Voor de gewone boeren zou dit betekenen dat er minder weidemogelijkheid was van de woeste gronden en dat zij problemen zouden krijgen met de bemesting van hun bouwlanden.¹⁶⁰

Naar aanleiding van het Koninklijk Besluit van 10 mei 1810 om de ontginning van woeste gronden te bevorderen ontstond er een nieuwe impuls van de markeverdelingen.¹⁶¹ Het daadwerkelijke moment van verdeling verschilt per marke. De eerste marke werd verdeeld in 1819 (Angeren), de laatste in 1856 (Dorth, Oxe en Zuidloo).¹⁶² Daarvóór was er vooral sprake van toegestane aangravingen of ontginningen, zoals sinds 1799 in de marke Barchem.¹⁶³

In 1886 werd van rijkswege de Markewet ingevoerd. Deze wet beoogde markeverdeling, maar niet voor het eerst. Er zijn al eerder marken verdeeld op grond van oudere wetten. Deze wetten staan beschreven in *de Memorie van Toelichting bij het eerste ontwerp van de Markewet* van 7 mei 1882. In 1809 en 1810 werd door koning Lodewijk Napoleon een poging gedaan om de verdeling van markegronden te bevorderen. In 1835 werd er een wetsontwerp gemaakt om de ontginningen te bevorderen. Hierin werden maatregelen getroffen met betrekking tot de markeverdelingen. Deze wet

---

¹⁵⁵ Markeregt van Epse en Dommer, 27 juni 1571.

¹⁵⁶ Vervloet, 1983

¹⁵⁷ Spek, 2004

¹⁵⁸ Spek, 2004

¹⁵⁹ Vangheluwe en Spek, 2008

¹⁶⁰ Demoed, 1990

¹⁶¹ Demoed, 1987

¹⁶² Demoed, 1987

¹⁶³ Demoed, 1990, 180

werd echter nog voor de kamerbehandeling weer ingetrokken. In 1875 brachten de Commissarissen des Konings de wetten van 1809 en 1810 opnieuw onder de aandacht. Volgens de regering moest de verdeling op basis van de wet van 1886 noodzakelijkerwijs ontginning tot gevolg hebben, waardoor de werkgelegenheid, de algemene welvaart en de ontwikkeling van de landbouw bevorderd zouden worden.¹⁶⁴

Rijk en arm bij de verdeling

De gewaarde grondeigenaren, de lieden met stemrecht dus, vormden de kern van de inwoners van een marke. Zij waren echter niet alleen. Er was ook een klasse van ongewaarden, die geen stemrecht bezaten, maar wel grond binnen de marke bezaten. Door afsplitsing, aankoop etc. hadden zij door de eeuwen heen toch een bepaalde positie binnen de marke verworven. Bij de ontbinding van de marke Barchem was hun aantal groter dan die van de gewaarden.¹⁶⁵

Een nog marginalere positie hadden de zogenaamde huttenlieden. Zij die tot de onderklasse behoorden en geen andere positie in de maatschappij konden innemen, vestigden zich vaak illegaal op de markegronden. Die praktijk werd na verloop van tijd onder bepaalde voorwaarden gedoogd, op voorwaarden dat dat recht niet overging op de kinderen en er een soort pacht werd betaald. In tegenstelling tot de ongewaarden bezaten zij geen enkel gebruiksrecht op de woeste gronden. Desondanks bleef het markenbestuur argwanend tegenover deze lieden staan en werden ze vaak negatief in de notulen benoemd.¹⁶⁶ Antoni Staring besloot als markenrichter van Barchem in 1800 tot verkoop van de hutgronden aan de geërfden.¹⁶⁷

De verdeling van de marke ging naar rato van grondbezit. Gewaarden en ongewaarden kregen allemaal 2 bunder als basis, en deelden vervolgens mee naar rato van grondbezit. Staring kreeg uiteindelijk 196 bunder¹⁶⁸, Winand 22 bunder (op basis van bezit van de Dollehoed) van in totaal 604 bunder aan woeste grond in de marke Barchem. Waarom het markenbestuur met Staring voorop relatief veel grond aan de ongewaarden toekende, is niet duidelijk. De hutbewoners kwamen niet aan de orde; zij waren inmiddels pachters geworden.¹⁶⁹

Activiteiten van landgoedeigenaren in de land- en bosbouw: De pioniers in de 18e eeuw

Door de uitbreiding van de hout verbruikende industrieën in de 18e eeuw gingen grootgrondbezitters (landgoedeigenaren) ertoe over hun bossen uit te breiden. Grootgrondbezitters als Carel George graaf van Wassenaer (1733-1800), heer van Twickel en Kernhem en Lodewijk van Bylandt († 1792) wendden hun kennis en vermogen aan tot verhoging van de houtproductie op hun landgoederen.

Van Wassenaer introduceerde in 1760 de uitbreiding van de telgenkampen en beplanting van pachterven met eiken. De heide, zand- en oergrond, was ongeschikt voor eiken en werd met dennen bezaaid of bepoot.¹⁷⁰ Experimenten met bosbouw vonden ook op Het Entel nabij Zwiép plaats onder leiding van genoemde Lodewijk van Bylandt.¹⁷¹

Naast de aanpassingen voor de houtproductie ontstond er ook een interesse in landbouwkunde bij de hogere klasse. Dat verbreedde zich ook naar de aanleg van parken op eigen terrein.¹⁷²

---

¹⁶⁴ Demoed, 1987

¹⁶⁵ Scova Righini, 2008, 31

¹⁶⁶ Scova Righini, 2008, 31

¹⁶⁷ Scova Righini, 2008, 32

¹⁶⁸ Demoed (1990) spreekt over ruim 130 hectare.

¹⁶⁹ Scova Righini, 2008, 33

¹⁷⁰ Olde Meierink, 1981

¹⁷¹ Schaars, 1974

¹⁷² Demoed, 1990

Binnen de huidige gemeente Lochem was er een aantal families dat veel landgoederen met landhuizen of kastelen bezat in de 19e eeuw. Bepalend waren onder meer de families Enghuizen, Van Heeckeren, Hubert en Van Wassenaer.¹⁷³

Aan het eind van de 18e eeuw had de familie Van Heeckeren de huizen Langen, de Cloese, Nettelhorst, de Heest en Overlaer in bezit. Omstreeks 1813 werd de Cloese verkocht aan Mr. Arnold Henry Peter Hubert, die kinderloos stierf waardoor de Cloese werd geërfd door zijn achternicht, de kleindochter van zijn zus Cornelia Johanna Christina Hubert. In 1854 werd de Cloese geërfd door Maria Anna Cornelia, die in 1864 trouwde met Mr. Cornelis Jacob Sickesz, de burgemeester van Laren.¹⁷⁴

Allard Philip Reinier Carel baron van der Borch was in 1795 al enkele jaren markenrichter van de marke Verwolde, Laren en Oolde. Hij had een grote interesse in de land- en bosbouw. Vooral met de bosbouw was hij actief op het landgoed Verwolde en de Hondsdonk in Breda. Hij zaaide/plantte grove dennen en lariksen en experimenteerde met ontginningen en het bebossen van de zandgronden. Hij was deskundige op het gebied van naald- en loofboomsoorten, waarover hij ook verschillende geschriften publiceerde. Van der Borch was erg blij met de komst van de Fransen. Hiervoor liet hij een drietal vrijheidsbomen bij Huis Verwolde planten (een symbool van de vernieuwde maatschappij die bewerkstelligd werd door de Franse Revolutie).¹⁷⁵

6.5 Recreatie en toerisme

6.5.1 *Inleiding*

Met de opening van de spoorlijn van Zutphen naar Twente in 1865 en later diverse andere trein- en tramlijnen werden perifeer gelegen regio's als de Achterhoek en Twente veel beter bereikbaar, zowel van uit andere delen van Nederland als voor bewoners en bezoekers uit de streek zelf. De betere ontsluiting van stad en streek bracht met zich mee dat het binnenlands toerisme op gang kwam, in het bijzonder in de gebieden, die over fraai natuurschoon beschikten. Frisse boslucht, mooie vergezichten, rustieke dorpen en aantrekkelijke wandelmogelijkheden werden breed onder de aandacht gebracht. In Gelderland waren het in eerste instantie de zuidelijke Veluwezoom en de omgeving van Arnhem, het Rijk van Nijmegen en de bosrijke, geaccidenteerde omgeving van Lochem die in de belangstelling kwamen van de binnenlandse reiziger. Tegen het einde van de 19e eeuw voegden zich daarbij de noordelijke Veluwezoom, Apeldoorn en ook de omgeving van Gorssel en Eefde.

Een goede infrastructuur, de aanwezigheid van moderne nuts- en sociale voorzieningen en een min of meer liberaal vestigingsklimaat waren belangrijke voorwaarden voor het ontstaan van een succesvolle toeristenindustrie, die aanvankelijk ten dienste stond van de welgestelde elite, die zich kostbare reisesjes kon veroorloven en daar bovendien de vrije tijd voor had.

Lochem voldeed wat dat betreft aan veel voorwaarden: er was vanaf 1865 een goede spoorverbinding aanwezig en het liberale bestuur had al vroeg gezorgd voor moderne nutsvoorzieningen (gas, zuiver drinkwater), er waren enkele sociëteiten en er was een welgestelde elite van fabrikanten, renteniers en intellectuelen, die hun connecties naar Lochem lokten. Bovenal was er de zeer fraaie en hoog gewaardeerde natuur, een landschap vol bossen, heuse heuvels, een schilderachtige rivier (de Berkel) en eerbiedwaardige landgoederen, aspecten die in toeristengidsjes en wervende krantenartikelen werden aangeprezen.

---

¹⁷³ Jas e.a., 2013

¹⁷⁴ Harenberg, 1989

¹⁷⁵ Beuzel, 2000

6.5.2 Accommodaties

Het vroege “toerisme” in en rond Lochem van de jaren 60 en 70 van de 19e eeuw was slechts bescheiden van omvang. De meeste welgestelde gasten verbleven in de familiehuizen van verwanten of in de eenvoudige herbergen en logementen, die vaak al een lange staat van dienst kenden en zich langzaam ontwikkelden tot voor het zomertoerisme geschikte hotels. Voorbeelden hiervan zijn het Zwijnshoofd in het centrum van Lochem, De Luchte aan de Zutphenseweg en De Dolle Hoed aan de weg naar Barchem. Ook in de andere dorpen bestonden sinds jaar en dag oude herbergen en logementen, die vanaf de tweede helft van de 19e eeuw profiteerden van het toenemende vreemdelingenverkeer. In Almen was er herberg De Jager (het latere Hotel Ovink), Eefde kende sinds de middeleeuwen de herberg De Laatste Stuiver en in Joppe was De Drie Kieften zo'n oude herberg. In Gorssel heeft De Roskam een oude oorsprong als herberg en in Epse vonden reizigers onderkomen in De Pessink, al sinds 1618 op deze plek. Ook Laren had zijn oude herbergen: de “aangaanplaats” Weytkamp (nu Witkamp), de rustplaats voor handelsreizigers herberg 't Langenbaergh en ook op de plek van het tegenwoordige café-restaurant Stegeman stond ooit een herberg. De meeste van deze oude pleisterplaatsen zijn min of meer bewaard gebleven en zijn nog steeds markante herkenningspunten langs de doorgaande wegen in de gemeente Lochem.

De oude logementen en herbergen hadden echter aanvankelijk vooral de functie van overnachtingsmogelijkheid voor passanten, die op doorreis waren. Reizen te voet, te paard, via postkoets of diligence verliep immers langzaam en op langere binnenlandse tochten moest vaak meermalen worden overnacht (figuur 82).

Eén van de eerste horecagelegenheden die speciaal werd gebouwd met het oog op de nieuwe categorie bezoekers, zij die omwille van de omgeving langer in Lochem wilden verblijven, was het familiehotel 't Wapen van Ampsen. Dit “logement” werd in 1866 vlak bij het Lochemse station gebouwd een initiatief van de familie Van Nagell, die op het nabijgelegen landgoed Ampsen woonde.

Figuur 82. Het voormalige Hotel Stad Lochem aan de Nieuweweg (foto: CeesJan Frank).

In de jaren zeventig en begin jaren tachtig van de 19e eeuw kwam de villabouw in Lochem goed op dreef. Hierbij mikten de initiatiefnemers zowel op klanten die zich permanent in Lochem wilden vestigen, als op tijdelijke huurders, die alleen de zomermaanden in het stadje wilden doorbrengen. In deze periode openden de eerste eenvoudige pensions hun deuren, vaak in villa's waarin enkele kamers met vol pension werden aangeboden. Deze ontwikkeling kwam in een kleine stroomversnelling, toen enkele notabelen, verenigd in de Lochemse Bouwvereniging begin jaren 80 het aan te leggen traject van de nieuwe tramverbinding van Deventer, via Lochem naar Borculo als lucratief bouwproject oppakten. Langs het tramtraject oostelijk van Lochem werden bouwkavels gerealiseerd, bedoeld voor de bouw van villa's, waarmee men nieuwe belangstellenden naar Lochem hoopte te lokken. In deze sjeke omgeving werd een prominente locatie gereserveerd voor het representatieve Hotel Stad Lochem, dat in 1884 zijn deuren opende. Al gauw volgden enkele nieuwe pensions, waarvan Aurora het bekendste werd en later zou doorgroeien tot het vermaarde Hotel Hof van Gelre. Vanaf het einde van de 19e eeuw kwam daar een hele trits hotels en pensions bij zoals Schoonoord aan de Barchemseweg en Hotel Bak aan de Stationsweg en in de vroege twintigste eeuw ADBO (Aangenaam Door Bosrijke Omgeving of Algeheel door Bos Omgeven) op de Paasberg, de Bergrand (voorheen Lieferink) aan de Barchemseweg, 't Wapen van Lochem aan de Nieuwstad en Hotel Berkeloord in het gelijknamige villapark. Pension Alpha, aanvankelijk een kindervakantieoord, werd later tot hotel omgebouwd. Verder kon men overnachten in Hotel Meenderink en 't Zwijnshoofd, beide in het stadscentrum, waar ook Hotel Industrie zijn deuren opende. Dit was een ANWB Bondshotel. Uiteindelijk werden ook nog diverse grote villa's en landhuizen tot hotel omgebouwd in de jaren 30, 40 en 50, zoals Hotel De Lochemse Berg en Hotel De Vijverhof (beide villa's bestaan nog) en het gesloopte Hotel De Endepol.

In Barchem groeide de halteplaats aan de tramlijn naar Borculo uit tot het bekende Hotel Meilink. In het dorp bevond zich eind 19e eeuw ook al het Hotel Bosch, sinds 1949 bekend als In de Groene Jager. Ook elders floreerden de oude herbergen die aan de drukker wordende verkeersroutes en de tramweg lagen. In Eefde werd aan de Rustoordlaan in 1889 een hotel gebouwd in opdracht van B. Vink uit Vlissingen. Na enige eigendomswisselingen verdween de hotelfunctie in 1906.¹⁷⁶

6.5.3 Verenigingen voor het vreemdelingenverkeer

Een grote impuls voor het Lochemse toerisme was de oprichting van het Verfraaiings-Gezelschap te Lochem en Omstreken in 1885. Deze organisatie, in feite één van de eerste VVV's in Nederland, stelde zich ten doel de "bekoorlijkheden van de natuur om en nabij Lochem" kenbaar te maken, te onderhouden, uit te breiden en gemakkelijker toegankelijk te maken. De vereniging zorgde voor het plaatsten van handwijzers (hiervan bleven er enkele bewaard; figuur 83), banken en versnaperingstenten, ze legde voetpaden aan en gaf informatieve toeristengidsjes en wandelkaarten uit. De eerste verscheen in 1891.

Figuur 83. Historische handwijzer op de Zessprong in Joppe (foto: CeesJan Frank).

In 1885 al was een houten uitkijktoren opgericht, die men in 1893 besloot te vervangen door een stenen exemplaar, de Belvédère. Het Verfraaiings-Gezelschap ging in 1945 op in de organisatie VVV Lochem Vooruit, de voorloper van de VVV Lochem-Laren-Barchem (1972-2005).

¹⁷⁶ Te Linde, 2015, 174

De gemeente Gorssel kreeg in 1912 zijn "Vereeniging ter bevordering van het Vreemdelingenverkeer in de gemeente Gorssel". Enkele jaren later verscheen hier de eerste geïllustreerde toeristengids. De vereniging richtte zich niet alleen op de tijdelijke gasten maar verstreekte ook inlichtingen aan hen die voor langere tijd hier wilden verblijven en huizen of bouwgrond wensten te kopen. Rond 1900 was het toerisme naar de Gorsselse dorpen al op gang gekomen. Ook hier waren inmiddels bekende hotels en pensions volop in bedrijf, zoals het familiehotel De Eikenboom, vlakbij het station in 't Joppe. De oude herberg De Roskam was verbouwd tot een modern hotel-pension.

In de eerste helft van de vorige eeuw groeide het toerisme als nooit tevoren. Niet alleen de elite, maar ook mensen met een kleinere beurs, zoals de opkomende middenstandsklasse, kon zich nu een korte vakantie veroorloven. Een alternatief voor de vaak dure hotels waren de vele pensions aan huis, die vooral in Lochem werden geopend.

6.5.4 Zomerhuizen

In de traditie van de 18e- en 19e- eeuwse buitenplaatsen, die vaak door vermogende families uit de stad in de zomermaanden werden bewoond kwam in het begin van de 20e eeuw een nieuwe golf "buitenhuizen" tot stand (figuur 84). In de regel waren de opdrachtgevers lieden uit de hogere middenstand, zoals juristen, artsen, ingenieurs, wetenschappers en hoge ambtenaren die de nieuwe, uit het buitenland overgewaaid trend introduceerden: de wens om een gerieflijk zomerhuis te bezitten in de schone natuur. Vroege voorbeelden van dergelijke zomerhuizen waren onder andere "De Enk" in Lochem (1915, voor- en door architect J. van den Ban) en het Amelte bij Gorssel (1915), middelpunt van een prachtige tuinaanleg door Hugo A.C. Poortman. In de jaren 20 en 30 volgden er veel meer, in het gebied van de Lochemse-, Kale- en Barchemse Berg, maar ook in de bosrijke omgeving van Gorssel (rond Amelte), Joppe en ten oosten van Epse (Epser bos, Arietta). Het betrof vaak onder architectuur gebouwde stenen of houten woningen met rieten kappen en een zeer rustieke uitstraling. In het late interbellum en de vroege naoorlogse jaren zette deze ontwikkeling door. Nu werden echter ook kleine houten vakantiewoningen gebouwd voor de verhuur aan de steeds groter en breder worden groep vakantiegangers met minder ruime financiële armslag. Van deze veelal houten particuliere vakantie- of zomerhuisjes zijn in het bijzonder in het bosgebied ten oosten van Epse en Gorssel nog goede voorbeelden behouden gebleven.

De grootschalige bouw van vakantiehuisjes op speciaal daarvoor bestemde terreinen kwam na de Tweede Wereldoorlog in zwang. Het bekendste voorbeeld is wel het Buitencentrum Ruighenrode, dat in 1950 van start ging en begon met de bouw van zeven ingerichte boshutten, speciaal voor jeugdkampdoeleinden en later dat jaar met vijf familiezonmerhuisjes.¹⁷⁷ Ook verrezen hier grotere gebouwen voor groepsaccommodatie, zoals 't Wilde Zand, dat nog steeds bestaat. In de jaren 60 werd Ruighenrode uitgebreid met het huisjesterrein De Witte Berken, waar voor hun tijd uiterst modernistische vakantiewoningen werden gerealiseerd. Enkele daarvan zijn, hoewel flink verbouwd, min of meer bewaard gebleven.

Later kwamen er op verschillende plekken veelal kleinschalige huisjesterreinen of bungalowparken bij, zoals Calluna op de Gorsselsche Heide en 't Exelloo in Exel.

---

¹⁷⁷ Vanuit landschappelijk perspectief is het terrein van Ruighenrode inclusief de crossbaan gekarteerd, omdat deze ogenschijnlijk deel uitmaakte van een 'totaalontwerp' uit de vroege jaren 50. Het lijkt erop dat het terrein is ingericht vóór dat de gemeente de camping in 1950 in erfpacht uitgifte. Nader onderzoek naar het oorspronkelijke ontwerp is hier wenselijk.

Figuur 84. De Enk is één van de vele landhuizen die rond 1910-1920 nabij de Lochemse berg verrezen (foto: CeesJan Frank).

6.5.5 Campings

Voor de “gewone man” was op vakantie gaan tot ver in de 20e eeuw niet weggelegd. Zelfs een dagje uit zat er voor de meesten niet in, bij gebrek aan vrije tijd en een auto. Kamperen, sinds het einde van de 19e eeuw in de mode gekomen, was tot in de jaren twintig vooral een vrijetijdsbesteding voor de elite. In 1912 werd de Nederlandse Toeristen Kampeer Club opgericht, een genootschap van veelal welgestelde jonge heren, die er in de zomer op de fiets en (dure!) kampeerbenodigdheden op uit trokken. In 1923 had Vierhouten op de Veluwe de primeur van de opening van het eerste officiële kampeerterrein, gesticht door de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC). De vooroorlogse kampeerterreinen waren eerder Spartaans dan luxe: eenvoudige kampvelden met een bescheiden accommodatie in de vorm van houten barakken met simpele sanitaire voorzieningen.

Eén van de eerste initiatieven die moesten leiden tot de oprichting van een kampeerterrein in de huidige gemeente Lochem dateert uit 1934. Willem Jan Janssen uit Deventer vroeg toen bij de gemeente Gorssel toestemming voor het exploiteren van een kampeercentrum op een bos- en heideterrein in de buurt van de Zessprong. Het College besloot eerst advies in te winnen in Ermelo, waar ervaring was met het kampeerterrein in Vierhouten. Het is niet helemaal duidelijk of het kampeerterrein in Gorssel er nog voor de Tweede Wereldoorlog is gekomen. Een ander vroeg campinginitiatief is Erve Harkink aan de Zwiepseweg in Lochem, waar in 1946 voor het eerst werd gekampeerd door een groep Rotterdamse internaatsjongens onder leiding van een pater. Harkink is nog steeds een geliefde kampeerboerderij. In 1949 werd een kampeerterrein geopend aan de Vordenseweg bij Lochem, Ruighenrode, dat later tot een groot recreatieterrein zou uitgroeien. Kamperen werd in de loop van de jaren vijftig en zestig een zeer populaire vakantiebesteding. Het resultaat was de oprichting van een groot aantal campings, verspreid over de gehele gemeente (De

Bosrand en De Vrolijk bij Laren, De Waldhoorn in Eefde, de Vlinderhoeve in Kring van Dorth en Jong Amelte in Gorssel), om maar niet te spreken van de talrijke minicampings en kampeerboerderijen. De hier boven genoemde Nederlandse Toeristen Kampeer Club opende in 1960 een eigen kampeerterrein aan de Vordense Binnenweg, De Valkenbelt. Dit terrein is nog steeds in het bezit van de NTKC.

Van de vroegste campingaccommodaties resteert door herhaaldelijke renovaties niet veel meer. Op Jong Amelte staan nog wel enkele oudere vakantiewoningen.

6.5.6 Collectief vakantievieren voor de jeugd

In de eerste helft van de 20e eeuw was het collectief vakantievieren voor specifieke doelgroepen (jongeren van allerlei gezindten, politieke bewegingen, grote bedrijven, bleekneusjes uit de grote stad) in zwang gekomen. In bos- en duingebieden langs de kust, op de Veluwe, maar ook de bossen van Oost- en Noord-Nederland zijn toen veel terreinen en gebouwen gesticht, waar groepsgewijs (en vaak met stichtelijke ondertoon) werd genoten van de verkwikkende bos- en zeelucht en de vrije natuur.

In Lochem was Alpha zo'n oord, waar bleekneusjes uit de stad een paar weken konden genieten van de vrije natuur. In Den Oldenhof in Gorssel werd vanaf 1938 door de Centrale van het Katholieke Vrouwelijke Jeugdwerk een vakantieverblijf aangeboden voor minder bedeelden (zoals huismoeders van werklozen) en bleekneusjes, zoals in 1940 groepen Rotterdamse kinderen. Het gebouw Veldzicht was speciaal hiervoor ingericht. In de jaren vijftig diende Den Oldenhof als vakantiehuis voor katholieke jongeren. Vanaf 1955 werd het gebouw gehuurd door de Provinciale Gelderse Electriciteits Maatschappij, die het ging gebruiken als rusthuis voor herstellende en rustbehoevende personeelsleden en hun familieleden.

Speciaal voor de jeugdige vakantievierder waren de bekende jeugdherbergen opgericht door de Nederlandse Jeugd Herberg Centrale. In 1932 werd het houten landhuis De Kleine Haar in Kring van Dorth in gebruik genomen als jeugdherberg (figuur 85). Het pand, een rijksmonument, vervult die functie nog steeds. Ook Lochem had een Jeugdherberg, 't Locheym, gevestigd in de oude Villa Nova aan de Graaf Ottoweg. Door het grote succes werd in 1938 omgezien naar een nieuwe vestiging, maar door tussenkomst van de oorlog is het niet meer van een nieuwe accommodatie gekomen.

Figuur 85. Jeugdherberg De Kleine Haar bij Kring van Dorth (foto: Gea Laar).

6.5.7 **Woodbrookers**

In 1924 opende de Woodbrookersgemeenschap haar nieuwe verenigingscentrum in Barchem. De voornamelijk protestantse organisatie was al in 1908 opgericht en streefde naar het stimuleren van ontmoetingen tussen gelovigen van alle kerkgenootschappen en belijdenissen. In het ontmoetingscentrum organiseerde men zomercursussen, congressen en weekendbijeenkomsten die voor menigeen als korte vakanties en dus als een vorm van intellectuele recreatie golden. Bij het hoofdgebouw werden in de jaren twintig vier slaaphuisjes gerealiseerd, waarin de cursisten konden overnachten. Enkele docenten en cursisten raakten verknocht aan de fraaie omgeving en lieten er kleine zomerhuizen bouwen. Het hoofdgebouw van de Woodbrookers en de oude slaaphuisjes zijn behouden gebleven.

6.5.8 **Uitspanningen, cafés en speeltuinen**

In de loop van de 20e eeuw werden overal in de stad Lochem, in de dorpen en het bosrijke buitengebied nieuwe uitspanningen geopend, waar vakantiegasten, fietsers en dagjesmensen konden verpozen. Bekende gelegenheden waren de Zessprong en Tramzicht in Joppe (beide met een speeltuin), de Uitrusting in Eefde (ook met een theetuin en speeltuin), De Paaschberg (later Bousema) in Lochem (ook al met een grote speeltuin) en De Smid in Epse. Op drukke plekken langs verkeerswegen en kruisingen floreerden de oude herbergen, nu als “wegrestaurants”, maar er werden ook nieuwe cafés-zalencentra opgericht, zoals De Sluis in Eefde (1930), Buitenlust in Harfsen en De Nieuwe Aanleg bij het Twentekanaal in Almen (midden 20e eeuw). In 't Ländeke aan de Graaf Ottoweg (nu restaurant Mondani) in Lochem, destijds gelegen bij een drukke autobushalte, opende in de jaren dertig een bekende lunchroom. In de jaren vijftig presenteerde deze gelegenheid zich als Hotel-café-restaurant en “Roadhouse”, waarmee werd verwezen naar de moderne horeca-accommodaties langs de highways in de VS, waar het automobilisme al eerder had toegeslagen.

Eén van de bekendste uitstapjes voor jong en oud, vermoedelijk al vanaf de jaren zestig¹⁷⁸, was een bezoekje aan bakker Postel in Zwiep, waar niet alleen Zwiepse bolussen en Witten Wievenkoeken konden worden gekocht, maar ook een theetuin was aangelegd waarin tal van Witte Wieven een actieve rol speelden.

6.5.9 *Attracties*

Naast de uitspanningen met thee- en speeltuinen zijn er in het verleden meer voorzieningen gerealiseerd ter verpozing en vermaak voor de zomergasten én de bewoners van de gemeente zelf. De notabelen konden al in de 19e eeuw gebruik maken van de beide sociëteiten in Lochem, de Eendracht en de Harmonie, waarvan beide gebouwen nog resteren. Bij de Eendracht op de Oosterwal werd in 1910 de Schouwburg in gebruik genomen. Het Verfraaiingsgezelschap richtte in 1885 een houten uitkijktoren op op de Paasberg en in 1893 een stenen exemplaar, de Belvédère op de Lochemseberg. Deze werd herhaaldelijk verhoogd en bestaat nog steeds, maar is zijn oorspronkelijke functie al lang kwijt. Ter plaatse van de oude uitkijktoren verrees in 1923 een imposante nieuwe watertoren, een ontwerp van gemeentearchitect Wessel, en voorzien van een panoramaplatform, dat toegankelijk was voor toeristen. Voor sportievelingen was er in Gorssel vanaf het begin van de jaren 30 een zwemgelegenheid in de IJssel. Dat functioneerde tot 1958, toen het IJsselwater te slecht van kwaliteit was geworden. In 1968 kreeg Gorssel een nieuw zwembad, De Boskoele. Ook in Almen werd een modern openluchtbad geopend, de Berkel. Dat was de opvolger van het Almense zwembad, dat in 1934 was opgericht bij Ovink. In 1964 werden de plannen ontvouwd voor de oprichting van een zwembad in Laren, het Leussinkbad, genoemd naar de heer G.H. Leussink, die het terrein daarvoor aan de gemeente Laren had aangeboden.

In Lochem was al in 1876 een zwembad aangelegd in de Berkel, deels in een korte aftakking achter de molen van Reudink. In 1935 werd het uiterst moderne nieuwe Natuur- en Sportbad Stijgoord geopend, waarvoor de eerste gelden beschikbaar waren gekomen uit de feesten rond het 700-jarig stadsrecht van Lochem in 1933. De werkzaamheden aan het bad en het fraaie terrein werden in het kader van het werkverschaffingsverband uitgevoerd.

Op 29 juli 1938 vond de officiële opening plaats van het Openluchttheater "De Zandkuil", aan de zuidhelling van de Lochemse Paasberg. Het initiatief kwam van de Vereniging Lochem Vooruit en het ontwerp van gemeentearchitect W.H. Wessel. Het schilderachtige theater met zijn grote hoogteverschillen, theetuin en houten paviljoens is volledig opgenomen in het boslandschap en is grotendeels gaaf behouden gebleven. Ook in Gorssel is in de parkaanleg aan de Esdoornlaan in de jaren vijftig een klein openluchttheater aangelegd. Na restauratie enkele jaren geleden functioneert het theater weer met succes (figuur 86).

Het Lochemse Openluchttheater werd aangelegd in de Zandkuil, een imposante afgraving, die al aan het einde van de 19e eeuw een populaire bestemming was voor wandelaars en vooral de jeugd, die er naar hartenlust kon spelen en ravotten. Andere populaire "attracties" rond 1900 waren in het gebied van de Lochemse bergen de 'diepe put' bij Zwiep, al vroeg populair bij schooluitjes, de mysterieuze Witte Wievenkuil en de Horstbank, vanwaar een prachtig uitzicht over Zwiep genoten kon worden.

---

¹⁷⁸ De oudst bekende vermelding uit de landelijke media is van 10 augustus 1970, uit Het Parool: 'Zwiep ligt in de buurt van Lochem. Het is een heel klein plaatsje. Wel liefelijk, hoor, maar er zouden toch niet zo veel toeristen komen als er nu te vinden zijn, indien de heer Postel er geen warme bakker was. Zijn onderneming bestaat al langer dan een eeuw.'. Vervolgens gaat het artikel in op de ondernemingsgeest van Postel, die van heinde en verre mensen naar zijn zaak wist te trekken door de koppeling te leggen met de Witte Wieven. Ook Het Vrije Volk besteedde er op 8 september 1970 aandacht aan.

Figuur 86. Het kleine Openluchttheater in Gorssel (foto: CeesJan Frank).

6.5.10 Verkenning van het landschap

Overall in de gemeente Lochem zijn nog sporen te vinden van het vroegere toenemende belangstelling voor natuur en buitenleven. Al aan het einde van de 19e eeuw werden fiets- en wandelpaden aangelegd en routes uitgezet. Het Verfraaiingsgezelschap zorgde voor handwijzers, rustbanken en een fraaie houten koepel op de Kale berg bij Barchem. De Vereniging Woodbrookers herbouwde de in de jaren zeventig verdwenen koepel bij haar 100-jarige bestaan in 2008. Het is nog steeds een schilderachtig rustpunt in het uitgebreide netwerk van wandelpaden, dat in de afgelopen 150 jaar in het heuvellandschap is aangelegd. Uitgebreide wandelmogelijkheden waren er ook in de bossen van Gorssel, Joppe en Epse (het Epserbos!). Op de Gorsselsche Heide was “Het Meertje” een einddoel van mooie wandelingen. In de toeristengidsen werden ook de uitgebreide wandelmogelijkheden besproken op de vele landgoederen in het gebied. De landgoedeigenaars stonden het bezoek, indien dit zich netjes gedroeg, welwillend toe. Belangrijke bezienswaardigheden waren vooral de eeuwenoude bomen op De Cloese, bij Ampsen en Verwolde.

6.6 Gezondheidszorg

6.6.1 Inleiding

De themakaart “gezondheidszorg” geeft een indruk van de in de gemeente Lochem bewaard gebleven gebouwen en structuren, die herinneren aan de ontwikkelingen in de gezondheidszorg in het gebied. In deze paragraaf wordt nader ingegaan op een aantal aspecten rond het thema, in het bijzonder in relatie tot de herkenbaar gebleven artefacten¹⁷⁹ en terreinen, daterend uit de periode voor circa 1970.

¹⁷⁹ Onder meer is informatie geput uit De Vries, 2001.

Algemene huisvesting (en verzorging) van bejaarden is in dit thema niet meegenomen. Woon- en verpleeggebouwen van na 1970 (zoals Tusselerhof uit 1982) of instellingen die na 1970 in historische gebouwen zijn ondergebracht maken evenmin deel uit van dit overzicht. Zijn de terreinen ouder, dan zijn ze wel als terrein in de landschappelijke laag opgenomen.

6.6.2 *Het begin*

De ziekenverzorging werd in de middeleeuwen vooral uitgevoerd door kloosterlingen in gasthuizen. Nog tot ver in de 19e eeuw was georganiseerde gezondheidszorg dan ook veelal een initiatief vanuit een kerkelijke gemeenschap of religieuze orde. De overheid hield zich nauwelijks bezig met de algemene gezondheidszorg en financierde alleen ziekenzorg als deze in dienst stond van het militaire apparaat. De burger die het kon betalen werd tot ver in de tweede helft van de 19e eeuw bij ziekte gewoon thuis verzorgd. Door een verandering van denkwijze binnen de medische wereld ontstonden er in de loop van de 19e eeuw verschillende 'moderne' behandelmethodes. Tevens leidde de ontwikkeling in de medische technologie ertoe dat de gasthuizen transformeerden tot ziekenhuizen met kostbare technologie en vooruitstrevende behandelmethode. Met de Wet op het Geneeskundig Staattoezicht uit 1865 werd ook de basis gelegd voor overheidsbemoediging in de gezondheidszorg.

6.6.3 *Ziekenhuizen*

In Lochem resulteerde dit in 1868 in de inrichting van twee kleine ziekenzalen in de Blauwe Toren, het in oorsprong middeleeuwse verdedigingswerk dat sinds de opheffing van de vestingstatus allerlei functies had vervuld. Het beheer en het onderhoud van de ziekeninrichting werd verzorgd door de Provisorie, de Burgerlijke Instelling van Weldadigheid. In 1888 werden de eerste vergaderingen belegd door Lochemse notabelen en geneesheren, die tot de oprichting van de Vereniging Het Ziekenhuis leidden. Al in 1889 kon tot de bouw worden overgegaan van een fraai nieuw ziekenhuis aan de Zwiapseweg, dat in 1890 zijn deuren opende. Het complex, dat na de Tweede Wereldoorlog werd uitgebreid, functioneerde tot de sluiting in 1979. Naderhand is het volledig afgebroken. Tegenwoordig bevindt zich op deze plek verpleeghuis De Hoge Weide, met daarin een polikliniek, gelieerd aan de Gelre Ziekenhuizen.

In 1915 vond de opening plaats van een ander particulier initiatief: het P.W. Janssenziekenhuis in Almen, een modelziekenhuis voor homeopathische behandelingen. Clara Elisabeth Janssen was de stichteres. Zij was de dochter van de in 1903 overleden rijke tabakshandelaar en filantroop P.W. Janssen en getrouwd met Pieter Leendert van der Harst, een huisarts uit Almen, die zich had gespecialiseerd in de homeopathie. Het complex werd gebouwd naar ontwerp van G.N. Itz en J.P. Stok en bestond uit een monumentaal hoofdgebouw, een koetshuis en diverse dienstwoningen. In de Eerste Wereldoorlog heeft het ziekenhuis nog gefungeerd als asielopvang voor de Belgische bevolking. In 1921 kwam het complex in handen van de gemeente Deventer die het ging exploiteren als kuuroord voor longtuberculosepatiënten uit Deventer. Door de grote toestroom van patiënten werd het complex uitgebreid met voornamelijk houten paviljoens. In 1967 werd de tbc-afdeling gesloten. Daarna heeft het P.W. Janssenhuis nog lang dienst gedaan als verpleeghuis. De oorspronkelijke bebouwing uit 1914-1915 is zeer goed behouden gebleven. De verpleeginrichting is ook gevestigd geweest in De Dolle Hoed aan de Lochemseweg in Barchem, dat ook de naam P.W. Janssenhuis kreeg.

6.6.4 *Sanatoria en rusthuizen*

Voor mensen met een bijzondere aandoening (bijvoorbeeld tuberculosepatiënten of geesteszieken) waren er sinds de tweede helft van de 19e eeuw speciale instellingen in opkomst. Onder het mom 'frisse lucht is goed voor geest en lichaam' werden door het hele land instellingen opgericht. In het

bijzonder de hoge bosrijke en landelijke gebieden en de kust waren geliefde locaties voor inrichtingen en sanatoria. De oprichting van dergelijke instellingen geschiedde altijd op particulier initiatief en een behandeling was voor velen dan ook onbetaalbaar. Koningin Emma was beschermvrouwe van het Centraal Comité tot bestrijding der tbc en stimuleerde begin 20 eeuw de verwoede strijd tegen tbc door haar landgoed in Renkum beschikbaar te stellen voor tbc-patiënten. In deze periode was tbc een ware epidemie en dus een groeiend probleem. Er was een nijpend tekort aan sanatoria, echter door de hoge bouwkosten was het vlak na de Eerste Wereldoorlog onmogelijk om deze te bouwen. In reactie hierop werden noodsanatoria gebouwd, met behulp van oude militaire barakken. In 1920 werd een dergelijk sanatorium (Berg en Bosch) geopend in Apeldoorn. De ingebruikname van het P.W. Janssenziekenhuis als sanatorium voor tbc-patiënten moet ook in dit licht worden gezien (figuur 87).

Ook ten behoeve van zenuwlijders, zwakzinnigen en krankzinnigen werden naast gestichten in het begin van de 20e eeuw ook sanatoria opgericht. In Gorssel was vermoedelijk rond 1880 al een instelling "ingericht tot verpleeging van zenuwlijders en zwakken uit den aanzienlijken stand", gerund door de heer Dijkman op de grote villa Den Oldenhof. In 1884 werd Den Oldenhof overgenomen door de heer A.P. Meeter, directeur van het Nederlands Mettray in Eefde, die er een aantal jaren 12 patiënten liet verplegen. In 1892 wordt Den Oldenhof een "sanatorium voor zenuwlijderessen", met als geneesheer Dokter Schuitemaker, voor wie in 1905 een villa wordt gebouwd, de nog bestaande Haytinkhof, naar ontwerp van architect J.G. Wattjes. Deze voerde in 1908 ook een zeer ingrijpende verbouwing en vernieuwing van de oude Oldenhof uit. In 1938 sloot het sanatorium zijn deuren en kwam het in handen van de Centrale van het Katholieke Vrouwelijke Jeugdwerk van het aartsbisdom Utrecht. Het achter Den Oldenhof liggende gebouw Veldzicht kreeg toen de bestemming van vakantieverblijf voor minder bedeeden en bleekneusjes. In 1955 nam de Provinciale Geldersche Electriciteits Maatschappij het complex in gebruik als rusthuis voor herstellende en rustbehoevende personeelsleden en hun familieleden. Het was volgens de PGEM beslist geen vakantiehuis, maar een rust- en herstellingsoord voor personeel met "lichamelijke noden of geestelijke depressies". De kinderen werden opgevangen in Huize Veldzicht (gesloopt), achter Den Oldenhof. Den Oldenhof is enkele jaren geleden gesloopt en vervangen door een soort replica.

Figuur 87. Het voormalige P.W. Janssenziekenhuis in Almen (foto: CeesJan Frank).

6.6.5 Haags Sanatorium in Verwolde

Ook Huis Verwolde heeft een rol gespeeld in de geschiedenis van de gezondheidszorg in de gemeente Lochem. In 1942 werd het kasteel in gebruik genomen door het Haags Sanatorium in Scheveningen, dat in dat jaar moest worden ontruimd. De instelling was er gevestigd aan de Doorniksestraat, waar de bebouwing moest wijken op last van de bezetter met het oog op een mogelijke invasie. De instelling van de 's-Gravenhaagse Vereniging tot bestrijding van tuberculose onder leiding van de vrouwelijke geneesheer-directeur Dokter Kluit verhuisde noodgedwongen naar Verwolde, waar een heren- en damesafdeling werden ingericht, alsmede een dokterskamer en ruimten voor staf en verpleegsters. Dr. Kluit verbleef in de orangerie. Deze situatie duurde tot 1946.

6.6.6 Overige herstellingsoorden

De bosrijke omgeving van Lochem en Gorsel nodigde uit tot de stichting van andere rust- en herstellingsoorden en vakantieoorden met een enigszins medische achtergrond. In 1907 opende het "herstellings- en vakantieoord Alpha" op de Lochemse Paasberg zijn deuren, bestemd voor kinderen en jonge meisjes en geleid door de zusters Marie en Lyda Cartier van Dissel. Later is het verbouwd tot hotel. Huize Elisabetha werd in 1914 ingericht in villa de Kieszak aan de Barchemseweg in Lochem. Het diende als rusthuis voor rustbehoevende en herstellende dames onder leiding van Lutherse diaconessen uit Amsterdam. Ook TBC-patiënten konden er terecht. De villa is er nog steeds, evenals het oude tbc-huisje in de bosrijke tuin. Het imposante Huize Beukenstein aan de Ampsenseweg in Lochem werd in 1931 in gebruik genomen als rust- en vakantieoord van de Stichting van Weldadigheid voor Protestantsche Pleegzusters. Het huis, een ontwerp van architect G.J. Postel uit 1917, met het

bijbehorende kapitaal was aan de stichting gelegateerd door wijlen mevrouw Dull-Quintus, weduwe van de stichter van de villa.

6.6.7 Sint Gudula

In 1900 openden de Zusters Franciscanessen uit Noord Deurningen de deuren van een groot pand aan de Tuinstraat in Lochem om er zieke en rustbehoevende patiënten te verplegen. Huize Sint Gudula kreeg in de loop van 1900 nog een tweede bestemming, dat van een gesticht voor “de opvoeding van meisjes, die om een of andere reden niet meer thuis konden zijn”. Een grote uitbreiding volgde in 1902, een internaatsgebouw, waarvan de eerste verdieping geheel voor zieken was ingericht, compleet met operatiekamer. Omdat de ziekenverpleging en het meisjesinternaat moeilijk in één gebouw te verenigen waren werd in 1907 besloten tot verhuizing van de zieken naar een dependance, de villa Nieuweweg 14, dat onder patronaat van Sint Jozef werd gesteld. In 1917 volgde opnieuw een verhuizing, nu naar de grotere villa Antoinetta aan de Barchemseweg. Het rusthuis Sint Jozef groeide er voorspoedig, zodat in 1928 een nieuwe vleugel werd toegevoegd, compleet met een nieuwe kapel, naar ontwerp van architect G.J. Postel. Verbouwingen, sloop en nieuwbouw hebben van de historische accommodaties van Sint Gudula en Sint Jozef niets overgelaten. De oude villa Nieuweweg 14 uit circa 1880 is nog wel behouden gebleven.

6.6.8 Kruisverenigingen

Om de Nederlandse burgers iets bij te brengen omtrent hygiëne en gezondheid werden er begin 20e eeuw kruisverenigingen opgericht. Deze hadden ieder een eigen signatuur, waaruit duidelijk de verzuiling van de maatschappij blijkt. In de provincie Noord-Holland werd in 1875, in navolging van Utrecht, de Vereniging van het Witte Kruis opgericht. Naast het bevorderen van goede hygiëne, verzorgde het Witte Kruis ook zieken aan huis. In 1876 richtte de vereniging een verpleegstersopleiding op. De verpleegsters die hier uit voort kwamen namen steeds meer de taken van de diaconessen en religieuze instellingen over. Door het groeiende bewustzijn m.b.t. het belang van hygiëne onder alle lagen van de bevolking ontstond er een vruchtbare bodem voor de oprichting van diverse andere kruisverenigingen, waaronder het Groene Kruis in 1901. Het Limburgse Groene Kruis volgde in 1910, het Wit-Gele Kruis in Brabant in 1916 en het Protestants-Christelijke Oranje-Groene Kruis tenslotte in 1938. In 1941 bleek uit een onderzoek van het CBS dat de kruisverenigingen zich vooral bezig hielden met wijkverpleging, tuberculosebestrijding, zorg voor moeder en kind, zedelijke gezondheidszorg, geestelijke volksgezondheid, ‘huiszorg’ en opleidingen voor verpleegkundigen.

Vooraf na de Tweede Wereldoorlog werden in veel dorpen en steden Groene Kruisafdelingen voorzien van praktische nieuwe gebouwen, zoals in Lochem, waar in 1954 een modern gebouw verrees aan de Zuiderbleek (gesloopt). Ook Laren (Heuvelstraat), Barchem (Lochemseweg 27 uit 1951, nog bestaand maar zeer sterk verbouwd), Almen, Eefde, Gorssel (in de villa Everdinahof, Hoofdstraat 43) en Epse kregen een Groene Kruisgebouw, dat onder meer dienst deed als consultatiebureau en uitleenpunt van hulpmiddelen. De Stichting samenwerkende Gelderse Kruisverenigingen had in Barchem een vormings- en opleidingscentrum voor leerling-kraamverzorgsters, “De Oudhof”, gevestigd in een rond 1960 gesticht complex aan de Lochemseweg. Dit gebouw, thans kantoor, bestaat nog steeds.

Het Rode Kruis heeft in Lochem vele onderkomens gehad, onder meer in verschillende oude schoolgebouwen en in het gesloopte Volkshuis aan de Dr. Rivestraat. Thans huist de organisatie in het PGEM-gebouw aan de Burgemeester Leenstraat.

In 1879 nam het Rode Kruis het initiatief om een ijskelder te bouwen voor het leveren van ijs voor ijskompresen en het koelen van dranken, die door de plaatselijke artsen werden voorgeschreven bij

bepaalde aandoeningen als blindedarmontsteking. De kelder werd gebouwd op het landgoed Ampsen, op de "Hooge Tankhorst". De ijskelder deed dienst tot 1897, toen een ijskast werd aangeschaft die in de kelder van het Volkshuis werd geplaatst. In het "Engelsch Bosch" herinnert een heuveltje aan de plaats waar vroeger de ijskelder was gesitueerd.

6.6.9 Dokterswoningen

Een bijzondere categorie binnen het thema gezondheidszorg vormen de dokterswoningen, die in het bijzonder in het interbellum speciaal voor het doel werden gebouwd in opdracht van zelfbewuste huisartsen, die een moderne woning met praktijkruimte wensten. In Gorssel ontwierp architect G.J. Postel in 1920 het grote doktershuis Hoofdstraat 52. Ook de doktersvilla Nieuweweg 41 uit 1930 is van zijn hand. Architect A. Sobel ontwierp in 1932 het huis met praktijk De Esch aan de Schoolstraat 21 in Eefde. Oudere voorbeelden zijn Rengersweg 11, villa Absyrtus, gebouwd voor de rijksveearts en het laat negentiende-eeuwse doktershuis Rengersweg 5, allebei in Laren.

6.7 Ambacht, industrie en transport

6.7.1 Inleiding

Naast de reguliere agrarische productie, die we onder dit thema niet nader behandelen, waren er tal van sectoren waarin de inwoners van de gemeente Lochem hun geld verdienden en manieren waarop van buitenaf het Lochemer grondgebied werd gebruikt. Op basis van een aantal categorieën zullen we de bijzondere aspecten van ambacht, industrie en transport bespreken.

6.7.2 Transportroutes

De verbinding tussen de IJsselsteden en het Westfaalse achterland vanaf de Late Middeleeuwen heeft een lange voorgeschiedenis waar uitgebreid over gepubliceerd is.¹⁸⁰ We zullen ons hier vooral beperken tot het Lochems aandeel in dit verhaal. Om die positie te begrijpen is het belangrijk om te beseffen dat waar Zutphen een natuurlijke waterverbinding met het achterland had via de Berkel en investeerde om die bevaarbaar te maken en te houden, dat voor Deventer aanvankelijk niet gold.

Daar moest men zich met landroutes behelpen, waarbij de Spitholterbrug over de Berkel een cruciale rol vervulde. De Deventer jaarmarkten tussen de 13e en 15e eeuw waren ook voor Westfalen van grote betekenis, wat betekent dat toen al belangrijke transportstromen via de huidige gemeente Lochem gingen.¹⁸¹ Uit latere eeuwen zijn de overhulde Hessenkarren bekend.¹⁸² De hessenwegen hebben we als onderdeel van de doorgaande routes op kaart gezet.

Met de aanleg van de Schipbeek werd de oude Hunneper Aa bij Deventer met de Buuserbeek verbonden. Het zou echter lang duren voor de scheepvaart over de Schipbeek enige betekenis had. Al in de 15e eeuw wilde men de Schipbeek voor houttransport geschikt maken.¹⁸³ Ondanks het feit dat de stad Deventer in 1576 het beheer over de volledige Schipbeek kreeg, was de beek in bepaalde delen van het jaar slecht bevaarbaar. Het zou tot het midden van de 18e eeuw duren voor er een heel regelmatig gebruik kwam. Vanaf het midden van de 19e eeuw verloor de Schipbeek, net als de Berkel, aan betekenis door de opkomst van weg- en spoorvervoer. Na overstromingen in 1890 hield de scheepvaart op de Schipbeek zo goed als op te bestaan.¹⁸⁴ Op het adres Wippert 6 bevindt zich nog

¹⁸⁰ Zie onder meer Schutten, 1981 en Terhalle, 1990.

¹⁸¹ Terhalle, 1990, 22

¹⁸² Schutten, 1983, 139

¹⁸³ Terhalle, 1990, 22

¹⁸⁴ Terhalle, 1990, 169-170

een café met loods en laad- en losgelegenheid uit de jaren 50, een indicatie dat er zelfs na de aanleg van het Twentekanaal nog transport per schip over de Schipbeek plaatsvond.

De toenemende transportfunctie van de Berkel hangt ermee samen, dat het gebied oostelijk van de IJssel in de Middeleeuwen economisch veel meer verwant was met zijn Westfaalse achterland dan met de rest van het tegenwoordige Nederland. Terhalle omschrijft Zutphen en Deventer wel als de poort naar de wereld voor een belangrijk deel van Westfalen. Net als Deventer ging ook de economische betekenis van Zutphen vanaf de 15e eeuw achteruit. Dat gebeurde ook met de Westfaalse economie.¹⁸⁵ Dan nog mag betwijfeld worden of de Berkel in die tijd al wel zo'n grote rol vervulde.¹⁸⁶ Vermoedelijk had de Berkel in de Late Middeleeuwen allereerst een functie als turfvaart voor het Oost-Nederlandse achterland. Pas vanaf 1591 hebben we aanwijzingen voor het bevaarbaar maken van de Berkel tot aan het Münsterland. Een militair genaamd Francois Balochy, wachtmeester te Lochem (zie § 6.7.4), was de initiator van dit project.¹⁸⁷

In de Berkel lagen meerdere schutsluizen, in elk geval al vóór 1633. Een deel van de schepen zal echter niet via de sluis, maar over land via een zogenaamde overtoom zijn getrokken. In 1643 vond er een vernieuwing en uitbreiding van de sluisen plaats bij de oprichting van de Zutphense Berkelcompagnie. Al snel ging die echter failliet, waarna ter gelegenheid van de oprichting van de Tweede Berkelcompagnie in 1776 de sluisen werden vernieuwd. Al in 1788 ging het echter eer mis. Toch bleef in de eeuw erna het scheepvaartverkeer over de Berkel in stand, en de sluisen werden zelfs nog vernieuwd. Na aanleg van de spoorlijnen en verbetering van de interlokale wegen ging het transport over water echter snel bergaf. Na 1890 was er van scheepvaart nauwelijks meer sprake, en in 1898 ging het laatste schip door de Lochemse sluis. Slechts een enkeling voer daarna nog op de Berkel.¹⁸⁸ Tijdens de Derde Berkelverbetering werd de Lochemse Berkelsluis in 1963 afgebroken.¹⁸⁹

De meest recente episode in de ontwikkeling van Lochem als ankerpunt in het transport over water is de ingebruikname van de Lochemse haven op 22 januari 1934. Deze gelegenheid werd in Lochem uitgebreid gevierd.¹⁹⁰ De aanleg van het Twentekanaal zelf was gestart in 1930, nadat er meer dan 25 jaar gediscussieerd was over het tracé van de transportroute naar de Twentse industriesteden. Het kanaal zelf werd in 1938 voltooid (zie ook § 4.3.3).

---

¹⁸⁵ Terhalle, 1990, 24

¹⁸⁶ Terhalle, 1990, 25

¹⁸⁷ Terhalle, 1990, 27

¹⁸⁸ Terhalle, 1990, 167-168

¹⁸⁹ Marsman-Slot, 2014

¹⁹⁰ Klein Egelink, 2002b

Figuur 88. De brug over het Twentekanaal in de Mogenzompseweg (foto: CeesJan Frank).

Uiteindelijk zouden de Berkel en het Twentekanaal achtereenvolgens de assen worden waarlangs de industriële activiteiten in Lochem zich concentreerden (figuur 88). De Schipbeek onderging dat lot niet vanwege de excentrische ligging in de gemeente.

Vanaf de late 19e eeuw speelden de spoorlijnen, voor tram en trein, nog een belangrijke rol in het transport. Daarover is in § 4.2.2 meer geschreven.

6.7.3   *Bedrijfslocaties*

Een belangrijk deel van de vroegste bedrijfslocaties moeten we binnen de stadsmuren van Lochem zoeken. Lochem was bij gebrek aan een koopmans- en kramersgilde niet zozeer een handelsstad ¹⁹¹, maar had wel een regionale verzorgingsfunctie. Zo bestonden er een schoenmakers-, kleermakers- en weversgilde. Op basis daarvan krijgen we een indruk van de belangrijkste economische sectoren in Lochem in de Late Middeleeuwen. De stad hield toezicht op deze gilden. Het schoenmakersgilde bestond in elk geval al in 1327, het kleermakersgilde in 1353 en het weversgilde in 1551. ¹⁹² Daarnaast zijn er indicaties voor vroege activiteiten in de stad van bakkers (1428), barbiers (1398), brouwers (1366), kramers (1376), kuipers (1383), vervaardigers van hekwerken (1401) en smeden (1383). ¹⁹³ In

---

¹⁹¹ Von Meyenfeldt, 2002a

¹⁹² Von Meyenfeldt, 2002a

¹⁹³ Von Meyenfeldt, 2002b

de vroege 19e eeuw was deze diversiteit verder uitgegroeid naar tientallen verschillende beroepen, zoals ambachtslieden als dienstverlening.¹⁹⁴

Buiten de binnenstad van Lochem waren vooral de vele water- en, vanaf de Late Middeleeuwen, ook de windmolens van belang. De techniek ontwikkelde zich daarbij geleidelijk, van kleine houten watermolens en standerdmolens tot stenen windmolens uit de 19e en 20e eeuw.¹⁹⁵ De fraaie houten watermolen bij Lochem werd in of kort na 1894 afgebroken.¹⁹⁶

Door de eeuwen heen bleef de binnenstad het economisch centrum van de huidige gemeente. Naarmate echter de grootschalige bedrijvigheid uit de stad geplaatst werd (daarover hierna meer), bleef de binnenstad relevant voor kleinschalige bedrijvigheid. Een deel daarvan werd ook voor het nageslacht gedocumenteerd, zoals het loodgieters-, gas- en waterfittersbedrijf de Fa. H.W. van den Brink (1880-1978) uit de Smeestraat, waarvan een deel van de inboedel over ging naar het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem.¹⁹⁷

Buiten de stad, veelal aan de Berkel, vestigde zich in de tweede helft van de 19e eeuw de eerste grootschaliger bedrijvigheid, zoals de leerfabriek van de gebroeders Naeff, die van Reerink en de leerfabriek van de gebroeders Postel.¹⁹⁸ Het water in de Berkel diende het looiproces.¹⁹⁹ De opkomst van de leerindustrie was een direct gevolg van de ontsluiting van Twente per spoor, waar industriële riemen nodig waren. In de kleinere dorpen profiteerden lokale bedrijvigheid bovendien van de aanleg van de tramlijn Deventer-Borculo door fabriekjes en coöperaties met zijsporen op de hoofdlijn te laten aantakken.²⁰⁰ Een aantal van deze fabriekjes langs de spoortracés staat ook op kaart.

In Lochem ontwikkelde zich eveneens aan de Berkel bovendien vanaf de jaren 70 van de 19e eeuw een wasserij- en blekerij op de locatie van de vroegere blekerij Stijgoord.²⁰¹

Ook in Eefde aan de Berkel ontstond industrie, zelfs al heel vroeg. Tussen 1838 en 1841 stond hier een aardappelmeelfabriek.²⁰² Deze valt nu buiten het gemeentelijk grondgebied.

Ten dienste van de landbouw stonden de vele coöperaties, die volgden op enkele particuliere initiatieven voor bijvoorbeeld boterfabricage. Talloze coöperatieve boterfabriekjes ontstonden tussen 1894 en 1904 in of bij de afzonderlijke kernen, zoals bij de Cloese en aan de Schoneveldsdijk (op initiatief van J.C. Sickesz), te Klein-Dochteren bij de Boekhorst, te Laren (figuur 89), Boshuurne en Zwiep.²⁰³ Later volgden hieruit coöperatieve aankoopverenigingen en boerenleenbanken, die als coöperaties gaandeweg fuseerden tot de huidige bedrijven. Daarbij werden oude vestigingen opgegeven, zoals die te Gorssel.²⁰⁴ Een landgoedeigenaar als Sickesz had in deze landbouwmodernisatie een belangrijke rol (zie ook § 6.4 en bijlage 2).

---

¹⁹⁴ Schutten, 1983, 148

¹⁹⁵ Ter Braak, in prep.

¹⁹⁶ Schuttevaër, 1993

¹⁹⁷ Renaud, 2003

¹⁹⁸ Faber, 2014

¹⁹⁹ Schutten, 1983, 155

²⁰⁰ Schutten, 1983, 154

²⁰¹ Schutten, 1983, 156

²⁰² De Graaf, 2007

²⁰³ Schutten, 1983, 160

²⁰⁴ Schutten, 1983, 161-162; Ten Have, 2008; Ten Have, 2009a; Ten Have, 2009b

Figuur 89. Restanten van de Larense melkfabriek (foto: CeesJan Frank).

Een stadsplattegrond uit 1948, uitgegeven door de VVV, laat de destijds aanwezige industrie van Lochem heel fraai zien. De belangrijkste 'bedrijventerreinen', zoals we ze nu zouden noemen, lagen aan de Julianaweg (vanouds aan de Berkel), langs de rijksweg naar Goor (aan het Twentekanaal) en – kleiner – langs de Tramstraat. Aan de Tramstraat lag onder meer de leerindustrie, de metaalindustrie, een beeldenfabriek en wat kleinschaliger bedrijvigheid. Aan de Tusseler bevond zich volgens deze kaart cementindustrie, terwijl in de stad nog de oude drukkerij van Scheen stond.

Vooraf ten aanzien van de ligging aan de Berkel en een uitbreiding naar de zone langs het Twentekanaal, waar zich een loswal en zwaai kom bevonden, zien we een duidelijke fasering in de ontwikkeling van bedrijventerreinen in Lochem.

6.7.4 Delfstoffenwinning

Lochem stond al vroeg bekend als paradijs van grondstoffen. Craandijk schreef daarover in 1876: *Daar rijst de boschrijke Lochemsche berg, in wiens schoot de kwarskristallen blinken, die, geslepen, als edelgesteenten fonkelen en als Lochemsche diamanten bekend zijn, en waar de witte glinsterende schubbetjes in het leem de verwachting hadden opgewerkt dat er ook zilver in zijn wijduitgestrekte hellingen schuilde.*²⁰⁵ Deze zoektocht naar zilver gaat al terug op een patent van wachtmeester Francois Balochy uit 1598: *Goud- en zilvermijn bij Lochum. Francois Balochy, wagtmeester te Lochem, in den Raad praesenterende een doos met een aardmijn van goud ende zilver, die hij zeide gevonden*

²⁰⁵ Craandijk, 1876

te hebben omtrent Lochem, met attest van den gezworen Munsterschen waerdyn, dat daarvan een proef gemaakt en bevonden heeft in 100 pond 25 lood zilver; hebbende ook eenige soorten van die aarde aan de muntmeester deser landschap gezonden om te proberen. Verzoekende dat dit alles te boek moge worden gebracht en hem verleent een acte van de eerste inventie en praesentatie. Is geaccordeert, 12 july 1598.²⁰⁶ De Lochemse diamanten waren feitelijk een doorschijnende kwarts, die geslepen was als bergkristal. Een Lochemse burgemeester zou er in de vroege 19e eeuw knopen van hebben laten maken.²⁰⁷

Van onbekende ouderdom zijn de langgerekte ondiepe kuilen die vaak in concentraties op de stuwwal voorkomen. Hun vorm wijst op de winning van gestuwd materiaal, en vermoedelijk gaat het hier om grind.²⁰⁸ Net als de leemwinning die plaatselijk moet hebben bestaan, getuige de aanwezigheid van toponiemen²⁰⁹, is de vroege grindwinning vooral van lokale betekenis geweest. De grondstoffen werden vooral in de bouw gebruikt.

Vermoedelijk is de Witte Wievenkuil een voorbeeld van zo'n vroege leemwinningskuil. Leem werd onder meer gedolven voor de verharding van stalvloeren.²¹⁰ Rondom deze kuil ontstond een sage in relatie tot de Witte Wieven, die in 1837 door Staring werden opgetekend, met eigen fantasie werden aangevuld tot het kleine verhaal *De Wittewijvenkuil* en een kleine eeuw later meer en meer toeristisch werden uitgebuit.²¹¹ Het is misschien wel het beste voorbeeld van toeristische exploitatie van volksverhalen in de Achterhoek. Het ontstaan van Witte Wieven gaat vermoedelijk terug op het zoeken naar een verklaring voor mistbanken.

Volksgeloof

In wat we de eeuw der romantiek mogen noemen, de 19e eeuw, werden overal in Nederland volksverhalen voor het nageslacht opgeschreven. Antoni Staring deed dat bijvoorbeeld met de Witte Wievenkuil. Een plek daar niet ver vandaan, de Duivelskolk, kent een soortgelijke sage die verbonden is met een veel breder thema in het volksgeloof, de kerkklokken.²¹² We vinden die verhalen bijvoorbeeld in een regionale variant terug in het rivierengebied, rond dijkdoorbraakkolken. De Duivelskolk was in werkelijkheid een natuurlijke kwelplek tussen de Paaschberg en de Kale Berg. Het is de moeite waard, als dat niet al is gebeurd, om de 'toeristische ballast' van dit soort thema's af te schudden en terug te keren naar de vroegste teksten waarin van deze fenomenen in Lochem gewag wordt gemaakt.²¹³

Ook klapperstenen zijn in het verleden wel gewonnen, onder meer in de flank van de Zwiepse Berg, tegenover De Cloese. De winning vond nog tot in de 19e eeuw plaats. In kleine smelterijen werd ijzer uit de klapperstenen gehaald.²¹⁴

²⁰⁶ <https://www.heerlijkheidborculo.nl/blog/2014/09/02/een-zilvermijn-te-lochem-1598/>

²⁰⁷ https://mijngelderlandmedia.azureedge.net/files/01_Lochemse_berg_MG.pdf

²⁰⁸ AHN2

²⁰⁹ Schutten, 1983, 140

²¹⁰ Nijhof, 1993

²¹¹ http://www.pansophia.nl/academie_pansophia/2015/10/08/de-witte-wievenkuil-in-barchem/

²¹² <https://www.trouw.nl/home/wandelen-n-eeuw-op-de-kale-berg-ab260c96/>

²¹³ Zie hiervoor ook de Verhalenbank: <http://www.verhalenbank.nl/items/show/35144>

²¹⁴ Nijhof, 1993

De meest obscure winning, althans de proefboringen daartoe, is die van steenkool. De Bataafse Petroleum Maatschappij verrichte in 1943 boringen aan de Koedijk om de brandstoffenvoorraad van de bezetter te kunnen aanvullen. Om de winning geheim te houden werd personeel van buiten Lochem ingezet. Op een diepte van zo'n 468 meter bereikte men de beginlagen van de steenkool. Op de winningsplaats stond een boortoren van 18 tot 20 meter hoogte.²¹⁵ Vermoedelijk heeft de boortoren daarna nooit echt gefunctioneerd. Ook zijn er aanwijzingen voor de vondst van afzettingen uit het Carboon op 852 meter diepte in verband met de recentere Gelria-steenkoolconcessie.²¹⁶ Ook is er steenzout, kalksteen en gips te vinden ²¹⁷, dat nooit gewonnen is.

De grootste kuilen in de verschillende delen van de Lochemse stuwwal ontstonden door zandwinning. Aan het Tusseler stond de cementfabriek "De Paaschberg" van de firma Streek, die in de directe omgeving grind won. Op vrijgekomen grond werd na winning gebouwd, zoals de arbeiderswoningen aangrenzend aan het voormalige fabrieksterrein.²¹⁸ Een deel van de zandkuilen die zo ontstonden werd later gebruikt voor bijvoorbeeld het openluchttheater.

6.7.5 Agrarisch landgebruik

Buiten al het reguliere agrarische landgebruik willen we er één bijzonderheid uitlichten, namelijk de eendenkooi aan de Wippertdijk. Deze behoorde in 1832 toe aan een landbouwer in de Kring van Dorth. Het ontstaan ervan moeten we vermoedelijk in verband moeten brengen met heren van Dorth, zoals ook de Ruurlose eendenkooi in opdracht van de kasteelheren van Ruurlo is aangelegd.²¹⁹ In 1611 had Engelbert Alings al in of bij de eendenkooi *gevist ende endtvogell geschaeten*. De richter van Dorth gaf hem daarvoor een boete. Ook Hendrik Willem Heuvel schreef nog over de kooi.²²⁰

6.7.6 Gebouwd erfgoed van industrie, ambacht en transport

Van het gebouwde industriële erfgoed in de gemeente Lochem zijn weinig tastbare relictten behouden gebleven. Tot de oudste industriële gebouwen behoren de (voormalige) windmolens, zoals De Zwiepse Molen in Zwiep (1880), de Molen Geertruida Cornelia aan de Gorsselse Enkweg (1893, deels herbouwd; figuur 90) en Reudink in Lochem (hiervan resteert de onderbouw van de oude, tot silo verbouwde windkorenmolen ²²¹). Van de korenmolen aan de Lochemseweg in Epse is alleen de 19e-eeuwse voet overgebleven. Aan de Molendijk 2 in Laren staat ook nog een molenromp.

In Almen resteert het 17e-eeuwse muldershuis van de Almense Molen aan de Bakkersteeg. De molens stonden ten dienste van het verwerken van de lokale agrarische producten. Dit gold ook voor de melk- en boterfabrieken die vanaf het einde van de 19e eeuw in de dorpen werden gesticht. Sprekende voorbeelden zijn nog te vinden in Zwiep (voormalige zuivelfabriek van De Cloese, met naastgelegen dienstwoning uit 1910), Laren (voormalige melkfabriek aan de Holterweg, in de jaren twintig grotendeels vernieuwd). Onder meer resteren het sterk verbouwde hoofdgebouw en de fabrieksschoorsteen) en Barchem. Aan de Schoneveldsdijk bevindt zich nog het gebouw van de kleine stoomboterfabriek De Lijster uit 1894, destijds gesticht vanuit De Cloese.

---

²¹⁵ Dieperink, 2004

²¹⁶ Nijhof, 1993

²¹⁷ https://mijngelderlandmedia.azureedge.net/files/01_Lochemse_berg_MG.pdf

²¹⁸ Breukink-Esselenbroek, 2002

²¹⁹ Keunen e.a., 2016

²²⁰ Jansen, 1984

²²¹ De huidige bebouwing zal op korte termijn ten behoeve van woningbouw worden gesloopt.

Figuur 90. Molen Geertruida Cornelia aan de Gorsselse Enkweg (foto: CeesJan Frank).

De naoorlogse bloeitijd van de zuivelindustrie in de gemeente Lochem wordt nog mooi geïllustreerd door het imposante poederpakhuis uit 1952-1955, dat aan de Kanaalstraat in Lochem bewaard bleef (figuur 91). In het later uitgebreide complex bevindt zich ook nog een hoge oude fabrieksschoorsteen, vermoedelijk uit de eerste helft van de vorige eeuw. Ook al georiënteerd op de agrarische economie is de hoge silotoren aan de Goorsegweg in Lochem, die in 1956 werd gebouwd in opdracht van de Coöperatieve Aan- en Verkoopvereniging "Centraal Bureau van het Nederlandsch Landbouw-Comité" (CEBECO). De betonnen toren is een mooi voorbeeld van het naoorlogse functionalisme.

Aan de geschiedenis van de 19e-eeuwse textielnijverheid herinnert villa Java in Lochem (Zwiepsegweg 2), gebouwd voor de Johan Gerhard Hoffmann in 1839-1840, die in de oude villa De Poll in 1835 een calicotweverij had gesticht.

Kleinschalige bedrijvigheid aan huis vond overal plaats in de kernen en in het buitengebied van de huidige gemeente Lochem. Thuiswevers, smeden, wagenmakers, klompenmakers en vele andere ambachtslieden werkten in bescheiden werkplaatsen, waarvan er talloze zijn geweest. Eenprachtig en vrijwel uniek voorbeeld is de oude smederij aan de Kasteelweg in Kring van Dorth.

Figuur 91. Poederpakhuis van Coberco uit de jaren 1950 aan de Kanaalweg in Lochem (foto: CeesJan Frank).

Op het vanaf de jaren dertig gestaag groeiende bedrijventerrein langs het Twentekanaal zijn weinig bijzondere oude industriële gebouwen behouden gebleven. Het kanaal zelf, met zijn grote schutssluis in Eefde, bruggen, zwaaikommen en havens kan wel tot het belangrijke industriële erfgoed in de gemeente Lochem worden gerekend (figuur 92).

Figuur 92. De Eefdesesluis in het Twentekanaal dateert uit de jaren 30 (foto: CeesJan Frank).

Langs de historische treinspoor- en tramlijnen in de gemeente Lochem vinden we nog verschillende gebouwen en structuren, die uit de begintijd van deze lokaal en regionaal belangrijke infrastructuur. Vermeldenswaard zijn hierbij de spoorwegstations in Lochem en Laren-Almen (Harkelbrug; figuur 93), beide uit 1865 en gelegen aan de spoorlijn Zutphen-Hengelo, waarlangs ook nog een groot aantal 19e-eeuwse baanwachters- en opzichterswoningen behouden is gebleven. In Gorssel herinnert het Tramstation aan de Van der Capellenlaan aan de interlokale tramlijn tussen Zutphen en Deventer, die in 1926 werd geopend. De in 1885 geopende tramverbinding tussen Deventer en Borculo voert voor het grootste deel door de huidige gemeente Lochem. De oude halteplaatsen in onder meer Harfsen, Lochem en Barchem zijn nog goed herkenbaar en waren jarenlang ook bekende horecagelegenheden. De huidige kernen van Harfsen en Barchem danken voor een deel hun ontstaan aan de bedrijvigheid langs het tramspoor vanaf de late 19e eeuw.

Figuur 93. Het voormalige station Harkelbrug, halteplaats voor Laren en Almen, uit 1865, gefotografeerd in 1999 (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

7 Integrale ensembles (kaartbijlage 4)

7.1 Inleiding

Lochem kent een rijke variatie aan waardevolle landschappen, bijzondere bouwkunst of nog intacte stedenbouwkundige eenheden. In de verschillende waarderingskaarten komen die eenheden er weliswaar uit, maar de onderlinge verbanden ertussen – het grotere geheel – blijft daarin wat onderbelicht. Om die reden hebben we op een afzonderlijke kaartbijlage de cultuurhistorische ensembles afgebeeld.

Deze kaart is als het ware de grote samenvattende kaart van landschap en stedenbouw. In dit hoofdstuk lichten we ze individueel nader toe.

7.2 De ensembles

7.2.1 *Ravensweerd – Gorssel [1]*

Het ensemble Ravensweerd – Gorssel heeft betrekking op de gradiënt van de IJssel via de uiterwaarden naar de rivierduinen, en vervolgens via de achterliggende Enk naar de historische dorpskern van Gorssel. Hoewel vanwege de vaak visueel harde overgang buiten het ensemble gehouden is de overgang naar de heideontginningen van Quatre Bras ook te beschouwen als context van Ravensweerd – Gorssel. Het bebouwingslint langs de Zutphenseweg is echter zo dicht dat die relatie plaatselijk niet altijd goed herkenbaar meer is, iets dat vooral geldt ter plaatse van de kern Gorssel. Om die reden zijn de heidebebossingen uit het ensemble gelaten.

Wel binnen het ensemble liggen de reliëfrijke Ravenswaarden, waarbij de overgang van rivierinvloed naar de overstromingsvrije Gorsselse Enk nog heel fraai herkenbaar is. Daarbij spelen vooral de aanwezige rivierduinen, beplant en van bebouwing voorzien, een rol. In het zuiden bevindt zich nog de oude buitenplaats Rijsselt, later bekend als de instelling Nederlands Mettray.

7.2.2 *'t Joppe [2]*

Rondom de buitenplaats 't Joppe bevindt zich een groter halfopen landschap, waarbinnen ook het dorp Joppe is ontstaan. Hier is een duidelijke relatie met de spoorlijn en de tramwegen aanwezig. Ook de locatie van de vroegere horecagelegenheid Tramzicht, waar een speeltuin aanwezig was, is in het ensemble opgenomen. In de bossen zijn plaatselijk nog gave rabatstructuren aanwezig.

7.2.3 *De Voorst e.o. [3]*

Aan weerszijden van de Berkel ter hoogte van Warnsveld bevindt zich een zone met buitenplaatsen, waarvan er enkele binnen de gemeente Lochem liggen. Naast de kleinere buitenplaatsen 't Klaphek en Den Dam is de grotere buitenplaats De Voorst prominent aanwezig. Lanen als de Voorsterallee en de Kapperallee zijn op dit huis uitgericht, en rond het huis is nog een fraai bewaard gebleven park aanwezig. Ondanks de aantasting van de omgeving door de aanleg van het Twentekanaal en de spoorlijn is hier van een bijzonder buitenplaatsensemble sprake (figuur 94).

Figuur 94. Het Klaphek bij Eefde (foto: CeesJan Frank).

7.2.4 Dorth e.o. [4]

In het noorden van de gemeente Lochem bevindt zich de buitenplaats van Dorth, omgeven door een deels nog heel fraai bewaard gebleven kampenlandschap. Tot het ensemble zouden we ook terreinen aan de overzijde van de Dortherbeek moeten rekenen, maar die zijn vanwege hun ligging buiten de gemeente Lochem niet in dit ensemble opgenomen. De buitenplaats wordt gekenmerkt door een dicht bebost terrein met veel sporen van historische bosbouw, door een fraai park rond Huize Dorth en door de boerderijen daaromheen.

7.2.5 Almen [5]

Almen is het enige voorbeeld van een vroege historische kern – weliswaar een heel kleine – die nog heel herkenbaar aan het buitengebied grenst.²²² Op de kaart hebben we de kern en het aangrenzende buitengebied, inclusief de opnieuw meanderende Berkel, in het ensemble opgenomen. Te noemen minpunt aan het ensemble is de ligging van het zwembad, hoewel historisch verklaarbaar bij de Berkel. Het zwembad is daarom niet in het ensemble geïntegreerd.

7.2.6 Oolde [6]

Oolde is een goed voorbeeld van een betrekkelijk kleine buitenplaats die door een fraai cultuurlandschap wordt omgeven. Om die reden hebben we van de omgeving van de buitenplaats een ensemble gemaakt, waarin de omliggende boerderijen, inclusief Blauwhand waar de bekende meester H.W. Heuvel opgroeide, zijn opgenomen.

---

²²² In Gorssel is dat in mindere mate het geval, en Zwiép is als kern relatief jong.

7.2.7 Verwolde – Ampsen [7]

Alhoewel ruimtelijk door een smalle zone gescheiden hebben we Verwolde en Ampsen in één ensemble opgenomen, omdat hier sprake is van een betrekkelijk omvangrijk, samenhangend gebied met een zeer gaaf cultuurlandschap en belangrijke daarin nog aanwezige historische bebouwing. Verwolde kenmerkt zich door een kleine buitenplaats met een groot omliggend kampenlandschap en enkele kleine heideontginningen, terwijl in Ampsen juist die heidebebouwingen de boventoon voeren. Het ensemble eindigt in het noorden bij de aangrenzende broekontginningen en in het zuiden bij het Lochemse bedrijventerrein aan het Twentekanaal.

7.2.8 Gradiënt Lochemse Berg [8]

Een omvangrijk ensemble is dat van de Lochemse Berg, waar we expliciet hebben gekeken naar een grote landschappelijke gradiënt. Dat betreft de overgang van heide- of veenontginningen van Het Veen in het westen via de Barchemse Enk en de oude bossen op de stuwwal naar het kampenlandschap van Ziwep en Langen, en vervolgens tot aan het beekdal van de Berkel. In dit gebied spelen meerdere historische thema's een rol, zoals historisch toerisme en recreatie op de berg, de middeleeuwse en nieuwetijdse landbouw op de enken en kampen, het gebruik van beekdalen, de verkaveling van woeste gronden in Het Veen en de aanwezigheid van oudere en jongere buitenplaatsen (o.a. De Cloese) en boerderijen van de welgestelden ('t Gagel).

7.2.9 Beekvliet [9]

Het meest oostelijke ensemble is Beekvliet, dat aansluit op het gelijknamige ensemble zoals dat voor de cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Berkelland is geformuleerd. Alhoewel het huis Beekvliet op Berkellands grondgebied ligt, maakt dit gebied wel onderdeel uit van Beekvliet en ligt hier onder meer het erf Entel, waar al vroeg bosbouwexperimenten werden uitgevoerd.

'... over de toppen der heuvels, langs den zoom van het bosch, door diepe holle wegen ...'. Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Lochem

Literatuur

In onderstaande lijst is alleen de literatuur opgenomen waarnaar in het rapport of in de GIS-databases wordt verwezen.

- Alexander, E. & N. van der Krogt, 2011. Openluchttheaters in Nederland. Vermaak onder heldere hemel, Zutphen.
- Bakker, F., 2005. Landgoed Verwolde. De landschappelijke ontwikkelingen in de negentiende en twintigste eeuw. Afstudeerscriptie, Leerstoelgroep Sociaal-Ruimtelijke Analyse, Wageningen Universiteit.
- Bakker, H. de, 1983. De bodemgesteldheid. In: Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., 1983. Over stad en scholtambt Lochem 1233-1983. Een beschrijving na 750 jaar, p. 45-53. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom B.V., Lochem.
- Beekmans, J.R. & C. Schilt, 1997. Drijvende stuwten voor de landsverdediging. Een geschiedenis van de IJssellinie. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht.
- Beuzel, G.J., 2000. De marke Verwolde, Laren en Oolde. Drie buurtschappen in één marke (1500-1880). Aalten.
- Bloemendaal, W., 1983. Geestelijk en cultureel leven. Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., 1983. Over stad en scholtambt Lochem 1233-1983. Een beschrijving na 750 jaar. Lochem, p. 179-201. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom B.V., Lochem.
- Blok, E. & L. Fokkema, 2013. Het landschap van De Velhorst te Lochem. SB4, Wageningen.
- Blok, E. & L. Fokkema, 2015. Waardering en visie Park Huis Dorth te Kring van Dorth. SB4, Wageningen.
- Bongaards, A.J., K. van den Heuvel, P.H. van den Helm, R.J. de l'Isle & M.N. de Vries, 2016. Landgoed Verwolde. Een cultuurhistorische inventarisatie. Geldersch Landschap & Kasteelen, Arnhem.
- Braak, E. ter, 2012. Het Historisch Genootschap is een bijzonder document rijker. Herinnering aan dr. Cartier van Dissel. Land van Lochem, jaargang 2012, nummer 1, p. 5-7.
- Braak, E. ter, in prep. De Lochemse stadsmolens (1293-1894/1914).
- Breukink-Esselenbroek, H.J., 2002. Het oude Lochem (2). Land van Lochem, jaargang 2002, nummer 2, p. 20-24.
- Brinkman, W., 1991. Gorssel – Eefde – Almen – Harfsen – Epse – Joppe van 1900 tot nu. Hulst.
- Broeke, H.J. ten, A. Dieperink, H.L. Steenblik, J. Klein Egelink & G.J. ten Arve, z.j. Lochem in oorlogstijd 1940-1945. Zutphen.
- Brokamp, B., 2007. Landweren in Nederland. Doctoraalscriptie historische geografie, Universiteit Utrecht.
- Bruil, H.F., 2009. Het einde van de Gorsse Heide als militair terrein. Ons Markenboek, jaargang 27, nr. 4, p. 26-32. De Elf Marken, Gorssel.
- Craandijk, J., 1876. Wandelingen door Nederland met pen en potlood, deel 2. H.D. Tjeenk Willink, Haarlem.
- Demoed, H.B., 1987. Mandegoed schandegoed: de markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw. Zutphen.

- Demoed, H.B., 1990. De landbouwkundige activiteiten van A.C.W. Staring. In: Boogman, J.C., J. Harenberg, G.J.H. Krosenbrink & A.H.G. Schaars, 1990. A.C.W. Staring, dichter en landman, regionalist en nationalist. Walburg Pers, Zutphen.
- Derks, G.J.M., 2008. Historisch-geografisch onderzoek Hessenwegen in Oost-Nederland. "In het spoor van de hessen". Gelders Genootschap, Arnhem.
- Dieperink, A., 2004. Lochemse steenkool. Land van Lochem, jaargang 2004, nummer 1, p. 20-21.
- Dommelen, S. van & C.J. Pen, 2013. Cultureel erfgoed op waarde geschat. Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid. Platform 31, Den Haag.
- Faber, N., 2014. Fachemol, van huis tot fabriekshal (1957-1980). Bijzonder Lochems bedrijf (2). Land van Lochem, jaargang 2014, nummer 3, p. 17-20.
- Frank, C.J., 2004. De middeleeuwse vesting Lochem in beeld. Land van Lochem, jaargang 2004, nummer 2, p. 4-12.
- Frank, C.J., 2005. Boerderijen. Monumenten in Lochem (16). Land van Lochem, jaargang 2005, nummer 3, p.16-23.
- Frank, C.J., 2011a. Onzekere tijden voor De Cloese. Berichten uit Lochem in de 19de eeuw (1). Land van Lochem, jaargang 2011, nummer 3, p. 16-18.
- Frank, C.J., 2011b. Hartelijke groeten uit Lochem (17). Ramptoerisme. Land van Lochem, jaargang 2011, nummer 2, p. 16-17.
- Frank, C.J., 2012. Monumentengids Lochem. Monumenten in Gelderland 8. Matrijs, Utrecht.
- Frank, C.J. en H. Pelgrum, 2007. Moderne Monumenten. In het tek en van de 20^e eeuw. Uitgave ter gelegenheid van Open Monumentendag 2007, gemeente Lochem. Lochem.
- Graaf, J., de, 1926. Uit Gorssel's Verleden. Bijdrage tot de geschiedenis van het platte land.
- Graaf, J. de, 2007. Aardappelmeelfabriek in Eefde. Ons Markenboek, jaargang 25, nummer 1, p. 28-31. De Elf Marken, Gorssel.
- Graaf, B. de, 2009. De stadsmuur bij Noorderwal-Brouwhuissteeg. Land van Lochem, jaargang 2009, nummer 2, p. 21-23.
- Groot Koerkamp, L.W., 2008. De bevrijding van de Harfsense Enk. Ons Markenboek, jaargang 26, nummer 3, p. 22-24. De Elf Marken, Gorssel.
- Haartsen, A., 2009. Ontgonnen verleden. Regiobeschrijvingen provincie Gelderland. Ede.
- Harenberg, J, 1987. Kastelen rond Zutphen I, Kleine Monumenten Reeks. Zutphen.
- Harenberg, J., 1989. Kastelen en landhuizen rond Lochem. Zutphen.
- Hartgers, J.L. 1988. Van zitting tot bank. Jubileumboek ter gelegenheid van de 75-jarige Rabobank Laren – Exel. Laren-Exel.
- Have, A.J. ten, 2008. Het ontstaan van de landbouwcoöperaties (1). Ons Markenboek, jaargang 26, nummer 4, p. 23-37. De Elf Marken, Gorssel.
- Have, A.J. ten, 2009a. Het ontstaan van de landbouwcoöperaties (2). Ons Markenboek, jaargang 27, nummer 1, p. 28-36. De Elf Marken, Gorssel.
- Have, A.J. ten, 2009b. Het ontstaan van de landbouwcoöperaties (3). Ons Markenboek, jaargang 27, nummer 2, p. 30-34. De Elf Marken, Gorssel.
- Heeringen, R.M. van, K. Klerks & B.A. Brugman, 2012. Archeologische waarden-/verwachtingenkaart en beleidskaart gemeente Lochem. Rapport V946. Vestigia BV, Amersfoort.
- Heus, F. de, 2001. In Lochem staat een huis, Lochem.

- Hidding, M., J. Kolen & Th. Spek, 2001. De biografie van het landschap: ontwerp voor een interdisciplinaire benadering van de landschapsgeschiedenis. Essay NWO-Stimuleringsprogramma 'Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling'. Uitgave NWO, Den Haag.
- Holthuis, P., 1993. Frontierstad bij het scheiden van de markt. Deventer Militair Demografisch Economisch 1578-1648. Arko Uitgeverij, Houten/Deventer.
- Jansen, H., 1984. Van Gerstlo tot Gorssel. Coöperatieve Raiffeisenbank-Boerenleenbank "Gorssel" B.A., Gorssel.
- Janssen, G.B., 1983. Lochem in het defensief. In: Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., 1983. Over stad en scholtambt Lochem 1233-1983. Een beschrijving na 750 jaar, p. 111-138. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom B.V., Lochem.
- Janssens, M.P., 2014. Van een afvaldump en nederzettingenresten uit de Vroege IJzertijd tot het 15e-eeuwse erf Ter Haer aan de Lochemseweg; aardgastransportleidingstracé Esveld-Angerlo (A-662), catalogusnummer 26, gemeente Zutphen; archeologisch onderzoek: opgraving. RAAP-rapport 2334. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Jas, J., F. Keverling Buisman, E. Storms-Smeets, A. te Stroete & M. Wingens, 2013. Kastelen in Gelderland. Utrecht.
- Jong, J. de, 2013. Geschiedenis van Het Hassink in Epse. Ontwikkeling van het landgoed. Biografieën van bewoners. Zestien boerderijen. Epse.
- Kemming, L., 2007. De kozakkenwinter 1813-1814. Ons Markenboek, jaargang 25, nummer 1, p. 10-22. De Elf Marken, Gorssel.
- Keunen, L.J., S. van der Veen & A.L. van Saane, 2016. ... waarheen de zandweg tussen de velden ons leidt. ...; een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Berkelland. RAAP-rapport 3102. Weesp.
- Keunen, L.J., manuscript. Eeuwig grensland. Een historisch-geografische studie van Salland en de Achterhoek.
- Klein Egelink, J. 1997. "Een kapel aan de Houtwal", in: Belvédère. Uitgave van de Stichting Streekgeschiedenis Lochem en omstreken. Lochem, p.22-42.
- Klein Egelink, J., 2002a. Lochem in de jaren 1940-1945. Een beschouwing over de Nederlandse Arbeidsdienst, de N.A.D. (Deel 1). Land van Lochem, jaargang 2002, nummer 1, p. 9-18.
- Klein Egelink, J., 2002b. Lochem wordt havenplaats. Land van Lochem, jaargang 2002, nummer 3, p. 13-16.
- Klein Egelink, J. en A. Dieperink, 1987. Geschiedenis van de Lochemse straten in woord en beeld. Lochem.
- Kleinen, J., 2012. Een Spaanse schans aan de Kijksteeg? Geruchten over een schans aan de Kijksteeg. Land van Lochem, jaargang 2012, nummer 3, p. 5-7.
- Klijn, H. 1992. Bouwvereniging Lochem 1917-1992. Lochem.
- Linde, J. te (red.), 2015. Eefde, kroniek van een verknipt dorp. Historische Vereniging De Elf Marken, z.p.
- Lusink, K., 2006. De berging van een Me 109G-14/AS te Eefde. Land van Lochem, jaargang 2006, nummer 3, p. 24-28.
- Maas, L.H. en A.H.G. Schaars, 2003. Boerderij- en veldnamen in Lochem. Doetinchem.
- Marsman-Slot, H., 2003. De slag bij de Spitholterbrug. Land van Lochem, jaargang 2003, nummer 2, p. 4-5.

- Marsman-Slot, H., 2012. Een gedenkwaardig diner. De Berkelverbetering voltooid in 1899. Land van Lochem, jaargang 2012, nummer 1, p. 8-9.
- Marsman-Slot, H., 2014. De Berkelsluis te Lochem. Land van Lochem, jaargang 2014, nummer 2, p. 24-25.
- Meulen-Breukink, W. ter, 2008. De slag om de Spitholterbrug. Ons Markenboek, jaargang 26, nummer 3, p. 80-83. De Elf Marken, Gorssel.
- Meyenfeldt, F. von, 2002a. Ambacht en nijverheid in het oude Lochem (1). Land van Lochem, jaargang 2002, nummer 2, p. 32-34.
- Meyenfeldt, F. von, 2002b. Ambacht en nijverheid in het oude Lochem (2). Land van Lochem, jaargang 2002, nummer 3, p. 6-7.
- Middag, I. en Z. Kolks (eindred.), 2010. 125 jaar Gastvrij genieten in de Graafschap. Lochem.
- Moorman van Kappen, O., 1983. De Lochemer vrijheid van 1233. In: Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., 1983. Over stad en scholtambt Lochem 1233-1983. Een beschrijving na 750 jaar, p. 11-34. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom B.V., Lochem.
- Neefjes, J. & Th. Spek, 2014. Van hoog naar laag: dynamiek van het nederzettingpatroon op de Noordwest-Veluwe van de late prehistorie tot de volle middeleeuwen. Historisch Geografisch Tijdschrift, jaargang 32 (2014), p. 67-88.
- Nienhuis, A., M. Peters en S. van Schuppen, 2009. Atlas Landschap van de Koude Oorlog Veluwe en IJssel. Uitgeverij Open Kaart, Den Haag.
- Nijhof, G.J., 1993. De Lochemse Berg. Grondboor en Hamer, jaargang 1993, nummer 1/2, p. 68-71.
- Nijman, W. & J. Brouwer, 2004. Over de Bijzondere Vrijwillige Landstorm. Land van Lochem, jaargang 2004, nummer 1, p. 14-15.
- Olde Meierink, L.H.M., 1981: Ampsen, De geschiedenis van een Gelders kasteel en zijn bewoners. Lochem.
- Pieko, L.A.J., 1993. De passagie der Hessencarren: over Hessen en Hessenwegen. Oldenzaal.
- Palmboom, E., 1983. De nederzetting in de middeleeuwen. In: Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., 1983. Over stad en scholtambt Lochem 1233-1983. Een beschrijving na 750 jaar, p. 55-77. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom B.V., Lochem.
- Pasman, J., 2007. Oorlogsherinneringen (2). Ons Markenboek, jaargang 25, nummer 3, p. 10-16. De Elf Marken, Gorssel.
- Pelgrum, H.G., 2009. De grote wapenschouw op de Gorsselse Heide op 26 augustus 1833. Ooggetuigeverslag van een soldaat. Ons Markenboek, jaargang 27, nummer 3, p. 17-21. De Elf Marken, Gorssel.
- Polen, A. van, 2011. De jonker en de dokter. Huis Verwolde in oorlogstijd (1940-1945). Land van Lochem, jaargang 2011, nummer 1, p. 10-12.
- Prop, G, 1958. De historie van een kleine Landstad Lochem. Lochem.
- Purmer, M. & W. Allersma, 2011. Quickscan cultuurhistorische waarden Hassinkbos. Natuurmonumenten, 's-Graveland.
- Renaud, W.F., 2003. Documentatierapport van het loodgieters-, gas- en waterfittersbedrijf de Fa. H.W. van den Brink te Lochem. Land van Lochem, jaargang 2003, nummer 3, p. 17-24.
- Renes, J., 1988. De geschiedenis van het zuidlimburgse cultuurlandschap. Assen.
- Rode, W. de, 2012. Den Oldenhof – Gorssel. De geschiedenis van een toekomst. Deventer.

- Rooi, C.J. de, 2005. Water stroomt waar het niet gaan kan. De ontwikkeling van het bekenstelsel in de Achterhoek. Scriptie Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Rooi, C.J. de, 2006. Waar de venen groeiden. De situering en transformatie van veengebieden in de Achterhoek. Scriptie Wageningen Universiteit, Wageningen.
- Saane, A. van, M. Dubbeld, B. Bussemaker en R. Sluis, 2016. Adviesrapport. Voor een cultuurhistorische inventarisatie van Landgoed de Voorst. Geldersch Landschap & Kasteelen, Arnhem.
- Schaars, A.H.G., 1974. De bosbouw van het Entel in de tweede helft van de achttiende eeuw. Zutphen.
- Schulte, A.G. 1983. Monumenten in Lochem. In: Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., 1983. Over stad en scholtambt Lochem 1233-1983. Een beschrijving na 750 jaar. Lochem, p. 203-238. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom B.V., Lochem.
- Schutten, G.J., 1981. Varen waar geen water is. Reconstructie van een verdwenen wereld. Geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930. Uitgeverij Broekhuis, Hengelo.
- Schutten, 1983. Een sociaal-economische schets van Lochem en omgeving in de laatste eeuwen. In: Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., 1983. Over stad en scholtambt Lochem 1233-1983. Een beschrijving na 750 jaar, p. 139-201. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom B.V., Lochem.
- Schuttevaër, H., 1993. Lochem en z'n Scholtamp. Artikelen, geschreven en gebundeld ter gelegenheid van het 10jarig bestaan van de Historische Vereniging Lochem-Laren. Historische Vereniging, Laren.
- Scova Righini, B., 2008. De huttenlieden in de mark van Barchem. Land van Lochem, jaargang 2008, nummer 2, p. 30-33.
- Scova Righini, B., 2009a. Uit de biografie van dichter-landheer A.C.W. Staring. Dolce far niente; vertier en plezier van de landman in de Achterhoek. Land van Lochem, jaargang 2009, nummer 2, p. 5-8.
- Scova Righini, B., 2009b. A.C.W. Staring (1767-1840). Landheerlijk leven van een denker en doener van statuur. Walburg Pers, Zutphen.
- Spek, Th., 2004. Het Drentse esdorpenlandschap: een historisch-geografische studie. Matrijs, Utrecht.
- Steehouwer, K.J., 2004. Archeologische routers in Nederland 43 Lochem Gelderland. Amersfoort.
- Stok-Bouhuys, H., 2009. Herinneringen aan oorlogsgeweld. Ons Markenboek, jaargang 27, nummer 2, p. 35-38. De Elf Marken, Gorssel.
- Teenstra-Slagman, J. (z.j.). Oude verhalen over de kerk van Gelders Laren. Z.p.
- Terhalle, H., 1990. Die Berkelschiffahrt. Zweite und erweiterte Auflage. Beiträge des Heimatvereins Vreden zur Landes- und Volkskunde 4. Heimatverein, Vreden.
- Vangheluwe, D. & Th. Spek, 2008. De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen. Historisch-Geografisch Tijdschrift 26(1): 1-23.
- Veldink, J.G., 1970. W.C.H. Staring. Geoloog en landbouwkundige. Centrum voor landbouwpublicaties en landbouwdocumentatie Wageningen.
- Verfraaiings Gezelschap Lochem, 1911. Kleine gids voor Lochem en Omstreken. Lochem.
- Versfelt, H.J., 2003. De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794. Heveskes Uitgevers, Groningen.

- Vervloet, J.A.J., 1983. Het landschap van Lochem tot omstreeks 1830. In: Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A., 1983. Over stad en scholtambt Lochem 1233-1983. Een beschrijving na 750 jaar, p. 79-109. Uitgeversmaatschappij De Tijdstroom B.V., Lochem.
- Vries, G.J.K. de (red.), 2001. Een eeuw burgerzin. Werken aan welzijn in Lochem. Lochem.
- VVV Lochem Vooruit, z.j. Gids voor de bezoekers van Lochem en omstreken. Lochem.
- Weede, R. de en P. Noordanus, 2006. Landgoed Ampsen. Verleden, heden en toekomst van een landgoed in particulier eigendom. Lochem.
- Z.a., 2004. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd stadsgezicht Berkeloord gemeente Lochem (Gelderland) ex artikel 35 Monumentenwet 1988.
- Z.a., 2009. Sociëteit "De Eendracht". Land van Lochem, jaargang 2009, nummer 2, p. 9-13.

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. De Wittewievenkuil in Barchem (bron: Collectie Gelderland, uit Regionaal Archief Zutphen, fotocollectie Lochem, nr. 1089).	11
Figuur 2. Ligging en grenzen van de gemeente Lochem.	12
Figuur 3. Kleine villa, typerend voor de periode rond 1950, aan de Nieuweweg in Lochem. Voorbeeld van een gewaardeerd object (foto: CeesJan Frank).	25
Figuur 4. Het Bleekhuisje in Lochem is een 18e-eeuws vakwerkgebouw (foto: Gea Laar).	27
Figuur 5. Typische T-boerderij in het IJssellandschap bij Gorssel, één van de geselecteerde integrale ensembles (foto: CeesJan Frank).	31
Figuur 6. Geomorfogenetische kaart van het IJsseldal, met het westelijk deel van de gemeente Lochem. Onder het midden is geheel rechts in rood de Lochemse Berg afgebeeld (bewerkt naar: Janssens, 2014).	34
Figuur 7. De hoofdlandschapstypen in de gemeente Lochem.	35
Figuur 8. De Lochemse Enk is, ondanks de gedeeltelijke bebouwing, altijd nog één van de best herkenbare enken van de gemeente (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	37
Figuur 9. De enk van Gorssel was tot in de 19e eeuw aan de randen nog van fijne kavelrandbeplanting voorzien. Al in die eeuw startte de schaalvergroting, waardoor de enk nu als één grote open akker oogt (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	38
Figuur 10. Zicht op de Westerenk, zuidelijk van Laren, met links op de voorgrond één van de boerderijen langs de rand. Naar achter toe herkennen we de openheid van de enk (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	39
Figuur 11. De kamptonginningen van Groot-Dochteren worden nog gekenmerkt door fraaie steilranden van oude kampen en enige perceelsrandbeplanting. Door het reliëf is van de boerderij op de achtergrond alleen nog het dak zichtbaar (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	40
Figuur 12. Rondom de landgoedkern van Verwolde vinden we uitgestrekte kamptonginningen met landgoedkenmerken (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	41
Figuur 13. Tussen het Nijenhuis en De Voorst vinden we een gebied met kamptonginningen waar opvallend veel bos voorkomt (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	42
Figuur 14. Enigszins regelmatige kamptonginningen kennen bebouwing en hier en daar een bosje (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	43
Figuur 15. Op de Topografisch-Militaire Kaart uit het midden van de 19e eeuw herkennen we de forse zessprong van 't Joppe.	44
Figuur 16. Het Kranegoor oostelijk van Verwolde, oogt als een jonge heideontginning, maar bevat een oudere ontginning (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	46
Figuur 17. Dit landschapsbeeld uit het Exelsche Broek vat veel samen van hoe een vochtige kamptonginning eruit ziet, namelijk percelen grasland, gescheiden door opgaand groen en dooraderd door waterlopen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	47
Figuur 18. Het beekdal van de Berkel is bij Lochem relatief breed en daarmee afwijkend van andere beekdalen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	49
Figuur 19. De steilrand haaks op de Dorpsstraat in Almen laat zien waar de enk ophoudt en het beekdal begint. De bosranden begeleiden het licht gebogen dal (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	50

Figuur 20. Vanaf de Holmershuizen zien we hier de watergang die de vrij scherpe overgang markeert tussen de kamptongingen met landgoedkenmerken ten noordoosten van Verwolde en de randzone van het broek daarnaast (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	51
Figuur 21. Op een recente luchtfoto is goed te herkennen hoe kleinschalig verkaveld het broek nabij Oolde nog is.	52
Figuur 22. Het natuurreservaat Hagenbeek laat nog enigszins zien hoe dit soort broekontginningen er in het verleden uitzag.	53
Figuur 23. Fraai hangt de bosrand van het oude bos van het Kranengoor hier over het aangrenzende weiland heen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	54
Figuur 24. Een deel van de bebouwde kom van Barchem ligt binnen een oud bos (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	56
Figuur 25. Het park van De Voorst in Engelse landschapsstijl oogt als een natuurlijk landschap, maar is bewust zo aangelegd (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	59
Figuur 26. De landgoedkern van Verwolde, zichtbaar door het opgaand groen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	60
Figuur 27. Het Barge, ten dele omsloten door bebouwing, wordt gekenmerkt door een park en een aangrenzende bouwlandkamp. Vanuit het zuiden kijken we over de bouwlandkamp naar de dorpsbebouwing aan de andere zijde van de kleine buitenplaats (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	61
Figuur 28. Het gedeelte rechts van de weg maakt onderdeel uit van het landgoed 't Nijenhuis (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	62
Figuur 29. Het grootschalige karakter van het cultuurland, afgewisseld door jong bos, komt op dit beeld uit Epse goed naar voren (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	64
Figuur 30. Opgaand groen komt in de jonge heideontginningen met landgoedkenmerken nog veel meer voor dan elders in jonge heideontginningen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	65
Figuur 31. Veel van de jonge heidebossen bij Epse zijn inmiddels bebouwd met landhuizen en recreatiewoningen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	66
Figuur 32. Luchtfoto van enkele jonge landgoedbossen op het landgoed Verwolde.	68
Figuur 33. Het landschap is fors opgeschaald, maar het natte karakter is door de aanwezige bomen nog goed herkenbaar (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	69
Figuur 34. Het Veen met zijn vooroorlogse structuur (bron: Chromotopografische Kaart des Rijks, ca 1935).	71
Figuur 35. De Gorsselsche Heide in bloei (foto: Henk van Mierlo, via www.vriendenvandegorsselseheide.nl).	73
Figuur 36. De uiterwaarden van de IJssel bij Gorssel, met zicht op de beboste rivierduinen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	74
Figuur 37. Een fraai ensemble van een subtiel verharde weg met laanbeplanting (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	81
Figuur 38. Ook spoorlijnen zijn belangrijke interlokale verbindingen die een plek op de cultuurhistorische waardenkaart hebben gekregen (foto: Luuk Keunen, 18 juli 2017).	83
Figuur 39. De tram Zutphen-Deventer op het station van Gorssel (bron: contactzutphen.nl / PR).	85
Figuur 40. De Berkel bij Lochem vóór 1919 (bron: Collectie Gelderland, Regionaal Archief Zutphen, fotocollectie Lochem, nr. 1089).	86
Figuur 41. Lochem rond 1560, door Jacob van Deventer (copie 1916, Gelders Archief 1551-1781). Ten zuiden van de stad, bij de horrea (spiekers), lag toen al rond een splitsingspunt van wegen de Nieuwstad.	91
Figuur 42. Uitbreidingsplan Epserbos, gemeente Gorssel, 1936, door architect G.J. Postel (Gelders Archief 0039-12679).	95
Figuur 43. Het coöperatiegebouw met silo in Exel, agrarisch-industrieel erfgoed uit 1949 (foto: CeesJan Frank).	96
Figuur 44. De Zwiepse Molen in Zwiep is een baken in het landschap (foto: CeesJan Frank).	99

Figuur 45. Boerderijcomplex aan de Broekstraat in Lochem, een voorbeeld van een hallenhuisboerderij zoals hiervoor beschreven (foto: CeesJan Frank).	101
Figuur 46. Karakteristiek boerenerf met hallenhuisboerderij aan de Koopmansweg in Lochem. De dakvorm kent wolfeinden (foto: CeesJan Frank).	102
Figuur 47. Oude hallenhuisboerderij met gebintconstructie op de Barchemse enk (foto: CeesJan Frank).	102
Figuur 48. Historisch erf in Kring van Dorth (foto: CeesJan Frank).	104
Figuur 49. Aan de Rustoordlaan in Eefde staan nog enkele aan het agrarisch verleden herinnerende gebouwen, beeldbepalend voor de streek (foto: CeesJan Frank).	105
Figuur 50. Middeleeuwse dorpskerk in Almen (foto: Gea Laar).	106
Figuur 51. Villa naar ontwerp van architect G.J. Postel in Lochem (foto: CeesJan Frank).	107
Figuur 52. De schilderachtige villa Heidebloem staat aan de Huzarenlaan in Joppe (foto: CeesJan Frank).	108
Figuur 53. De RK-begraafplaats bij de kerk aan de Joppelaan-Eikeboomlaan in Joppe (foto: CeesJan Frank).	109
Figuur 54. Aan de Prinses Marijkelaan staat nog een deel van de eerste naoorlogse sociale woningbouw van Lochem, daterend uit de late jaren 40 (foto: CeesJan Frank).	110
Figuur 55. Villapark Berkeloord (foto: CeesJan Frank).	111
Figuur 56. Monumentale brug op landgoed De Ehze bij Almen (foto: CeesJan Frank).	113
Figuur 57. Markante villabebouwing aan de Rustoordlaan in Eefde (foto: CeesJan Frank).	114
Figuur 58. Vijverpartij in villapark Het Epserbos (foto: CeesJan Frank).	116
Figuur 59. Naoorlogse dorpsuitbreiding Esdoornlaan in Gorssel (foto: CeesJan Frank).	117
Figuur 60. In de dorpskern van Gorssel is het agrarisch verleden nog tastbaar aanwezig (foto: CeesJan Frank).	118
Figuur 61. RK kerk en pastorie aan de Joppelaan (foto: CeesJan Frank).	119
Figuur 62. Historische stadskern Lochem, blik in de Bierstraat (foto: CeesJan Frank).	121
Figuur 63. Historische theekoepel bij ontginningsboerderij Het Gagel bij Lochem (foto: CeesJan Frank).	124
Figuur 64. Kasteel De Cloese vanaf de Lochemse berg (foto: CeesJan Frank).	125
Figuur 65. Druipgang of osendrop in de Smeestraat (foto: CeesJan Frank).	128
Figuur 66. Het ontzet van Lochem, 1582.	137
Figuur 67. Uitsnede uit het AHN2, met daarop de schans op de Lochemse Berg duidelijk herkenbaar.	138
Figuur 68. De Spanjaerds Schans, zoals die weergegeven is op de Hottingerkaart (bron: Versfelt, 2003).	139
Figuur 69. Rechtsboven in beeld op deze uitsnede uit een verpondingskaart uit 1807 herkennen we de kennelijk intacte batterij (bron: Gelders Archief, archief Collectie Verpondingskaarten, inventarisnummer 66, d.d. 1807).	140
Figuur 70. IJzeren Kanaalbrug bij Almen. Deze zogenaamde Baileybrug werd kort na de bevrijding gebouwd ter vervanging van de gesprongen brug (foto: CeesJan Frank).	145
Figuur 71. Routes van de verschillende legeronderdelen langs de IJssel in april 1945.	146
Figuur 72. De Ehze uit 1919 (foto: CeesJan Frank).	149
Figuur 73. Kasteel Ampsen bezit een imposant symmetrisch opgezet voorterrein met bouwhuizen, een monumentale brug met toegangshek en kademuren met balustrades (foto: CeesJan Frank).	150
Figuur 74. Boerderij Coeverden op landgoed Ampsen (foto: CeesJan Frank).	151
Figuur 75. Kasteel de Cloese aan de Berkel bij Lochem (foto: CeesJan Frank).	152
Figuur 76. Groot Have bij Almen (foto: Gea Laar).	155
Figuur 77. In de buurt van Het Hassink bij Epse herinneren forse oude bomen aan de vroegere aanleg (foto: CeesJan Frank).	156
Figuur 78. Kasteel Oolde bij Laren (foto: Gea Laar).	158
Figuur 79. Het Spijk, eens voornaam herenhuis, nu onderdeel van een zorginstelling (foto: CeesJan Frank).	160
Figuur 80. Historische hooibergen op landgoed De Velhorst (foto: CeesJan Frank).	161

Figuur 81. Aan de Juffersdijk in Laren staat één van de dienstwoningen van landgoed Verwolde, herkenbaar aan de luiken (foto: CeesJan Frank).	162
Figuur 82. Het voormalige Hotel Stad Lochem aan de Nieuweweg (foto: CeesJan Frank).	168
Figuur 83. Historische handwijzer op de Zessprong in Joppe (foto: CeesJan Frank).	169
Figuur 84. De Enk is één van de vele landhuizen die rond 1910-1920 nabij de Lochemse berg verrezen (foto: CeesJan Frank).	171
Figuur 85. Jeugdherberg De Kleine Haar bij Kring van Dorth (foto: Gea Laar).	173
Figuur 86. Het kleine Openluchttheater in Gorssel (foto: CeesJan Frank).	175
Figuur 87. Het voormalige P.W. Janssenziekenhuis in Almen (foto: CeesJan Frank).	178
Figuur 88. De brug over het Twentekanaal in de Mogenzompseweg (foto: CeesJan Frank).	182
Figuur 89. Restanten van de Larense melkfabriek (foto: CeesJan Frank).	184
Figuur 90. Molen Geertruida Cornelia aan de Gorsselse Enkweg (foto: CeesJan Frank).	187
Figuur 91. Poederpakhuis van Coberco uit de jaren 1950 aan de Kanaalweg in Lochem (foto: CeesJan Frank).	188
Figuur 92. De Eefdesse sluis in het Twentekanaal dateert uit de jaren 30 (foto: CeesJan Frank).	189
Figuur 93. Het voormalige station Harkelbrug, halteplaats voor Laren en Almen, uit 1865, gefotografeerd in 1999 (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).	190
Figuur 94. Het Klaphek bij Eefde (foto: CeesJan Frank).	192
Figuur 95. Antoni Staring (bron: Wikimedia Commons).	209
Figuur 96. Winand Staring (bron: Wikimedia Commons).	211

Tabellen:

Tabel 1. Waardering gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie.	18
Tabel 2. Waardering gaafheid van de fysiognomie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1850.	18
Tabel 3. Scores en klassen van de waardering.	18
Tabel 4. Scores en klassen van de waardering.	26
Tabel 5. Scores en klassen van de waardering.	28
Tabel 6. Scores en klassen van de waardering.	29
Tabel 7. Scores en klassen van de waardering.	132
Tabel 8. (Steden)bouwkundige ensembles en hun waardering.	134

Bijlagen:

- Bijlage 1. Tijdschaal
- Bijlage 2. De familie Staring en hun rol in de landbouwvernieuwing in de 19e eeuw
- Bijlage 3. Database met waardevolle bouwkunst

Appendices:

- Kaartbijlage 1a. Cultuurhistorische kenmerkenkaart: landschap.
- Kaartbijlage 1b. Cultuurhistorische kenmerkenkaart: bouwkunst en stedenbouw.
- Kaartbijlage 2a. Cultuurhistorische waarderingskaart: landschap.
- Kaartbijlage 2b. Cultuurhistorische waarderingskaart: bouwkunst en stedenbouw.
- Kaartbijlage 3a. Themakaart 1: Oorlog en defensie.
- Kaartbijlage 3b. Themakaart 2: Landgoederen en buitenplaatsen.

Kaartbijlage 3c. Themakaart 3: Landbouwvernieuwing en Staring.

Kaartbijlage 3d. Themakaart 4: Recreatie en toerisme.

Kaartbijlage 3e. Themakaart 5: Gezondheidszorg.

Kaartbijlage 3f. Themakaart 6: Ambacht, industrie en transport.

Kaartbijlage 4. Integrale ensemblekaart.

'... over de toppen der heuvels, langs den zoom van het bosch, door diepe holle wegen ...'. Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Lochem

Bijlage 1. Tijdschaal

Archeologische perioden			
Tijdperk		Datering	
Recente tijd			
Nieuwe tijd	C	1945	
	B	1850	
	A	1650	
Middeleeuwen	Laat B	1500	
	Laat A	1250	
	Vroeg	D: Ottoonse tijd	1050
		C: Karolingische tijd	900
		B: Merovingische tijd	725
		A: Volksverhuizingstijd	525
			450
Romeinse tijd	Laat	270	
	Midden	70 na Chr.	
	Vroeg	15 voor Chr.	
Prehistorie	IJzertijd	Laat	250
		Midden	500
		Vroeg	800
	Bronstijd	Laat	1100
		Midden	1800
		Vroeg	2000
	Neolithicum (Nieuwe Steentijd)	Laat	2850
		Midden	4200
		Vroeg	4900/5300
	Mesolithicum (Midden Steentijd)	Laat	6450
		Midden	8640
		Vroeg	9700
	Paleolithicum (Oude Steentijd)	Laat	12.500
		Jong B	16.000
		Jong A	35.000
Midden		250.000	
Oud			

'... over de toppen der heuvels, langs den zoom van het bosch, door diepe holle wegen ...'. Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Lochem

Bijlage 2. De familie Staring en hun rol in de landbouwvernieuwing in de 19e eeuw

De familie Staring

De familie Staring is in meerdere publicaties al uitgebreid beschreven, het laatst in 2009 door Bert Scova Righini, toen de activiteiten van pater familias Antoni ten aanzien van de ruimtelijke inrichting van het landschap onderwerp van studie waren.²²³ We zullen hier trachten waar het kan het geografische én Lochemse aspect eruit te lichten, maar ontkomen er niet aan eerst kort de achtergrond van de familie aan te stippen.²²⁴

De pater familias was Antoni Christiaan Winand Staring, zoon van Damiaan Hugo Staring die in dienst van de VOC uitgezonden werd naar Kaap de Goede Hoop. Vanwege de afwezigheid van zijn vader werd Antoni opgevoed door zijn oom Jacob Gerard Staring (figuur 95).

Figuur 95. Antoni Staring (bron: Wikimedia Commons).

Na zijn middelbare opleiding vertrok Antoni naar Gouda om te gaan studeren. Uiteindelijk studeerde hij rechten aan de Universiteit van Harderwijk en botanie in Göttingen. Zijn laatste studie was een voorbereiding op het beheer van zijn landgoed De Wildenborch, dat zijn vader in 1780 had aangekocht. Antoni had oog voor de natuur en voor de noden van de mens. Zo liet hij bij de Wildenborch een school bouwen waar kinderen van landarbeiders onderwijs genoten, het huidige adres Schoolhuisweg 4. Daarnaast was hij politiek actief. Hij was lid van het departementaal bestuur van Gelderland (1802-

²²³ Scova Righini, 2009b

²²⁴ De familie Staring was slechts een voorbeeld, een case study, om een bredere ontwikkeling te schetsen. Daarin speelden landgoedeigenaren een rol, maar ook instellingen, zoals Mettray, droegen een steentje bij aan de landbouwkundige ontwikkeling van de vroegere gemeenten Gorssel en Lochem in de 19e eeuw.

1805), president van de kantonale raad Lochem (1812-1813), lid van de Vergadering van Notabelen (1814) en lid van de Provinciale Staten van Gelderland (1814-1824, 1826-1831).

Het erfmarkenrichterschap van de marke Barchem voerde hij tot 1836 uit, waarna zijn zoon Winand de feitelijke verdeling begeleidde als nieuwe markenrichter.²²⁵ Zijn rol wordt door Scova Righini uitgebreid beschreven.²²⁶

Bovenal was Antoni echter ook dichter en verhalenschrijver, in een romantische stijl, waarin hij ook lokale natuur- en landschappelijke fenomenen beschreef. Veel van zijn gedichten hebben een Gelderse en/of specifiek Achterhoekse thematiek, en leunen tegen de (laatmiddeleeuwse) geschiedenis van het gewest en tegen sagen en legenden aan. Enkele gedichten gaan zelfs specifiek over Lochem en directe omgeving. We laten er hier enkele passeren. In *De hoofdige boer* komen Almen, de Berkel en een voorde aldaar aan bod, en Lochem en wachtmeester Franchois Balochy worden in het gedicht *Lochem behouden* genoemd.²²⁷ Naast *Jaromir te Praag* schreef hij onder meer ook *Jaromir te Lochem*, waarin de Duivelskolken, een kwelplek tussen Paaschberg en Kale Berg, voorkomen. Ook in het vervolgdicht *Jaromir te Zutphen* komt Lochem nog voor.²²⁸ Bijzonder is het gedicht dat hij maakte voor de prinses-weduwe van Oranje-Nassau, de moeder van koning Willem I, bij haar terugkomst in Nederland en doorreis door Lochem op 8 januari 1814.²²⁹ Meer associatief ingestoken is *De Veenrook*, met daarin de zinsnede *Werd Lochems Berg verkeerd in een Vesuvius?*²³⁰ Zijn interesse voor de moderne land- en bosbouw komt tot uiting in *Het stoomtuig*.²³¹

In het openbaar sprak hij het gedicht *Dightregels* uit, uitgesproken in een vergadering van de leden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Lochem, naar aanleiding van 600 jaar stadsrechten van Lochem, in 1833.²³² Daarnaast schreef hij opschriften voor begraafplaatsen, zowel die te Vorden als te Lochem (zie kader).

Vorden

Uit nacht rijst morgenrood:

Het leven uit de dood.

Lochem

Verheft uw oog, wie aan een grafsteê schreit:

Keert stof tot stof, de ziel erft de eeuwigheid.

Geen afschrik bare u wat gij ziet:

Den Dood vreest hij die God vreest niet.

²²⁵ Demoed, 1990, 177

²²⁶ Scova Righini, 2009b, 183-187

²²⁷ <http://www.gedichten.nl/schrijver/A.C.W.+Staring>

²²⁸ Staring, 1861, 174-177

²²⁹ Staring, 1861, 221-222

²³⁰ Staring, 1861, 247

²³¹ Staring, 1861, 253

²³² Staring, 1861, 287-288 & 397

Een belangrijke rol voor de toeristische ontwikkeling van Lochem speelde zijn korte verhaal *De Wittewijvenkuil* (zie § 6.5), werkelijk bestaand maar de facto een oude leemkuil (zie § 6.7). Interessant is dat hier drie van de besproken thema's op dit onderwerp bijeenkomen!

Antoni kreeg samen met zijn eerste vrouw een zoon, die echter maar twee maanden oud werd. Met zijn tweede vrouw kreeg Antoni acht kinderen, vier dochters en vier zonen. In 1808 kreeg hij zijn vijfde kind, zijn derde zoon, Winand Carel Hugo Staring. Winand ging net als zijn vader na zijn middelbare opleiding studeren en naar zijn vaders wens rechten studeren in Leiden. Al snel kwam hij er achter dat deze studie hem niet lag en ging na een half jaar, met toestemming van zijn vader, de natuurwetenschappelijke kant op. Hij wierp zich, na het behalen van zijn propedeuse, vol enthousiasme op de biologie en in het bijzonder op de zoölogie.

Figuur 96. Winand Staring (bron: Wikimedia Commons).

Winand promoveerde in 1833 op het proefschrift over de toenmalige stand van zaken op het gebied van geologie en was vervolgens werkzaam als administrateur op een landgoed in Zutphen (figuur 96). Ook was hij rechtbankgriffier. In 1846 vestigde hij samen met zijn familie op het landgoed De Boekhorst, waar hij een nieuw huis liet bouwen en de meeste tijd besteedde aan het beheer van het landgoed. Hij was werkzaam als rentmeester, landbouwkundige en bodemkundige / geoloog. In die laatste hoedanigheid staat hij aan de wieg van dit vakgebied in Nederland, de reden dat de opvolger van de naoorlogse Stichting voor Bodemkartering in Wageningen, overigens sinds 1967 gevestigd in het Staringgebouw, het (DLO-)Staring Centrum heette.

Ook heeft hij veel voor het middelbaar en landbouwonderwijs gedaan. Zo was hij inspecteur en toezichthouder bij verschillende instanties. Tevens hield hij zich bezig met duinbebossing, ontginningen, drinkwatervoorzieningen en het bedenken van nieuwe technieken. Net als zijn vader was hij politiek actief, namelijk als lid van Provinciale Staten van Gelderland. Meer dan Antoni was hij echter wetenschappelijk bezig, en was zelfs lid van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

De Starings maakten in de 19e eeuw deel uit van het maatschappelijke leven van de elite, die elkaar troffen op de vele landgoederen in de omgeving. 's Winters trof men elkaar in Zutphen.²³³ Op

---

²³³ Scova Righini, 2009a

verschillende momenten traden de Starings in hun sociale omgeving op de voorgrond. Op 29 december 1829 werd de herensociëteit 'De Eendracht' in Lochem opgericht door welgestelde heren. Zij wilden elkaar buitens huis en kroeg ontmoeten om te discussiëren en nieuws uit te wisselen. De oprichters waren de heren Hemanni, ten Sythof, Behrends, Staring, Engelen, Peerlkamp, B.H. Reerink, Volteler, Toosten, Nijman, J. Reerink, Harmsen, Muller, Spyker, Arendsen en Raedt. Zij hadden een eigen accommodatie, één van de eerste telefoons in Lochem en zeker vijf abonnementen op kranten. In 1830 waren zijn onderdeel de oprichting van een departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de daaraan gelieerde Nutsspaarbank die bij verschillende initiatieven een rol speelde.

Op 15 september 1869 werd er een naast de accommodatie van de Eendracht een feest-, concert- en een toneelzaal geopend, de Schouwburg. In 1908 is de Schouwburg afgebrand en kwam er een nieuw gebouw. De Schouwburg is voor het laatst in 2009 aangepast.²³⁴

In 1885 werd het 'Verfraaiingsgezelschap te Lochem en omstreken' opgericht. Een van de initiatiefnemers voor dit gezelschap was Johan Alexander Staring (1850-1932), de zoon van Winand. De vereniging ging vooral voor het bewegwijzeren en het verfraaien van het landschap en de stad, de aanleg van wandel- en fietspaden en het beschermen van de bossen op de Lochemse Berg.²³⁵

De Wildenborch

Het landgoed De Wildenborch, eigendom van de familie Staring, bevond in 1832 zich grotendeels op grondgebied van de kadastrale gemeente Vorden. Een klein deel bevond zich echter op Lochems en Larens grondgebied. Concreet gaat het om ruim 52 hectare Lochems grondgebied (De Valkenkamp), bijna 31 hectare Larens grondgebied (verspreid bezit in Barchem) en om een terrein ten zuiden van De Valkenkamp dat in 1832 nog tot Vorden, maar inmiddels tot Lochem behoort.²³⁶ In het vervolg gaan we vooral dieper in op het bezit van de familieleden die ook Staring heetten. Daarmee hebben we echter niet het hele plaatje te pakken. Alvorens dieper op vader en zonen Staring in te zoomen, mogen we de naam mr. Jan Isaak Brants (1821-1901) niet onvermeld laten. Hij was een kleinzoon van A.C.W. Staring en erfde in 1843, toen het bezit van de oude Staring verdeeld werd, het huisperceel. Hij wist vervolgens het nodige grondbezit te verwerven van andere familieleden, waardoor hij het landgoed weer tot op zekere hoogte in de oude omvang herstelde.²³⁷ Zo verwierf hij bezittingen van zijn oom Winand C.H. Staring (1808-1877) en van zijn tante Constantia E.C. Staring (1819-1893).²³⁸ Uiteindelijk zou hij ook één van de grootste kopers van woeste gronden in Het Veer nabij zijn bestaande bezittingen worden, die onder zijn toezienend oog ontgonnen werden. We verlaten de familie Brants en keren terug naar de Staring-telgen.

Landbouwkundige activiteiten van de familie Staring

Vanaf de 18e eeuw ontstond meer interesse voor landbouwkundige vernieuwing, mede door de ontwikkelingen op demografisch en economisch gebied. Door de bevolkingsgroei stegen de prijzen van agrarische producten in het midden van de 18e eeuw en in Nederland werd de belangstelling gestimuleerd door de teruggang in de handel. In theoretisch opzicht was er ook aandacht voor landbouw. Zo verschenen er met name in Engeland boeken over nieuwe landbouwtechnieken die via

---

²³⁴ Mijngelderlandmedia: https://mijngelderlandmedia.azureedge.net/files/24_Verheffing_en_burgerinitiatieven_MG.pdf, geraadpleegd op 08-06-2017.

²³⁵ Z.a., 2009

²³⁶ Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel van het kadaster, 1832

²³⁷ http://www.wildenborch.nl/historie_bewoners_wildenborch.php

²³⁸ Kadastrale leggers Lochem, artikel 592

Frankrijk in Nederland werden verspreid. Deze literatuur was gebaseerd op landbouwexperimenten, uitgevoerd door grootgrondbezitters.²³⁹

Landbouw werd een modieus onderwerp in de hogere kringen en vorsten gingen zelf aan de slag met de ploeg. In Nederland werden er genootschappen opgericht. Dit waren verenigingen van aanzienlijke burgers met een belangstelling voor landbouw. Daarentegen waren de boeren slechts in zeer matig aantal vertegenwoordigd.

Winand Staring heeft met succes in de 19e eeuw heidevelden ontgonnen en aan landinrichting gedaan. De innovaties in de landbouw door de familie Staring begonnen echter bij zijn vader, Antoni Staring. Antoni Staring was, zoals we zagen, eigenaar van kasteel De Wildenborch, in de huidige gemeente Bronckhorst.²⁴⁰ Zijn bezit strekte zich, net als bij de andere gecommiteerden van de mark Barchem, over verschillende marken uit.²⁴¹ Zo had hij in elk geval bezittingen in de marken Barchem en Vorden. Hij was ook gecommiteerde in Mossel, een buurtschap in de marke Vorden.

Uit zijn landgoed, althans het Vordense deel, oogstte hij hooi, dat hij op de markt gebracht moet hebben, want het was meer dan hij zelf nodig had. Verder is over zijn eigen landbouwkundige activiteiten op de Bouwplaats relatief weinig bekend. Wel weten we dat hij met buitenlandse gewassen experimenteerde. Veehouderij speelde een beperkte rol, met uitzondering van de paardenhouderij.²⁴² Een groot deel van zijn agrarische gronden verpachtte hij, waarbij de garfpacht door hem werd ingesteld.²⁴³ Hij probeerde nieuwe gewassen uit en ontwierp landbouwwerktuigen.²⁴⁴

De oude Staring was actief in de bos- en landbouw, en hij zette zich in om de moerasgebieden te ontwateren en om te vormen tot land- en bosbouwgebieden.²⁴⁵ Hij importeerde de Libanonceder, Amerikaanse eik en Moerascypres, en was daarmee ook bosbouwkundig vernieuwend. Die aanplant vond voornamelijk op de buitenplaats zelf plaats.²⁴⁶

Ten aanzien van de bosbouw was hij zuinig, en zijn beeld van de bosbouw lijkt op specifieke momenten dan ook beïnvloed te zijn door de financiële stand van zaken. Hij was daarbij somberder dan objectief wellicht nodig zou zijn geweest. De slechte transportmogelijkheden naar de steden waren daarbij wel een terechte zorg.²⁴⁷ Meer specifiek over de bosaanplant door Staring is te zeggen dat van de 52 hectare Lochems bezit in 1832 er 31 met bos beplant waren. Degene die dat onderzocht bekeek niet de 30 hectare, later met 160 hectare uitgebreid, in Laren. Op het Lochems bezit waren de nodige hectaren dennenaanplant het werk van Staring. Een bosbouwkundige administratie van de Wildenborch, zoals die er wel is van het Entel, is niet bewaard gebleven.²⁴⁸ Qua kennis bouwde Staring voort op het pionierswerk van Van der Borch van Verwolde. Hij plantte den aan, maar ook berk. Bovendien publiceerde hij over zijn aanplant van populieren.²⁴⁹

In 1804 is op initiatief van Antoni Staring de (Wildenborchse) Veengoot, ondanks grote tegenwerking uit Lochem op wiens grondgebied de afwatering zou komen te liggen, aangelegd. Deze liep van Veldhoek richting Vorden. Daarmee werd de wateroverlast rond de Wildenborch, die buiten de marke Barchem lag, overigens slechts ten dele opgelost.²⁵⁰ Het was een voorbeeld van een persoonlijk doel dat hij via

²³⁹ Demoed, 1990

²⁴⁰ Veldink, 1970

²⁴¹ Scova Righini, 2008

²⁴² Scova Righini, 2009b, 142; we laten dit hier verder rusten, omdat het gaat om een boerderij in de huidige gemeente Bronckhorst.

²⁴³ Scova Righini, 2009b, 139-140

²⁴⁴ Bijsterveld, 2003

²⁴⁵ Haartsen, 2009

²⁴⁶ Scova Righini, 2009b, 163

²⁴⁷ Scova Righini, 2009b, 151-152

²⁴⁸ Scova Righini, 2009b, 154-155

²⁴⁹ Scova Righini, 2009b, 158-159

²⁵⁰ Scova Righini, 2009b, 209

de marke waarvan hij zelf voorzitter was, trachtte te bereiken. Zonder realisatie had hij geen uitzicht meer op verbetering en verfraaiing van de Wildenborch.²⁵¹ In 1834 liet hij de Barchemse Veengoot aanleggen; de Veengoot bleef ook in de decennia daarna nog een aandachtspunt.²⁵² Een afleidingskanaal door het Ruurlose Broek kwam tijdens zijn leven niet tot stand.²⁵³

Daarnaast maakte Antoni Staring deel uit van de provinciale Commissie van Landbouw in 1805. Hij correspondeerde uitgebreid met degene die de commissies had ingesteld, Jan Kops. Zij schreven elkaar onder meer over landbouwkundige onderwerpen, zoals de boekweit- en aardappelooft van Staring. Uit diverse bronnen blijkt dat Staring daarna lange tijd minder energie voor landbouwkundige onderwerpen had. Pas toen zijn zoon Winand in 1834 op de Wildenborch kwam wonen, werd vader ook weer actiever. Op dat moment keerde de economische ontwikkeling van de landbouw ook weer wat ten goede. In 1837 was hij in zijn eigen woorden druk met grond ontginnen, wegen aanleggen, sloten trekken, planten en zaaien. In die tijd zag hij zijn zoon en zichzelf duidelijk als een landbouwkundig team.²⁵⁴

Zoon Winand Staring studeerde biologie in Leiden en keerde daarna, doordat hij geen academische functie kon vinden, terug naar De Wildenborch waar hij zijn vader hielp met het beheer van dit landgoed. Winand zag zijn vader als een pionier in de landbouw en ontginningen.²⁵⁵

Hij hield zich bezig met het ontginnen van woeste gronden, het planten van dennen, de verdeling van de markgronden, het aanleggen van wegen (waaronder de straatweg Zutphen – Lochem) en de verbetering van de afwatering.²⁵⁶ Op 12 juli 1838 trouwde hij met Catharina van Löben Sels, en vestigde zich in een huis aan de Markt in Lochem. In 1846 verhuisde hij naar het landgoed De Boekhorst, dat hij aankocht met de opbrengst van de verkoop van gronden in Barchem. Daar probeerde hij zijn landbouwkundige theorieën tientallen jaren uit.²⁵⁷

Winand Staring wordt gezien als de grondlegger van de geologie en landbouwkunde in Nederland, en bekleedde onder meer de functie van lid van de Commissie van Toezicht van de Koloniën van Weldadigheid. Een later vacant gekomen functie van directeur ging echter aan zijn neus voorbij.²⁵⁸ Daarnaast zette hij het werk van de verbetering van de afwatering van de Graafschap voort. In 1843 werd hem een opdracht door het provinciaal bestuur verstrekt. Dat leidde tot een plan tot verbetering van de Berkel in 1846. Zijn zoon J.A. Staring (1850-1932) zette zijn vaders werkzaamheden voort, iets wat tot ver in het derde kwart van de 20e eeuw is voortgezet.²⁵⁹

Ook was Winand sinds 1842 lid van de Commissie van Landbouw in Gelderland, als opvolger van zijn vader.²⁶⁰ Hij richtte vervolgens een Geldersche Maatschappij van Landbouw op.²⁶¹ Hij was verder betrokken bij de ontwikkeling van landbouwonderwijs. In die hoedanigheid stond hij aan de wieg van wat nu Wageningen University & Research is, de voormalige Landbouwhogeschool in Wageningen.²⁶² Die fuseerde in 2000 met de DLO-instituten, waaronder het Staring Centrum (zie hiervoor), waarmee verschillende onderwijs- en onderzoeksaspecten met betrekking tot de familie Staring bijeen kwamen.

---

²⁵¹ Veldink, 1970; Demoed, 1990, 177

²⁵² Scova Righini, 2009b, 224-225

²⁵³ Scova Righini, 2009b, 223

²⁵⁴ Demoed, 1990, 183-186

²⁵⁵ Demoed, 1990, 187

²⁵⁶ Veldink, 1970

²⁵⁷ Veldink, 1970, 45

²⁵⁸ <http://www.mijngelderland.nl/inhoud/canons/ruurlo/wchstaring>, geraadpleegd op 02-06-2017; Veldink, 1970, 43

²⁵⁹ Veldink, 1970, 44

²⁶⁰ Veldink, 1970, 45

²⁶¹ Veldink, 1970, 50

²⁶² Veldink, 1970

Ingezoomd: de rol van de familie Staring in de ontginningen

Antoni Staring had in 1832 ruim 30 hectare 'Larens' land nabij zijn bezit De Wildenborch, alsmede 50 hectare 'Lochems' land (nabij Het Veen) en enkele hectaren Vordens land dat nu tot de gemeente Lochem behoort. Het betrof een aantal boerderijen (Nijland, Groenouw²⁶³) met zowel geconcentreerd als verspreid land. Zijn vader had vanaf 1782 de Lochemse erven Koaterink (met de katerstede Schoneveld), Het Hogevoer, de Nieuwkamp en het Gravinneboschjen gekocht.²⁶⁴ In de kadastrale gemeenten Verwolde, Gorssel, Almen en Kring van Dorth bezat hij geen land. In Barchem was hij door zijn bezittingen de voornaamste grootgrondbezitter.²⁶⁵ Bezittingen die verder van de Wildenborch lagen, niet te Lochem overigens, verkocht hij vanaf 1800.²⁶⁶

Nieuwe aanwinsten van Antoni ná de invoering van het kadaster per 1 oktober 1832 waren onder meer afkomstig van zoon Winand, van Gerrit Jan Joosten (rentenier te Lochem), van de geërfden van Barchem, van Herman Joachim Thomassen (burgemeester te Lochem) en van de geërfden van Nettelhorst en Langen (ruim 2 hectare heide). We richten ons in deze paragraaf met name op de verwervingen van de marke van Barchem, omdat die substantieel waren én voor de landbouwkundige ontwikkeling van belang, want veelal nog woeste grond bij verwerving. We hebben kunnen reconstrueren waar de hem toebedeelde markengronden precies lagen (zie kaartbijlage 3c). Aangezien Het Veen pas na 1850 door de stad Lochem verkocht werd en de Wildenborch toen in handen van de familie Brants was, hebben we die landerijen niet in het kaartbeeld opgenomen.

Bij de verdeling van de marke van Barchem is vooral de functie van Staring als markenrichter opvallend.²⁶⁷ Hij was weliswaar geen deel van de Commissie tot Bestuur der Verdeling, maar zal als markenrichter zeker wel zijn invloed hebben uitgeoefend. Opvallend is namelijk dat een ster van wegen, waarom een belangrijk deel van de aan hem toebedeelde gronden lag, onderdeel moet hebben uitgemaakt van het plan van openbare wegen en waterlopen. In het archief van Gedeputeerde Staten van Gelderland treffen we een rapport aan Van Zuijlen van Nievelt en [H.J. Vitringq], de laatste griffier der Staten, waarin zij aangeven bij Staring op de Wildenborch te zijn langsgegaan op 13 november 1834. Zij stelden Staring de vraag of het ontwerp tot aanleg van wegen en waterlopen, door de Commissie tot Bestuur der Verdeling ontworpen en ingezonden, doelmatig zou zijn. Ondanks de oproepen door de besturen van Vorden en Laren zijn bij deze vergadering alleen de burgemeesters van Vorden en Laren en de heer Staring zelf komen opdagen. Staring verzekerde dat het plan tot verdeling en de kaart reeds meerdere dagen ter visie hadden gelegen, maar dat er van die mogelijkheid tot inzage geen gebruik gemaakt was. De burgemeesters hadden geen problemen met de voorgestelde aanleg; daarbij moet wel worden opgemerkt dat tenminste de burgemeester van Laren zelf belanghebbende was bij de verdeling. Aangelanden werden met het onderhoud van wegen belast.²⁶⁸

Daarbij gebruikten de commissie en Staring de facto dus het verdelingsplan om een persoonlijk doel na te streven, namelijk verfraaiing van zijn landgoed in de vorm van de aanleg van een wegenster. De ontwikkeling van die verfraaiing vond dus niet achteraf plaats op nieuw verworven gronden, maar vooraf vanuit zijn functie als markenrichter. Wellicht ontstonden op die wijze ook bij andere landgoederen lanensterren op verdeelde markegronden. Op kaartbijlage 3c hebben we onder meer de aan vader en zonen Staring toebedeelde markegronden en (potentiële) lanensterren weergegeven.

---

²⁶³ Scova Righini, 2009b, 35

²⁶⁴ Scova Righini, 2009b, 45

²⁶⁵ Scova Righini, 2009b, 46

²⁶⁶ Scova Righini, 2009b, 53

²⁶⁷ Zie voor achtergrondinformatie Scova Righini, 2009b, 47-52

²⁶⁸ Gelders Archief, archief Gedeputeerde Staten 1814-1949, inventarisnummer 1005, d.d. 22-11-1834

Uiteindelijk was het gedeelte van de Wildenborch binnen de gemeente Laren in 1836 ruim 163 hectare groot, waarvan ruim 130 hectare door verdeling van de marke aan Staring toegekomen zou zijn.²⁶⁹ Scova Righini komt in zijn nauwkeurigere berekening tot bijna 124 hectare.²⁷⁰

Antoni Staring was daarnaast ook betrokken bij de verdeling van de marke Vorden.²⁷¹ Zijn landgoed De Wildenborch wist hij volgens Demoed tussen 1801 en 1836 van 255 naar 480 hectare te vergroten, terwijl Scova Righini uitgaat van een oppervlakte van ruim 541 hectare in 1840.²⁷² Enkele aankopen zijn te preciseren. In 1834-1835 kocht hij het erf De Dollehoed te Barchem voor zoon Winand en voor zichzelf Klein Boevink, dat later ook naar Winand zou gaan. In 1837 verwierf hij bovendien Het Overlaar voor zijn kleinzoon Jan Isaac Brants.²⁷³ Een toekomstige kartering van verworven en verkochte percelen op basis van de kadastrale leggers zou een zeer precies beeld van de ontwikkelingen kunnen scheppen. Nemen we de familieleden met een andere achternaam mee, zoals schoonzoon Antonie Brants²⁷⁴ en kleinzoon Jan Isaac Brants, dan ontstaat een nog uitgebreider beeld van de aan elkaar verwante landgoedeigenaren in de gemeente Lochem. Een dergelijk kaartbeeld zou veel inzicht in de rol van de familie Staring en aanverwante families geven, maar was binnen dit kader vanwege de arbeidsintensiteit ervan niet te vervaardigen.

Zijn zoon Winand kocht zijn bezittingen in Dochteren rond zijn toekomstige landgoed De Boekhorst in dj. 1845 (= 1844) voor een groot deel van zijn hiervoor al besproken neef Jan Isaak Brants (1821-1901; wethouder te Vorden)²⁷⁵, die het op zijn beurt in dj. 1844 (=1843) had gekocht van Gerhard Jan de Leeuw van Coolwijk (1775-1845), rentmeester der domeinen. Een kleiner deel was in dj. 1845 door Staring aangekocht van de ook al eerder besproken Goswijn Voet.²⁷⁶ Winand liet in dj. 1846 (= 1845) op zijn nieuwe bezit een huis bouwen, het huis De Boekhorst. Hij was verder verantwoordelijk (o.a. rond dj. 1861 en dj. 1863) voor de ontginning van grote arealen heide (37,75 ha) die nog als 'heide' betiteld werden toen Staring het geheel verwierf. Deze werden onder meer omgezet in dennenbos en opgaande bomen. Uitgebreider kadastraal onderzoek kan inzichtelijk maken waar deze dennenbossen van Staring precies lagen.

Winand Staring had daarnaast bezittingen in de marke Barchem, die hij allemaal pas ná invoering van het kadaster in 1832 verwierf. Hij raakte net voor de verdeling gewaard in de marke, waardoor ook hem enkele percelen werden toebedeeld.²⁷⁷ Zijn eerste complex aan bezittingen kocht hij aan van Jan Willem Joosten, koopman te Lochem. Daarnaast kwam er land van vader Antoni en van de geërfden van Barchem. Alle heide die hij kreeg toebedeeld, ging onontgonnen door naar vader Antoni en broer Willem. Alles wat bovendien naar zijn vader ging, kwam in dj. 1840 alsnog bij zijn broer terecht. Staring voerde derhalve vermoedelijk in Barchem zelf geen ontginningen uit. Hij concentreerde zich later vooral op de omgeving van de Boekhorst, waarbij de exacte spreiding en dynamiek van het grondbezit nog nader te onderzoeken is.

---

²⁶⁹ Demoed, 1990, 180

²⁷⁰ Scova Righini, 2009b, 54

²⁷¹ Demoed, 1990, 180

²⁷² Bijsterveld, 2003; Scova Righini, 2009b, 55

²⁷³ Scova Righini, 2009b, 54

²⁷⁴ Zo kocht hij in 1827 het landgoed Joppe.

²⁷⁵ Jan Isaak Brants kreeg verkreeg na de dood van de weduwe Staring in 1843 De Wildenborch. Toen hij meerderjarig werd ruilde hij kindsdelen tegen bezit van ooms en tantes, en wist zo het uiteengevallen landgoed weer tot ongeveer 450 hectare te vergroten (bron: http://www.wildenborch.nl/historie_bewoners_wildenborch.php). Daarvoor hebben we met betrekking tot De Boekhorst in de kadastrale archieven echter geen aanwijzingen gevonden. Wat Winand van zijn vader kreeg, ging juist naar zijn broer. De Boekhorst daarentegen werd gebouwd op domeingronden (vermoedelijk vroegere geestelijke goederen).

²⁷⁶ Goswin Voet (1796-1861), ook genoemd Voet van Vormizeele, geboren Zutphenaar en officier der artillerie (zie Frank, 2011a), was een zoon van Johan Hendrik Voet en Anna Elizabeth Schluiter. Hij huwde als 22-jarige op 23 juni 1819 te Rotterdam met Sebilla Cornelia Brinkman, geboren te Rotterdam en 19 jaar. Uit dit huwelijk werden meerdere kinderen geboren, onder wie één (in 1822) te Langen, vermoedelijk in de tijd dat hij De Cloese huurde. Hij bezat o.a. het landgoed De Boel nabij Ressen.

²⁷⁷ Scova Righini, 2009b, 187

Willem Staring (1812-1895), jongere broer van Winand, kocht in dj. 1844 (= 1843) bezit van zijn broer (die vermoedelijk met de opbrengsten daarvan De Boekhorst kocht) en zorgde voor ontginningen in Barchem op de woeste gronden die hij van zijn vader had verworven. Zelf kreeg hij maar heel weinig markengrond rechtstreeks toebedeeld. In dj. 1861 verkocht hij zijn totale bezit aan diverse partijen, onder wie de vrouw van Sickesz en Berend Draafsel.

Wat dus opvalt is dat niet altijd degene die markengrond toebedeeld kreeg, de ontginningen ook direct ter hand nam. Zo was het niet vader Staring²⁷⁸, maar de broers Willem en Winand die veel ontginningen lieten uitvoeren. Wellicht had dat te maken met het vroegtijdig overlijden van vader in 1840, kort na de verdeling van de marke. Ook zijn er aanwijzingen dat hij er zelf niet veel haast mee had door de slechte economische omstandigheden.²⁷⁹

Tegelijk concentreerde Winand zich op de Boekhorst, nadat hij zijn bezittingen in Barchem aan zijn vader had overgedaan, via wie het bij zijn broer belandde. Dit principe gold echter ook voor de kinderloze eigenaar van de Cloese, Arnold H.P. Hubert (1777-1855), die de toebedeelde markengronden met het huis naliet aan een achternichte. Het waren pas die achternicht Maria Anna Cornelia van Harlingen (1840-1907) en haar latere echtgenoot Mr. Cornelis Jacob Sickesz (1839-1904), burgemeester van Laren tussen 1864 en 1877, die de ontginningen in de tweede helft van de 19e eeuw ter hand namen, o.a. in de dienstjaren 1859, 1861 en 1887.

Toen het bezit van de oude Staring na zijn dood uiteenviel, kwamen er ook goederen toe aan zijn dochter Constantia Staring. Dit waren goederen die Antoni Staring ná 1832 moet hebben gekocht van Gerhard Jan de Leeuw van Coolwijk, rentmeester der domeinen. Het zullen dus oorspronkelijk geestelijke goederen zijn geweest, en geen (vroeg) deel van het landgoed Wildenborch. Zij ontving het Draafsel aan de Berkel, en liet met afbraakmateriaal van het huis een theekoepel bouwen, aan de rand van een beukenbos. Zelf woonde zij in Den Haag.²⁸⁰ Daarnaast ontving zij enkele percelen die zij verkocht aan haar neef, Jan Isaak Brants, die daarmee het uiteengevallen landgoed van de Wildenborch trachtte te herstellen.

Tot besluit

Wat we hierboven gepresenteerd hebben is een duiding van de invloed van de familie Staring op het landschap in de (vroeg) 19e eeuw, zowel voor hun eigen bezittingen als in breder perspectief. Voor een deel hebben we die invloed ook ruimtelijk kunnen duiden, zoals in de marke Barchem en ten dele in Het Veen. We zijn ons ervan bewust dat de activiteiten van de verschillende telgen van de familie Staring zo veelzijdig waren dat we hier nooit volledig kunnen zijn.²⁸¹

Het moge duidelijk zijn dat een dergelijke benadering op nog veel meer manieren te verfijnen is. Zo hebben we alleen gekeken naar die delen van het familiebezit, die vader en zonen van de marke Barchem verworven hadden. Erfgenamen van Antoni Staring in vrouwelijke lijn, zoals mr. Jan Isaak Brants, hebben we slechts beperkt behandeld en zijn ontginningen in Het Veen hebben we niet ruimtelijk kunnen uitwerken.

---

²⁷⁸ Zie ook Scova Righini, 2009b, 166-167; de oude Staring had wel tussen 1812 en 1832 de nodige ontginningen laten uitvoeren, waaronder onder Lochem (Valkenkamp).

²⁷⁹ Scova Righini, 2009b, 164-165; interessant is het feit dat Scova Righini het voetstuk dat onder de oude Staring geplaatst is weg tracht te halen, zonder bagatelliserend over hem te spreken. Hij trachtte een realistisch beeld van de man neer te zetten. Het is jammer dat de vele tekstuele informatie op geen enkele plek in zijn werk in een kaartbeeld is omgezet, zodat we ons een beeld kunnen vormen van de plekken waar bepaalde activiteiten plaatsvonden. Op de themakaart hebben we hiervoor een eerste stap gezet, met daarbij belangrijke lacunes zoals in dit hoofdstuk beschreven.

²⁸⁰ <http://www.mijngelderland.nl/inhoud/verhalen/de-staringkoepel>

²⁸¹ Voor meer achtergrondinformatie verwijzen we naar Scova Righini, 2009b.

Naar de dynamiek door de tijd van hun grondbezit als geheel hebben we alleen in grote lijnen gekeken. Bovendien is een dergelijke studie ook voor andere invloedrijke grootgrondbezitters op te stellen, zoals Mr. C.J. Sickesz van de Cloese, een fanatiek bosbouwer, arts E.D. Cartier van Dissel of ook de geconstateerde ontwikkeling op de heidegronden rond 't Joppe. Een dergelijk detailniveau vraagt evenwel om een afzonderlijke studie per deelgebied of juist per individuele eigenaar(sfamilie), zoals bijvoorbeeld voor Verwolde al eens uitgevoerd is.²⁸²

---

²⁸² Bakker, 2005